

MUNDARIJA

“VODIYNOMA”

(Tarixiy meros)

Ilmiy, ijtimoiy-tarixiy va ommabop jurnal
2026-yil №3 (44)

Muassis: “Meros” xalqaro ilmiy-amaliy ekspeditsiya jamoat fondi

Hamkorlarimiz: Z.M. Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti va Andijon davlat pedagogika instituti

Bosh muharrir:

Rustambek Shamsutdinov

Bosh muharrir o'rinbosari:

Baxtiyor Rasulov – t.f.d., professor

Tahrir hay'ati:

Abdullajon Rasulov – t.f.d., professor
Alisher Kudiyaev – t.f.n., dotsent
Bahodirjon Rahmonov – f.f.d., professor
Baxtiyorjon Akbaraliyev – t.f.d., professor
Iqbol Mirzo – O'zbekiston xalq shoiri
Mavludaxon Rahmonova – t.f.n., dotsent
Mambet Qoykeldiyev – t.f.d., akademik
Mirsodiq Is'hoqov – t.f.d., professor
Ne'matjon Mamasoliyev – t.f.d., akademik
Farhodjon Nabiyeu – f.f.d., professor
Soyibjon Hoshimov – t.f.d., professor
Shuhrat Rizayev – f.f.n., dotsent

Mas'ul kotib:

Sharofiddin Xoshimjonov – t.f.f.d.

Texnik muharrir:

Nigoraxon Akbarova

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligi tomonidan 2018-yil 5-iyunda №0975-son bilan ro'yxatga olingan.

Nashr indeksi: 170112

Nashr uchun mas'ul: R.T.Shamsutdinov

Tahririyat manzili: 170100, Andijon shahri Universitet ko'chasi 129-uy.

Telefon: (99890) 253-26-32

Faks: (99874) 223-83-52.

Pochta: vodiynoma@mail.ru

Bosishga ruxsat etildi: 20.02.2026-y.
Qog'oz bichimi 60x84 1/8 Bosma tabog'i: 13,5
Ofset bosma. Ofset qog'oz. Adadi: 500 dona.

Bahosi kelishilgan narxda. Buyurtma № 83

Chop etilgan maqolalarda bildirilgan fikr-mulohazalar tahririyat nuqtayi nazariga mos kelmasligi mumkin. Keltirilgan fakt va raqamlarning aniq va xolisligi uchun muallif javobgar hisoblanadi.

Muqova dizayni va original maket “Akademnashr NMM” MChJ tomonidan tayyorlangan.

“Akademnashr NMM” MChJ bosmaxonasida chop etildi. Toshkent shahri Chilonzor tumani So'g'ali ota ko'chasi 5-uy.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy Attestatsiya Komissiyasi rayosatining 2017-yil 29-martdagi 239/5-sonli qarori bilan “Tarix” fanlari bo'yicha ilmiy jurnallar ro'yxatiga kiritilgan.

«KATTA TERROR»DA QATAG'ON QILINGAN JADIDLAR

Rustambek Shamsutdinov

JADID AKA-UKALARNING FOJIALI TAQDIRI

Sultonmas'ud Xolbotirov.....	2
Shohrux Xolbotirov	7
Sultonm Mahmud Xolbotirov	13
Mahmudbek Qoziyev.....	17

Rustambek Shamsutdinov

Jumaboy Parpiyoyev	21
--------------------------	----

Rustambek Shamsutdinov, Nigoraxon Akbarova

Nizomiddin Xo'jayev.....	27
--------------------------	----

Rustambek Shamsutdinov, Madinabonu Turdiboyeva

Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev	39
------------------------------------	----

Rustambek Shamsutdinov

Fuzail Sherahmedov.....	49
-------------------------	----

Azizbek Maxkamov

Boymirza Hayit: «Sovetlar davrida jadidlarni oqlash ularning g'oyalarini to'liq tiklash degani emas edi»	56
--	----

AJDODLAR JASORATI BARHAYOT

Rustambek Shamsutdinov

O'zbekiston xalqining buyuk g'alabaga qo'shgan hissasiga doir (1941–1945-yillar)	60
--	----

Azizbek Maxkamov

Norvegiyadagi o'zbek harbiy asirlari va ularning fojiali taqdiri	66
--	----

Elmurodjon Abdullayev

Andijon davlat pedagogika institutida «Madaniy meros: Pedagogik-falsafiy, milliy va umumbashariy qadriyatlar uyg'unligi» nomli xalqaro ilmiy seminar o'tkazildi.....	71
--	----

DAVR VA SHAXS

Nurali Qobul

Jannat to'ri-yu jahannam tubi yoxud Reygandan Rashidov-u Niksondan Nazarboyev-u Klintonidan Kunayevgacha.....	77
---	----

Sharof Ubaydullayev, Soibjon Hoshimov

Ajdodlar shonli hayotini aks ettiruvchi maskan andijondagi qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyi faoliyatidan.....	96
--	----

TANQID VA TAQRIZ

Baxtiyor Rasulov, Soibjon Hoshimov

«O'zbekiston tarixi»da tarixiylik, uzviylik va xolislik tamoyillarining yoritilishi	102
---	-----

Umid Bekmuhammad

«Jadid» gazetasi va uning turkum to'plamlari – jamiyat ko'zgusi	109
---	-----

JADID AKA-UKALARNING FOJIALI TAQDIRI

Rustambek Shamsutdinov,
tarix fanlari doktori, professor

Sultonmas'ud Xolbotirov
(1888–1938)

Shohrux Xolbotirov
(1890–1938)

Sultonmahmud Xolbotirov
(1890–1938)

SULTONMAS'UD XOLBOTIROV (1888–1938)

Bu siymo 1888-yili Andijon shahrida tug'ilgan. Uning otasi Ro'zadorbiy Xolbotir o'g'li suv inshootlari bo'yicha nazoratchi bo'lgan va umrining so'ngida 2-3 yil Andijon shahrida bosh oqsoqol bo'lib xalqqa xizmat qilgan. 1898-yilgi Andijon qo'zg'oloni munosabati bilan mahalliy xalq boshiga chor mustamlakachilari tomonidan solingan mislsiz musibatlarning oldini olishga harakat qilgan, ahvoli tang aholining qoni behuda to'kilmasligi uchun kurashgan. Bu haqida jadid Fozilbek Otabek Qozi o'g'li o'zining «Dukchi Eshon voqeasi» asarida to'xtalib o'tgan. Chor ma'murlari mahalliy aholi tarafini olgani uchun Ro'zadorbiy Xolbotir o'g'lini shahar bosh oqsoqolligidan bo'shatadi. U 1899-yili vafot etgan.

Ro'zadorbiyning otasi Xolbotirbek asli buxorolik bo'lib, amir Muzaffarxon davrida bek bo'lib xizmat qilgan. Amir Muzaffarxon Xolbotirbekni Qo'qon va Andijonga xizmat yuzasidan yuborgan. Shundan beri bu oila Andijonda yashab qolgan.

Ro'zadorbiyning Sultonmuhammad, Sultonmas'ud, Shohruxmirzo, Sultonmahmud ismli o'g'illari bo'lib, ular rus-tuzem maktabida tahsil ko'rganlar.

Sultonmas'ud 11 yoshida otadan ajrab, rus-tuzem maktabini bitira olmay, tirikchilik bilan mashg'ul bo'ladi. 16 yoshidan Uchqo'rg'onda mirzalik, 1905–1910-yillarda Izboskan pristavligida tilmochlik qiladi. 1911-yildan zavod egasi A. Ulug'xo'jayev qo'lida «Vladimir Alekseyev» firma-

sida mirza vazifasini bajaradi. Keyinchalik Ko'gart irrigatsiya tizimida, Norin, Haqqulobod suv xo'jaliklarida ishlaydi.

Keyinchalik tarjimaiy holida: «Rus tilini yanada yaxshi o'rganish va amaliyotda savodxon, ma'lumotli bo'lish maqsadida men uchun 3-4 yil Izboskan jabha pristavi devonxonasida xat tashuvchi, mirzachilik qilishimga to'g'ri keldi», – deb yozgandi.

Ma'lumki, 1917-yil Fevral inqilobi tufayli Andijonda ham uch hokimiyatchilik yuzaga keladi. Muvaqqat hukumatning bu joydagi quyi organi – jamoat xavfsizligi ijroiya komitetiga Sultonmas'ud Xolbotirov saylanadi, ayni vaqtda, shahar dumasiga ham saylangan u. Sultonmas'ud Xolbotirov bu kunlarni shunday eslaydi: «1917-yili vaqtimning asosiy qismini Uchqo'rg'onda suv nazoratchisi lavozimida o'tkazdim. Bu lavozimda 1917-yil 15-mayga qadar turdim. Shundan so'ng Uchqo'rg'onda yashasam-da, tez-tez Andijonga kelib turganman. Shahar dumasiga saylov o'tkaziladigan vaqtda men Uchqo'rg'onda edim. Shahar dumasiga a'zo bo'lib saylanganimdan so'ng Andijon shahar boshqarmasi sog'liqni saqlash mudiri yordamchisi bo'lib tayinlandim. Shunda o'zim Andijonda yashardim, oilam esa Uchqo'rg'onda yashardi, shu bois 1918-yil boshlarida oilamni Andijonga olib keldim».

Bolsheviklar tajovuz yo'li bilan hokimiyatni qo'lga kiritgach, boshqalar qatori Sultonmas'ud ham sovet idoralarida xizmat qilishga majbur bo'ladi. Hatto 1919-yil fevralida bolsheviklar partiyasiga a'zolikka kiradi. Tez orada faol kommunistlar safidan joy oladi va Turkiston Respublikasi Sovetlarining VI syezdiga delegat etib saylanadi. Andijon Soveti ijroiya komiteti ma'muriy bo'limini boshqaradi.

Butun Farg'ona vodiysida, jumladan, Andijonda «dashnoqlar»ning bezoriliklari, xunrezliklari avj olgan og'ir kunlarda S. Xolbotirov bu yovuz kuchlarga zarba berishda faol qatnashadi. 1919-yil mayida Andijonga Turkiston Respublikasi Xalq Komissarlari Sovet raisi K.Y. Sorokin boshchiligidan favqulodda komissiya (uning tarkibida Turor Risqulov, Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev, Haqqul Husanboyev, Abbos Xo'jayev, V. Bibiklar bo'lgan) keladi. Ularning ishtirokida 12-mayda kommu-

nistlarning umumiy yig'ilishi bo'ladi. Yig'ilish K. Sorokin raisligida, S. Xolbotirov kotibligida o'tadi. Unda avval inqilobiy qo'mita, so'ngra uning musulmon soveti tashkil etiladi. 14-mayda Jome masjidi oldida musulmon mehnatkashlari mitingida besh kishidan iborat inqilobiy qo'mita saylanadi. S. Xolbotirov inqilobiy qo'mita raisi o'rinbosari bo'lib saylanadi. Bu inqilobiy qo'mita Andijon uyezdi musulmon aholisining mahalliy hukumati sifatida maydonga keladi.

23–24-may kunlari Andijon uyezdi sovetlarining syezdi o'tkaziladi. Unda ijroiya komiteti hay'ati saylanadi, rais o'rinbosarligini esa Sultonmas'ud Xolbotirov egallaydi.

1919-yil oxiridan u uyezd-shahar xalq maorifi bo'limiga mudirlik qiladi. 1920-yil mayida Andijonga Turkiston komissiyasi a'zolari tashrif buyurganida Sultonmas'ud Xolbotirov bir guruh milliy rahbar kadrlar bilan birgalikda hibsga olinib, Toshkentga olib ketiladi. Sultonmas'ud 1937-yili tergovda buni shunday eslagan: «Turkiston komissiyasi a'zolari Kuybishev, Frunze o'rtoqlar tomonidan hibsga olinib, Toshkentga olib ketilganman. 1920-yil 5-maydan 9-avgustga qadar u yerda qamoqda saqlanganman». 1920-yil avgustidan S. Xolbotirov Sirdaryo viloyatiga maorif bo'limi mudiri rahbarlaridan biri etib yuboriladi. Shu vaqtda Turkiston Respublikasi Xalq maorifi komissarligi huzuridagi o'zbek ilmiy hay'ati raisi o'rinbosari bo'lib xizmat qiladi.

1921-yil avgustidan Kampirravot suv omborida tashkil topgan inqilobiy komitetga raislikka tayinlanadi, unga Andijon uyezdi dehqonlarini suv bilan ta'minlab turish vazifasi yuklatiladi. Uning tashabbusi bilan bu yerga harbiy garnizon qo'yiladi.

1922–1923-yillarda S. Xolbotirov mahalliy xo'jalik bo'limi mudiri bo'ladi. Tez orada unga mas'ul lavozim – uyezd-shahar ijroqo'mi raisi o'rinbosari vazifasi yuklatiladi. Ayni vaqtda, boshqaruv bo'limiga mudirlik qiladi.

1925–1926-yillarda S. Xolbotirov Andijon shahridagi 20-son paxta zavodini boshqaradi.

1937-yil 11-oktyabrda S. Xolbotirov qamoqqa olinadi, uyi tintuv qilinadi. Mahbuslik varaqasida 1888-yili Andijon shahrida tug'ilgani, Kengash ko'chasi 80-uyda yashagani, kasbi paxtachilik ekani, hibsga olingan paytda ishsiz bo'lgani, in-

qilobgacha jabha pristavida mirza, suv nazoratchisi bo'lgani va boshqa muassasalarda ishlagani, rus-tuzem maktabida o'qigani, ammo uni tugata olmagani, 1919-yil fevralidan noyabriga qadar partiya safida bo'lib, keyin mexanik ravishda undan chiqib ketgani ko'rsatilgan, oilasi tarkibi: xotini Yorqinoy 35 yoshda, qizlari Mas'uda, Manzura, o'g'illari Rashid 12 yoshda, Rafiq, Topiq 4 yoshda bo'lgan. O'sha kuniyoq Voyloshnikov uni tergov qila boshlaydi. S. Xolbotirov uning savollariga qat'iy va keskin javob berib, bir qancha tanishlarining, andijonlik ziyolilarning «Milliy ittihad» tashkilotiga hech qanday aloqasi yo'qligini aytadi. 31-oktyabr kuni Chaliy S. Xolbotirovni so'roq qiladi:

Savol: Tergovga ma'lumki, sizning nomzodinigiz Andijon shahar dumasiga «Sho'royi islom» tashkiloti tomonidan ko'rsatilgan. Shuni tasdiqlaysizmi?

Javob: Men qaysi tashkilotdan shahar dumasiga a'zoligiga ko'rsatilganimni bilmayman, «Sho'royi islom» tashkilotidan ko'rsatilganimni tasdiqlay olmayman.

Savol: «Sho'royi islom» tashkilotiga mansub ekaningizni tan olmayapsiz, bu befoyda. Tergov sizning «Sho'royi islom» tashkilotiga a'zo bo'lganingizni va shu tashkilotdan Andijon shahar dumasiga saylash uchun nomzod qilib ko'rsatilganingiz haqida materiallarga ega. Tergov sizdan to'g'ri ko'rsatma berishingizni talab qiladi.

Javob: Men tergovda mutlaqo samimiy, to'g'ri ko'rsatma berdim, «Sho'royi islom» tashkilotiga a'zo bo'lgan emasman. Shuni bilamanki, rus tilini yaxshi bilardim, musulmoncha ham savodim bor edi, o'sha zamonda mendek rus tilini bilganlar qadrli, zarur kishilar hisoblangan, shu bois mening nomzodim shahar dumasiga «Sho'royi islom» tashkilotidan ko'rsatilgan bo'lishi mumkin. Ammo takror aytamanki, «Sho'royi islom» tashkilotiga a'zo bo'lgan emasman va bu tashkilot tarkibiga kirmaganman.

Savol: Nomlarini keltirgan shaxslaringizning aksilinqilobiy faoliyati to'g'risida sizga nimalar ma'lum?

Javob: Nomlari qayd etilgan shaxslarning aksilinqilobiy faoliyati haqida menga hech narsa ma'lum emas. Ammo men «Milliy ittihad» tashkiloti sovet hokimiyati bilan faolroq kurashishi

uchun mas'ul lavozimlarga o'z kishilarini qo'yishga harakat qilganini bilaman. Taxminan, 1920-, 1921-yillarda militsiya boshlig'i, «Milliy ittihad» tashkilotining a'zosi Abdurahim Yo'ldoshev 50 ta miltiqni bosmachilarga berib yuborgan. Militsiya boshlig'i bo'lgan Latip Maxsum Qoziyev ham «Milliy ittihad» a'zosi bo'lgan.

Sultonmas'ud Xolbotirov ishi yuzasidan Hasan Niyozov, Abdulhay Ayubov, Yunus Shayev, Vali Maqsudovlar ko'rsatma berishga majbur qilinadi. Bu mahbuslar Sultonmas'ud Xolbotirov Andijondagi «Sho'royi islom»ga, «Milliy ittihad»ga a'zo bo'lgan deb ko'rsatma bersalar-da, bu holatni isbotlovchi manbalarni ko'rsata olmaydilar. Tergov jarayonida mahbusni guvohlikka o'tganlar bilan yuzlashtirishlar o'tkaziladi.

O'zSSR Ichki ishlar xalq komissarligi Andijon sektori 3-bo'lim boshlig'i, davlat xavfsizligi katta leytenant Berg S. Xolbotirov va boshqa 27 mahbus haqida ayblov xulosasini tayyorlab, respublika Ichki ishlar xalq komissarligi huzuridagi «uchlik»ka taqdim etadi. Bu ayblov xulosasida Sultonmas'ud Xolbotirovga shunday ayb qo'yilgan: «Xolbotirov Sultonmas'ud, 1888-yili Andijon shahrida Andijon shahri katta oqsoqoli (politsiyasi), yirik pomeschik, 500 tanob yeri bor oilada tug'ilgan, o'zi xizmatchi, inqilobiy tashkilot a'zosi, Andijon shahar dumasiga saylangan, 1920-yili Turkkomissiya tomonidan qamalgan...

a) «Milliy ittihad» aksilinqilobiy tashkilotining faol a'zosi, bu tashkilotning topshirig'iga muvofiq aksilinqilobchi sifatida fosh etilgan ukasi Shohrux Xolbotirov orqali bosmachilar bilan aloqa qilgan, ularni qurol bilan ta'minlagan, xalq dushmanlari Fayzulla Xo'jayev va Abdullajon Karimov bilan aloqasi bo'lgan;

b) paxtachilik sanoatida ishlab yomon niyatda o'zbek ishchilari bilan yevropalik ishchilar o'rtasida milliy adovat uyg'otgan, nohaqdan ishchilarni bo'shatish orqali ularning noroziligini keltirib chiqargan;

d) 1935-yili zayomga yozilishga qarshi targ'ibot olib borgan;

e) 1936-yili sovet hokimiyatidan noroziligini bildirgan, «Sovet hokimiyati uchun qanchalik ishlasang, baribir yomon odam bo'lib qolasan», deb aytgan.

Unga O‘zSSR Jinoyat kodeksining 66-moddasi 1-bandi va 67-moddasi bilan ayb qo‘yildi».

O‘zSSR Ichki ishlar xalq komissarligi huzuridagi «uchlik» 1937-yil 13-noyabrda Sultonmas‘ud Xolbotirovni 10 yil qamoq jazosiga hukm qiladi.

Sultonmas‘ud Xolbotirov bu ayblov xulosasi bilan ham, «uchlik»ning hukmi bilan ham tanishtirilmay, Buryatiya Muxtor Avtonom Respublikasining Ulan-Ude shahriga etap qilib yuboriladi. Uni «uchlik»ning 1937-yil 17-noyabrdagi hukmi bilan shu joydagi turmada tanishtirishadi. Shunda mahbus S. Xolbotirov O‘zSSR Ichki ishlar xalq komissariga ariza bilan murojaat etib, unga nisbatan nohaqlik qilinganini asoslaydi. Natija bo‘lmaydi. Endi u SSSR Ichki ishlar xalq komissariga ariza beradi. Unda shunday so‘zlar yozilgan: «Men 1937-yil 11-oktyabrda O‘zSSR Andijon shahrida Ichki ishlar xalq komissarligining Andijon operativ sektori va ikki tergovchisi tomonidan hibsga olindim. Bu ikki tergovchi shunday savollar berishdi:

Birinchisi – Voyloshnikov

1. Andijon shahrida qanday aksilinqilobiy tashkilot faoliyat ko‘rsatgan?

2. Ukangiz Shohrux Xolbotirov bilan qanday aloqaga egasiz?

3. Mavjud aksilinqilobiy tashkilotga daxldormisiz?

Ikkinchisi – Chaliy

1. Qaysi tashkilot 1917-yili sizning nomzodinizni shahar dumasiga ko‘rsatgan?

Bu sanab o‘tilgan savollarga batafsil javoblar berganman:

A. Tergovchi Voyloshnikovga:

1. Gazeta materialidan menga ma‘lum bo‘lishicha, Andijon shahrida «Milliy ittihad» aksilinqilobiy tashkiloti bo‘lib, uning a‘zolari Burhon Mashrabi, Qorizoda va boshqalar bo‘lgan ekan.

2. Samarqand shahrida yashayotgan ukam Shohrux Xolbotirov bilan hech qanday aloqaga ega emasman. U bilan 3-4 yilda Andijon shahriga ta‘tilga kelganida ko‘rishib turganman. 1936-yili paxtachilik sanoatidagi a‘lo xizmatlarim uchun Markazqo‘m va Xalq Komissarlari Kengashining qarori bilan pul mukofoti berilib, «Pravda Vosto-

ka» gazetasida e‘lon qilingani munosabati bilan undan xat olganman. Unda meni tabriklagan. Samarqandda o‘qiyotgan qizimni ko‘rgani kelganimda ukamning qamalganini uning xotinidan eshitganman.

3. Xalq Komissarlari Kengashi raisi Abdulla Karimov bilan hech qanday aloqam yo‘q.

4. Mavjud aksilinqilobiy tashkilotga hech qanday daxldorligim yo‘q va u bilan hech qanday aloqam yo‘q.

B. Ikkinchi tergovchi Chaliyga:

5. Qaysi tashkilot mening nomzodimni shahar dumasiga ko‘rsatganini bilmayman, chunki bu vaqtda Uchqo‘rg‘onda edim. Agar mening nomzodimni «Sho‘royi islom» tashkiloti ko‘rsatgan bo‘lsa, u holda o‘z a‘zosi ekanim uchun emas, ruscha ma‘lumotga egaligimni e‘tiborga olgan.

Mening javoblarim qanday tahrir qilingan holda so‘roq bayonnomasiga kiritilganini bilmayman. Badiiy tahrir qilish tergovchilar, xususan, Voyloshnikov tasarrufidagi ish edi, u o‘zi yozgan va menga imzolatib olgan so‘roq bayonnomasini o‘qish uchun bermagan. Bu haqida ikkinchi tergovchi Chaliyga murojaat qildim, ammo u umuman e‘tibor bermadi. Tergovchi Chaliy 5-noyabr kuni kechasi soat 12:00 da menga «Qamalganlar uchun anketa»ni imzolash uchun berdi. Uni avvaldan o‘zi to‘lg‘azib qo‘ygan ekan, ko‘plab tuza-tishlar va yozuvlar bilan buzilgan, noto‘g‘ri anketani imzolashga meni «majbur qilishdi».¹

Arizada yana shularni yozgandi: «Sovet muas-salaridagi 20 yillik xizmatim to‘g‘risidagi hujjat-lar (alohida shaxsiy ishda)ni qamoqqa olish pay-tida tergovchi Voyloshnikov olib qo‘ygan. Aynan nima uchun qamoqqa olinganim va turmada o‘tir-ganimni tushunolmayman va bilmayman ham.

1. O‘zSSR Ichki ishlar xalq komissarligi «uchli-gi» qarori bilan sovetlarga qarshi targ‘ibot uchun O‘zSSR Jinoyat kodeksining 66-moddasi 1-bandi bilan 10 yil muddatga ozodlikdan mahrum etilgan ekanman, axir bunday ishni mutlaqo qilmagan-man va sovetlarga qarshi hech qanday targ‘ibot olib bormaganman, bu haqida tergovchilar tomo-nidan hech qanday savollar ham berilmagan, bu masalada menga hech qanday ayb qo‘yilmagan.

¹ S. Xolbotirov bu o‘rinda qanchalik haq ekanini bilish uchun o‘sha anketa bilan Ulan-Udedan yo‘llagan xatini solishtirdik, yozuv bir-biridan keskin farqlanadi. Har ikki hujjat maqolada berilmogda.

2. Andijon shahrida «Milliy ittihad» aksilinqilobiy tashkiloti mavjudligini bilgan ekanman, axir bu butun O‘zbekiston SSRga ma’lum-ku, chunki bu haqida gazetalarda shu tashkilot a’zolarining o‘zlari yozishgan-ku.

3–4. Agar O‘zSSR Xalq Komissarlari Kengashi raisi Abdulla Karimov va o‘z ukam Shohrux Xolbotirov aloqa uchun borgan bo‘lsa, u holda ular bilan hech qanday aloqaga ega emasman.

5. Agar «Milliy ittihad» aksilinqilobiy tashkilotga mansubligim uchun bo‘lsa, u holda mening unga hech qanday daxlim yo‘q, u bilan aloqam ham bo‘lmagan.

6. Agar 1917-yili shahar dumasiga saylanganim uchun bo‘lsa, u holda men rus tilini bilgan, mas’uliyatli kishi sifatida saylanganman.

7. Agar otam uyezd oqsoqoli bo‘lsa, u holda men otam vafot etganda 11 yoshlik bola edim, 40 yil o‘tib yosh bola otasi uchun javobgar bo‘lishi kerakmi?

8. Agar jabha pristavi devonxonasida xizmat qilgan bo‘lsam, u holda bu 35 yil oldin yuz bergan edi va devonxonada ishlashdan maqsadim rus tilini mukammalroq bilish, undan amaliyotda foydalanish bo‘lgan.

9. Agar partiyasiz bo‘lib 20 yil sovet muassasalarida xizmat qilgan, mas’ul lavozimlarda bo‘lgan

bo‘lsam, u holda bu lenincha-stalincha milliy siyosatning kuchi bo‘lgan. O‘zbek va rus tillarida ma’lumotli bo‘lishim ham shu siyosatning mahsuli-ku.

O‘zimning hech qanday aybim yo‘qligini his etib, sizdan «uchlik» qarorining qayta ko‘rib chiqilishiga ruxsat berishingizni va meni sotsialistik jamiyatga qaytarishingizni iltimos qilaman.

Mazkur masala bo‘yicha bir qarorga kelganingiz haqida xabar qilishingizni iltimos qilaman. Xolbotirov».

Bu xat ham javobsiz qoladi.

S. Xolbotirov Ichki ishlar xalq komissarligining Amur lagerida halok bo‘ladi.

Andijon viloyati prokurori, adliya katta maslahatchisi Ahadov 1957-yil noyabrda Andijon viloyati sudi hay’atiga protest yo‘llaydi. Viloyat sudi hay’ati 1957-yil 20-noyabrda protestni ko‘rib, O‘zSSR Ichki ishlar xalq komissarligi «uchligi»ning 1937-yil 13-noyabrdagi Sultonmas’ud Xolbotirov ustidan chiqargan hukmini ayblov isbotlanmagani uchun bekor qiladi. Ko‘plar qatori Sultonmas’ud Xolbotirovning nomi istiqlool tufayli mana endi to‘la-to‘kis poklandi.

SHOHRUX XOLBOTIROV

(1890–1938)

1924-yilning 8-yanvar kuni Toshkentning o’sha vaqtdagi Sverdlov nomidagi teatri binosida Turkiston Respublikasi Sovetlarining XII syezdiga kelgan 400 ga yaqin delegatlar bilan to’la minbarga ko’tarilgan Turkiston fronti qo’mondoni S.A. Pugachyov Butunittifoq Markaziy Ijroiya Komiteti nomidan 34 yoshli Shohrux Xolbotirovning ko’kragiga «Qizil bayroq» ordenini taqqanida gulduros qarsaklar sadosi butun zalni larzaga soladi. Axir u o’shanda sobiq Ittifoqda fuqarolar urushi davomida bunday oliy mukofot bilan taqdirlangan 15 ming kishining biri edi.

Otasi Ro’zadorbiy vafot etgach, Shohrux katta onasi tarbiyasida bo’ladi, musulmon maktabida, rus-tuzem maktabida o’qiydi. Mehnat faoliyati 1911-yili Andijon uyezdi Qo’qonqishloq sudida mirzalikdan boshlangan. Oktyabr to’ntarishidan so’ng Baliqchi volostida ariq oqsoqoli bo’lib ishlaydi, uni sovetga a’zo qilib saylashadi.

1920-yil 7-fevralda partiya safiga qabul qilindi. Jalolobod inqilobiy qo’mitasi raisi o’rinbosari bo’lib xizmat qiladi, so’ngra Haqqulobod inqilobiy qo’mitasi raisi bo’ladi, Andijon uyezd-shahar soveti ijroiya komitetiga a’zo qilishadi. Ko’plar qatori u ham o’sha vaqtda bolsheviklarning, sovetlarning nayranglarini, munofiqligini uncha payqamay, «bosmachilar»ga qarshi kurash jabhasiga tortilgan edi. Mana uning bu sohadagi ishlaridan ayrimlari. 1922-yil fevralida Andijonga Turkiston ASSR Xalq Komissarlari Kengashi raisi Qayg’usiz Otaboyev keladi. Uning nomiga bitgan ma’ruzasida Shohrux Xolbotirov shunday yozgan: «100 ta miltiqni olib, militsiyani qurollantirib, ijroqo’m bosmachilarga qarshi kurash boshlab yubordi. Ulardan biz qurol, ot o’lja oldik, banda chekinishga majbur bo’ldi... Militsiya xodimlari ust-boshsiz, otlarga ega emas, ochlikda kun o’tkazmoqdalar. Ahvol mislsiz darajada yomon bo’lishiga qaramay,

bosmachilar tomonidan sovetlar tomoniga o’tib ketish hodisalari biron marta ham sodir bo’lgani yo’q. Ishchi-dehqon hukumatini himoya qila turib militsiya boshlig’i halok bo’ldi». Shundan so’ng u militsiya boshlig’i vazifasini ham bajaradi. Jang paytlari otliq eskadronga komandirlik qiladi. Behuda qon to’kilishining oldini olish maqsadida «bosmachilar» boshliqlari Sotiboldi qozi, To’ra qo’rboshi, Qozoq qo’rboshilar bilan sulh tuzish to’g’risida muzokaralar olib boradi.

Shohrux Xolbotirov 1923-yil may-sentyabr oylarida Andijon uyezdi bo’yicha och qolganlarga yordam ko’rsatish komissiyasini boshqaradi. Tez orada respublika miqyosidagi rahbar xodim darajasiga ko’tariladi. O’zSSR Yer-suv ishlari xalq komissarligida suv xo’jaligi boshlig’i lavozimiga tayinlanadi. 1930-yili respublika poytaxti Samarqanddan Toshkentga ko’chirilgach, u Zarafshon vodiysi suv xo’jaligi boshlig’i bo’lib Samarqandda qoladi.

1936-yil yanvarida Asakada O’zbekiston tumanlaridagi ilg’or paxtakorlar, staxanovchilarning slyoti bo’ladi. Vakil sifatida u Samarqanddan keladi. Slyotda katta nutq so’zlagan O’zbekiston Kompartiyasi Markaziy Ijroiya Komiteti birinchi kotibi Akmal Ikromov ilg’or, namunali ishlari bilan tanilganlar qatorida Shohrux Xolbotirovning nomini ham zikr etadi. Birinchi kotib uning respublika suv xo’jaligi rivojiga qo’shayotgan katta hissasiga tahsinlar aytadi. Shu slyot bahonasida Shohrux Xolbotirov Andijon shahridagi uyida bo’ladi, qarindosh-urug’lari, mahalla-ko’y, tanish-bilishlar bilan diydorlashadi. Shunda ona shahri Andijonni so’nggi marta ko’rib turganini bilmasdi hali.

Ma’lumki, 1937-yil 9-iyulda O’zbekiston SSR Xalq Komissarlari Kengashi raisi Fayzulla Xo’jayev sovetlarga qarshi o’ng trotskiychilar bloki ishtirokchisi sifatida SSSR Ichki ishlar xalq ko-

missarligi tomonidan qamoqqa olinib, 1938-yil 2–13-martda SSSR Oliy sudi Harbiy kollegiyasi tomonidan otuvga hukm etilgan. Tergov jarayonida Fayzulla Xo‘jayev «o‘zi bilan aksilinqilobiy faoliyatda hamkorlik qilgan qator taniqli shaxslar nomlarini keltirish»ga majbur qilingan. «Shaxsan menga panturkchi tashkilotning faol ishtirokchilaridan quyidagilar ma‘lum», – deb respublikada tanilgan 30 nafar rahbar xodim nomini keltirishga majbur bo‘lgan. O‘sha 30 nafar arbobning biri Zarafshon vodiysi suv xo‘jaligi boshlig‘i Shohrux Xolbotirov edi. U chindan ham Fayzulla Xo‘jayev bilan yaqin munosabatda bo‘lgan.

F. Xo‘jayev tergovchiga bergan javoblarida O‘zbekiston sharoitida paxta va ipak harbiy sanoatning xomashyo bazasi hisoblangani bois bu sohani rivojlantirish bo‘yicha hukumatning barcha rejalarini barbod qilishdan, sug‘orma yerlarga paxta ekish, buning hisobiga g‘alla, beda, sabzavot ekinlarini siqib chiqarish orqali aholi g‘azabini uyg‘otish, dehqonlarning katta qismida paxta ekish va unga ishlov berishga nisbatan qarshilikni keltirib chiqarishdan, ipakchilikning ozuqa bazasini yaqin 5-6 yil ichida kamaytirishdan, xomashyo bazasining rivojlanishi O‘zbekiston sharoitida irrigatsiya qurilishiga bog‘liqligi sababidan bu sohaga ham zarba berishdan iborat vazifalarni o‘z oldimizga qo‘ygan edik deb aytishga majbur bo‘lgan. Bu esa tergov xodimlarining Sh. Xolbotirovni «xalq dushmani»ning odami deb ayblashlari uchun asoslardan biri bo‘lgan.

O‘zSSR Yer-suv ishlari xalq komissari o‘rinbosari Zelkina 1936-yil 19-sentyabrda Sh. Xolbotirovning aksilinqilobiy unsurlar bilan aloqasi borligi uchun Zarafshon vodiysi suv xo‘jaligi boshlig‘i vazifasidan ozod qilish haqida buyruq beradi. SSSR Yer-suv ishlari xalq komissari Chernovning 1935-yil 15-dekabrda 28–64-sonli buyrug‘i bilan Shohrux Xolbotirov yengil avtomobil bilan taqdirlangandi. Undan shu haqidagi buyrug‘ini bekor qilish so‘raladi.

Zarafshon vodiysi suv xo‘jaligida 1930-yildan 1937-yilgacha Sh. Xolbotirov bilan birga xizmat qilgan X.S. O‘rmonov shunday eslaydi: «Esimda, Xolbotirov boshliq muhandis-texnik xodimlarning zararkunanda ishlarini tekshirish uchun boshqarmamizga Toshkentdan qandaydir komis-

siya keldi. Mendek eski xodimga Xolbotirovning «zararkunandalik» yozishmalarini arxivdan izlab topish va uning «eng asosiy xalq dushmani» bilan aloqadorligini ochib berish vazifasi topshirildi. Uzoq vaqt arxiv qog‘ozlarini ko‘zdan kechirdim. F. Xo‘jayevning boshqarma boshlig‘i Sh. Xolbotirov nomiga yozilgan bitta xatini topdim. «O‘zSSR Xalq Komissarlari Kengashi raisi Fayzulla Xo‘jayev» shtampi bilan arab alifbosida o‘zbek tilida yozilgan xat topildi, unda shunday deyilgandi: «O‘rt. Xolbotirov! Buxoroda suv ta‘minoti yomonligi tufayli paxta qurib ketishi mumkin. Buxoro uchun ajratilgan suv xarajatini ko‘paytirishni sizga topshiraman. Fayzulla Xo‘jayev». Bu xatni qo‘lga kiritgach, komissiya a‘zolari o‘sha zahotiyoq ushbu xat bilan Samarqand viloyati bo‘yicha ekinzorlarni suv bermasdan barbod qilish uchun topshiriq berilgan degan xulosaga kelishdi.

Sh. Xolbotirovni qamoqqa olish uchun shu xatning o‘zi kifoya qilmas edi. Uni ayblab hibsga olish uchun boshqa bir «dalil» ham topildi. «O‘sha vaqtda, – deb eslaydi X.S. O‘rmonov, – Ravotxo‘ja to‘g‘onidan Zarafshon daryosining o‘ng tomoniga kanal chiqarish uchun qurilish ketayotgandi. Qurilish ehtiyoji uchun Toshkentdan portlatuvchi modda keltirilib, Zarafshon temiryo‘li ko‘prigiga, qurilish bo‘layotgan yerning yaqiniga, Ishtixon-dagi prorablar turadigan joyga tushirilgandi. Komissiya bu ammonalni temiryo‘l ko‘prigiga yaqin joyga berkitib qo‘yib, undan bu ko‘prikni portlatib yuborishni maqsad qilgan degan xulosa chiqargan».

Uni partiyadan o‘chirishdi.

1937-yil yanvar oyi boshlarida Shohrux Xolbotirov ustidan jinoiy ish qo‘zg‘atiladi. O‘zSSR Ichki ishlar xalq komissarligi davlat xavfsizligi boshqarmasi kichik leytenant Rezyapov 3-bo‘limdagi materiallarni ko‘rib chiqadi. Zarafshon vodiysi suv xo‘jaligi boshqarmasi boshlig‘i Shohrux Xolbotirovni sovetlarga qarshi kayfiyatda bo‘lgan, O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti rahbariyatiga qarshi qaratilgan terrorchi kayfiyatdagi unsurlarni to‘plab olgan, ular bilan birgalikda katta miqdorda moliyaviy suiiste‘molliklar qilgan, Ravotxo‘ja plotinasi qurilishi uchun ajratilgan 160 kub dumaloq yog‘och, 126 kub taxta, 1,5 tonna temir, 54 tonna sement, 100 ming so‘m pulni o‘zlashtirgan,

Komil Yashin, Shohrux Xolbotirov (qora shapkali) Samarqanddan kelgan mehmonlar bilan Arslonbobda. 1927-yil iyul

uning qo‘l ostidagi 330 xodimning 470 ming so‘m qarzi bor degan ayblovlar asos qilib olinib uni Toshkentda hibsga olish haqida hujjat tayyorlanadi. O‘sha vaqtdagi respublika ichki ishlar vaziri bo‘lgan N.A. Zagvozdin 1937-yil 11-yanvarda bu hujjatni tasdiqlaydi. Unga O‘zSSR Jinoyat kodeksining 63- va 67-moddalari qo‘yilib, Toshkentda hibsga olinadi. Uning pasporti, 01707-sonli shahodatnomasi olib qo‘yiladi. Shu kuni uning Samarqand shahar Nekrasov ko‘chasi 4-uydagi xonadonida tintuv o‘tkaziladi. Tintuv chog‘ida 16 yoshli qizi Oyimchaxon qatnashadi. 36 fotosurat, 29 ta yozuv bloknoti, Zarafshon vodiysi suv xo‘jaligining 2 ta sxema-xaritasi, 1933–1935-yillar uchun suv taqsimoti, 1936–1942-yillarga mo‘ljallangan tadbirlar, 1 ta surat albomi, har xil yozishmalar, ov miltig‘i uchun pistonlar to‘la quti olib qo‘yiladi. Shohrux Xolbotirovning anketasida oilasi tarkibi quyidagicha ko‘rsatiladi: ayoli Shahrixon 35 yoshda, qizlari Oyimchaxon 16 yoshda, Jo‘raxon 6 yoshda, Umida-xon 3 yoshda, Mamlakatxon 1 yoshda.

Tergov Toshkentda olib boriladi. Uning o‘zi, guvohlar, bu ishdagi sheriklari so‘roq qilinadi. Yuzlashtirishlar tashkil etiladi.

Guvoh Musa Xo‘jayevning 1937-yil 4-fevralda Buxoro shahrida bergan ko‘rsatmasidan: «1929-yili Buxoro shahridan Samarqand shahriga ishga keldim, bu yerdagi Zarafshon vodiysi suv xo‘jaligida ish boshqaruvchi bo‘lib xizmat qildim, boshliq Shohrux Xolbotirov edi. Uning uyidaligimda bo‘lgan suhbatlardan birida: **«Biz ruslar rahbarligida ishlay olmaymiz, senga ma‘lummi, sizlarda tashkilot bor edi, biz ham endi hammamiz birlashishimiz kerak, o‘zimizga tarafdorlarni jalb etishimiz kerak, shu yo‘l bilan rahbarlikni qo‘lga olib, ruslarni haydab chiqarishimiz kerak»**, – dedi. Shunda Sh.Xolbotirovga to‘g‘ridan to‘g‘ri rad javobini bermadim va men kamsavodman, kasalman va bunday millatchilik qarashlariga sherik bo‘lishni xohlamayman deb javob berdim.

1929-yil sentyabr oyida Sh. Xolbotirov Buxoroga kelgan va o‘shanda mening uyimda 2 kun bo‘lgan, shu joyda Xolbotirov men bilan siyosiy mavzuda suhbat qilib, jumladan, shunday degan: «Esingdami, sen bilan Samarqand shahrida ishlagan edik, biz uyushib, birlashmog‘imiz lozim, senga buni ko‘p tushuntirish kerakmi, hech

bu ishning ma’nosiga yetib bormayapsan. Ruslar baribir yaqin orada Fayzulla Xo’jayevni ishdan oladilar va bu kabi ishlar bo’laveradi, chunki biz uyushmayapmiz. Biz Muinjon Aminov bilan bir odammiz, maqsadimiz – ommani o’z tomonimizga jalb etish, shu yo’l bilan hokimiyatni egallab olish mumkin. Sen hech narsadan qo’rqma, Muinjon Aminovning katta tashkiloti bor va hamma joyda tumanlar bo’yicha odamlari bor. Hozir o’zimizga ommani jalb etishimiz, tortishimiz kerak, shunda mustahkam bo’lib ishlay olamiz».

Sh.Xolbotirovning tug’ishgan akasi bor, u «inqilob»dan so’ng sovet tuzumiga qarshi dushman sifatida Peshavorga (Hindistonga) ketib qolgan, u bilan xat orqali bog’lanib turadi. Masalan, shu masala bo’yicha 1929-yili Samarqandda Sh. Xolbotirov bilan suhbatlashganimda u menga shunday degan: «Mening akam Peshavor shahrida, undan xat olib turaman va har yili hajga ketayotganlar orqali unga 2 martadan xat jo’natib turaman», – deb aytgan.

Musa Xo’jayev Buxoro shahrida 1937-yil 9-fevralda ikkinchi bor so’roq berishga majbur bo’lgan. Jumladan, u shunday deydi: «...1929-yil 24-oktyabrda kasalligim tufayli suv xo’jaligidan bo’shatilishim to’g’risida Sh. Xolbotirovning buyrug’ini oldim. Ko’p o’tmay haqiqatan ham dardga chalilib, deyarli uch yarim yil yotib qoldim. 1934-yilga qadar Xolbotirovni ko’rmadim. 1934-yil yozida o’g’lim bilan Samarqand shahridagi qarindoshlarimnikiga mehmonga bordim. Xolbotirov mashinada ketayotib ko’chada meni ko’rib qoldi va menga ertasi kuni uyga kirishni taklif qildi. Uyiga kirganimda bir rus kishi o’tirganini ko’rdim. Xolbotirov uni menga tanishtirib, Moskvadagi boshliqlardan biri ekanligini aytdi. Tushlik paytida ichimlik ham bo’ldi, biroq siyosiy mavzuda hech qanday gap bo’lmadi. Men ketishga hozirlanganimda Xolbotirov ertasi kuni uning oldiga kirishimni aytdi, ammo uning oldiga boshqa kirmay qo’ydim».

Mo’minjon Rahmonovning 1937-yil 5-apreldagi ko’rsatmasida shunday deyilgan: «...Esimda, Xolbotirov bir necha bor partiya va hukumatning paxtachilik masalasidagi siyosatidan noroziligini bayon etgan. Xolbotirov Zarafshon vodiysida suv tanqisligiga qaramay, partiya va hukumat paxta ekin maydonlarini ko’paytirib kolxozlarga azob

bermoqda deb hisoblardi. Paxtaga mislsiz zo’r ahamiyat berilayotgani holda boshqa ekinlar, xususan, sholi suvsizlikdan barbod bo’lmoqda, paxta ekishni kamaytirish kerak, boshqa ekinlarni, g’alla va sholi ekinlarini ko’paytirish va ularni suv bilan to’la ta’minlash kerak deb aytardi Xolbotirov...»

Uning 19-apreldagi ko’rsatmasidan: «Xolbotirov 1934-yil kuzida davlatga paxta topshirish rejasini bajarmagan quloqlarning mutlaqo behuda qamoqqa olinayotganidan noroziligini bildirgandi. Xolbotirov davlatga paxta topshirish va paxta yig’im-terimini sabotaj qilayotgan quloq unsurlarga nisbatan sovet hokimiyatining olib borayotgan «tazyiq va repressiyalari»dan norozi edi. Bu to’g’risida Sh. Xolbotirov bilan bo’lgan suhbatim Samarqandga yoki Oqdaryoga kelganimda yuz bergan edi...»

Tergov uzoq davom etadi. Tergov ishida 1937-yil 5-, 22-, 25-, 29-mart, 5-, 22-, 25-, 29-aprel, 8-, 27-may, iyun, iyul oylaridagi so’roqlar bayonnomalari saqlanib qolgan. Ularda Sh. Xolbotirov o’ziga qo’yilgan «ayblar»ni tan olmaydi.

Nihoyat 15-iyuldagi so’roqda u tergovchi tomonidan berilgan savollarga javob berib, o’ziga qo’yilgan ayblarni qabul qilishga majbur qilinadi. Jumladan, u bir qator yillar davomida partiya va hukumat ishonib topshirgan vazifaga jinoyatkorona va sovuqqonlik bilan qarab kelgani, qo’l ostidagi mas’ul va texnik xodimlarga ortiqcha ishonib yuborganligi, oqibatda Zarafshon vodiysi suv xo’jaligiga katta zarba berilganini tan oladi. Shunga asoslanib, tergovchi ishni prokuror orqali sudga topshirish uchun ayblovlarni tayyorlaydi va sudga taqdim etadi.

1937-yil 9–27-noyabr kunlari Samarqand shahrida respublika Oliy sudi maxsus kollegiyasi sayyor sessiyasining yopiq yig’ilishi bo’ladi. Yig’ilish 981-sonli jinoiy ishni ko’rib chiqadi. Bu ish bo’yicha 16 kishining taqdiri hal bo’ladi. Ular quyidagilar edi: **Rahmonov Mo’min** – O’zSSR Yer ishlari xalq komissarligi irrigatsiya bo’limi boshlig’i (o’zbek), **Ivanov Aleksandr Ivanovich** – irrigatsiya bo’limi bosh injeneri (rus), **Xolbotirov Shohrux** – Zarafshon vodiysi suv xo’jaligi boshlig’i (o’zbek), **Danilov Yuriy Mixaylovich** – Zarafshon suv xo’jaligi reja bo’limi katta injeneri, **Gevorkov Mixail**

Vasilyevich (rus) – Zarafshon vodiysi suv xo‘jaligi (ZVSX) boshlig‘i o‘rinbosari, **Petri Leo Konstantinovich** (nemis) – ZVSX bosh buxgalteri, **Jdanovskiy Boris Ivanovich** (ukrain) – ZVSX injener nazoratchisi, **Pisarevskiy Vladimir Antonovich** (ukrain) – ZVSX katta injeneri, **Gerasimov Nikolay Fedorovich** (rus) – Yuqori Zarafshon to‘g‘oni boshlig‘i, **Yejikov Konstantin Alekseyevich** (rus) – ZVSX Bog‘izag‘on qurilishi katta prorabi, **Masevich Fyodor Nikolayevich** (rus) – Narpay kanali gidrotexnigi, **Boruxin Samuil Lazarevich** (yahudiy) – ZVSX loyihalash bo‘limi katta injeneri, **Lobadovskiy Konstantin Petrovich** (rus) – ZVSX prorabi, **Melixov Anatoliy Ivanovich** (rus) – hisobchi, omborchi, **Logvinov Ivan Vasilyevich** (rus) – ZVSX kassiri, **Yegorov Nikolay Yefimovich** (rus) – ZVSX bosh buxgalteri o‘rinbosari.

O‘zbekiston SSR suv xo‘jaligi tizimida rahbarlik lavozimlarida ishlayotgan ko‘plab shaxslarga respublika suv xo‘jaligini buzishga qaratilgan zararkunandalik, qo‘poruvchilik faoliyati bilan shug‘ullangan, buning oqibatida suv xo‘jaligi 1936-yil oxiriga kelib yomon holatga tushib qolgan, Dalvarzin, Narpay, 1-may va boshqa kanallar qurilishlari halokatli holatga keltirilgan degan bir qancha ayblar qo‘yilgan.

Sud hukmida Sh. Xolbotirovning 1890-yili Andijon shahrida tug‘ilgani, o‘zbekligi, Andijon shahri sobiq katta oqsoqolining o‘g‘li ekanligi, partiyasizligi, 1920-yildan 1936-yilgacha VKP(b) da bo‘lganligi, sentyabr oyida ushbu ish sababli partiyadan o‘chirilganligi, oilaliligi, ma‘lumoti quyi ekanligi, qizil armiyada xizmat qilmaganligi, avval sudlanmaganligi, bu ish bo‘yicha javobgarlikka tortilgan paytda Zarafshon vodiysi suv xo‘jaligi boshlig‘i vazifasida ishlagani qayd etilgan. Shuningdek, unda ta‘kidlanishicha, Sh. Xolbotirov ijtimoiy yot muhitdan kelib chiqqan, sovet hokimiyatiga qarshi kayfiyatda bo‘lgan Rahmonov va Ivanovlarni panohiga olib Zarafshon vodiysi suv xo‘jaligi tizimida zararkunandalik faoliyatini avj oldirgan, bunda o‘z atrofiga o‘ziga so‘zsiz itoat etuvchi shaxslarni to‘plab olgan. Xolbotirovning zararkunandalik faoliyati Zarafshon vodiysi suv xo‘jaligi tizimini barbod qilishga, moliyaviy intizomni buzish va sotsialistik mulkni talon-toraj qilish orqali SSSR iqtisodiy qudratini qo‘porishga qaratilgan. Shuningdek, u ishchi

Shohrux Xolbotirov Sochida

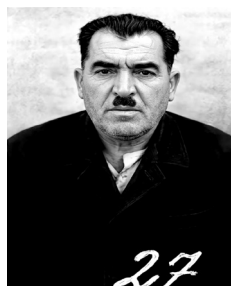
va xizmatchilarni mukofotlash maqsadida ko‘p mablag‘ni talon-toraj qilganlikda ham ayblangan.

Respublika Oliy sudi maxsus kollegiyasi 6 kishini (Xolbotirov Sh., Petri L.K., Jdanovskiy B.I., Gerasimov N.F., Lobadovskiy K.P., Pisarevskiy V.R.) mol-mulkini musodara qilib, oliy jazo – otuvga, 1 kishini (Mo‘min Rahmonov) 20 yil qamoq jazosiga, 2 kishini (Gevorkov M.V., Danilov Y.M.) 15 yil qamoq jazosiga, 3 kishini (Ivanov A.I., Yejikov K.A., Maslevich F.N.) 10 yil qamoq jazosiga va qolganlarini 2-3 yildan qamoq jazosiga hukm qiladi.

Prokurorning protestiga ko‘ra SSSR Oliy sudi 1938-yil 31-yanvarda otuvga hukm etilganlardan 5 nafarining jazosini 10 yildan 15 yilgacha qamoqqa almashtirishga qaror qiladi. Otuvga hukm etilgan Shohrux Xolbotirovga SSSR Oliy sudi 1938-yil 6-aprelda 20 yil qamoq jazosi tayinlaydi.

Plenum Xolbotirov haqidagi hukm to‘g‘riligini ko‘rib chiqmagan.

SSSR bosh prokurori R. Rudenko 1957-yil 10-avgustda Shohrux Xolbotirov, Gevorkov Mixail Vasilyevichlar ishi yuzasidan SSSR Oliy sudiga protest yuboradi. Unda, jumladan, shunday deyiladi: «Sh. Xolbotirov va u bilan birga ayblangan shaxslar O‘zbekistonning Zarafshon vodiysi suv xo‘jaligida rahbarlik lavozimlarida ishlab zararkunandalik qilganlar. O‘zSSSR suv xo‘jaligini ongli ravishda izdan chiqarganlar, natijada davlat va aholiga katta zarar keltirganlikda ayblanganlar. SSSR Oliy sudi plenumi to‘g‘ri xulosa qilganidek, ishda hukm etilganlarning sovetlarga qarshi faoliyati haqida guvohlik beruvchi materiallar yo‘q. Ishdagi materiallarni tekshirish Xolbotirov faoliyatida ayrim kamchiliklar bo‘lgani, ammo ularni aksilinqilobiy jinoyat deb atashga hech qanday asos yo‘qligini tasdiqlamoqda. Bulardan kelib chiqib SSSR, ittifoqchi va muxtor respublikalarda sud ishlarini yuritish to‘g‘risidagi qonunning 16-moddasiga asoslanib O‘zbekiston SSR Oliy sudi maxsus kollegiyasining Sh. Xolbotirov va M.V. Gevorkovlarga tegishli 1937-yil 27-noyabrdagi hukmini bekor qilishni va jinoyat tarkibi yo‘qligi uchun ularning ishi haqidagi tekshiruvlarni to‘xtatishni so‘rayman (Ilova: 12 jildidan iborat tergov ishi arxivi)».

Shohrux Xolbotirov
(hibsdalik holatida)

1958-yil 21-fevralda SSSR Oliy sudi plenumi SSSR bosh prokurorining Shohrux Xolbotirov va Mixail Vasilyevich Gevorkovlar ishlari bo‘yicha protestini ko‘rib chiqib, O‘zbekiston SSR Oliy sudi maxsus kollegiyasining 1937-yil 27-noyabrdagi Shohrux Xolbotirovning mol-mulkini musodara etib, otuvga hukm etish to‘g‘risidagi qarorini bekor qiladi.

Nihoyat adolat qaror topadi. Ammo oqlangan, aybsiz deb topilgan Shohrux Xolbotirov 1938-yil dekabrda Ribinskidagi turmada og‘ir kasallikdan vafot etgandi.

Shohrux Xolbotirov Ribinskidagi turmada qattiq kasal bo‘lib qoladi. Uning so‘nggi xati saqlanib qolgan. Xat Andijondagi rafiqasi Shahrixon aya,

qizlari Oyimchaxon va Jo‘raxon opalar nomiga yozilgandi. Shahrixon aya 1982-yili, Oyimchaxon opa 1991-yili olamdan o‘tadi. Bu xat hozirda Jo‘raxon opaning shaxsiy arxivida saqlanmoqda. Bu xat quyidagicha edi: «Biz 60 nafar o‘zbekni bugun Ribinsk shahrining chetida joylashgan «Vlgastroy» boshqarmasiga olib kelishdi. Volga daryosi bo‘yidagi Uglichdan 100 chaqirimcha narida yashamoqdamiz. Posilkani, non va novvotni oldim, yangi posilka, xatlarni yangi manzilimizga jo‘natishar. Endi hamma narsani shu manzilga yuboringlar. Sog‘lig‘im biroz yaxshilanmoqda, biroq pul yo‘qligidan juda ham qiynalmoqdaman... Shohruxmirzo. 1938-yil 16-avgust».

Xolbotirovning hamkasblaridan X.S. O‘rmonov quyidagilarni eslaydi: «Nihoyatda oqko‘ngil va mehribon inson Shohrux aka qandaydir odamlarni o‘ziga jalb etadigan jozibali kuch sohibi edi. Uni sevib, hurmat qilmaslikning iloji yo‘q edi. O‘sha og‘ir kunlarda u har doim o‘z xodimlarining moddiy ahvoli bilan qiziqardi, muhtojlarga yordam berish, qo‘llab-quvvatlash haqida ko‘rsatmalar berardi... Shohrux aka jismonan baquvvat, bo‘yi-basti baland, chiroyli, yoqimli edi. U rus tilini juda yaxshi bilardi, savodsiz yozilgan hujjat, xatlar ustidan kulardi, o‘zi ularni tuzatardi. Uni «suv xudosi» deb atashardi, chunki u suv inshootlari, shu sohani a‘lo darajada bilardi».

O‘sha lagerda birga bo‘lgan Muxtor Olimov Shohrux Xolbotirovning «Vlgastroy»da ko‘rsatgan namunali ishlarini bizga so‘zlab bergandi. O‘shanda suv qurilishida o‘zbeklarning sepoya, uch oyoqli, ya‘ni uchamaklar qurish tajribasini Shohrux aka qo‘llagan ekan.

Andijonlik ziyolilardan, qatag‘onga uchrab Shohrux Xolbotirov bilan birga lagerda bo‘lgan Said Eshon aka Shahobiddinov va Karimoxun Tohirovlar ham so‘nggi kunlarida birga bo‘lib, undan xabar olib turishgan.

Andijon shahridagi ko‘chalardan biriga sovet tuzumiga xizmat qilib, uning tig‘idan shahid ketgan bu siymoning nomi qo‘yildi. Istiqlof tufayli ko‘plar qatori uning nomi poklanib, o‘z xalqiga yana qaytarildi.

SULTONMAHMUD XOLBOTIROV

(1890–1938)

Sultonmahmud Xolbotirov va Ergash Zunnunov

Ro‘zadorbiy Xolbotirovning to‘rtinchi o‘g‘li Sultonmahmudni Andijon shahri Kengash mahalla 9-uydan 1937-yil 2-oktyabr kuni Ichki ishlar xalq komissarligi Andijon sektori 3-bo‘limi xodimlari hibsga olib, shahardagi Latta zavoddagi turmaga tiqishadi. Unga mahbus anketasi berilib, to‘ldiriladi: «U 1890-yili tug‘ilgan, rus-tuzem maktabida tahsil ko‘rgan, ma‘lumoti quyi, 1918-yildan 1934-yilgacha partiyada bo‘lgan, partiya tozalovida Marhamat tuman xalq maorifida ishlarni izdan chiqargani, apparatni yot

unsurlar bilan to‘ldirgani, berilgan kreditdan foydalanmagani uchun partiyadan o‘chirilgan, kasbi savdogar, hibsga olingan paytda Norin tumani Sho‘rariq qishloq matlubot jamiyatida magazin mudiri bo‘lib ishlagan. Oilasi: ayoli Arofatxon 25 yoshda, o‘g‘li Nasibxon 17 yoshda, qizlari Nasimaxon 9 yoshda, Naimaxon 5 yoshda, Shirinoy 1 yoshda. 1918–1919-yillarda qizil gvardiyada xizmat qilgan».

O‘sha kuniyoq tergovchi Voyloshnikov uni so‘roq qiladi. Tergov bayonnomasi quyidagicha:

Savol: Ijtimoiy kelib chiqishingizni aniqlab bering, otangiz nima ish bilan mashg‘ul bo‘lgan va siz qanday xo‘jalikka egasiz?

Javob: Otam Andijonning Eski shahrida bosh oqsoqol bo‘lgan, 1899-yili vafot etgan, uning o‘limidan so‘ng xo‘jalik qolgan emas, chunki yer va boshqa mulk qolmagan, o‘zimning ham inqilobgacha va undan so‘ng ham hech qanday xususiy mulkim bo‘lmagan, yollanib mehnat qilganman.

Savol: VKP(b) a‘zolidan nima uchun chiqarilganingizni aytib bering.

Javob: 1934-yili partiya tozalovi o‘tkazilgan vaqtda Marhamat tumanida xalq maorifi bo‘limi mudiri bo‘lib ishlayotgandim. Tozalov tumanda xalq maorifini izdan chiqarganlikda, ijtimoiy yot unsurlarni maorif bo‘limi apparatiga joylashtirishda, maorif bo‘limiga ajratilgan 200 ming so‘m mablag‘ni o‘zlashtirmaganlikda ayblanib partiyadan o‘chirildim. O‘zbekiston Kompartiyasi Markazqo‘mi qoshidagi komissiyaga apellyatsiya bilan murojaat etdim, lekin tiklanmadim.

Savol: Andijon shahrida qandaydir aksilinqilobiy, millatchi tashkilot mavjudligidan xabaringiz bormi?

Javob: 1926–1927-yillarda Andijonda bunday tashkilot borligidan xabarim yo‘q edi. Bu haqida gazetadan bildim. Gazetaning yozishicha, Andijonda Isoq qori Karimov, Saloh Sayfiyev, Sayfi

Bahromov, Burhon Mashrabi, Mulla Dadajon Muhammadjonov, Hasanxon Niyozov, Abdumutallib Qoramandiyevlardan iborat aksilinqilobiy tashkilot faoliyatini bildim.

Savol: Siz nomlarini keltirgan shaxslardan qaysi birlari bilan shaxsan tanishsiz?

Javob: Men sanab o‘tgan shaxslar, ya‘ni Karimov Isoq qori, Sayfiyev Saloh, Bahromov Sayfi, Burhon Mashrabi, Mulla Dadajon Muhammadjonov (hozir Farg‘ona shahrida kechki pedinstitutda ishlaydi va xalq dushmani Ikromovning ukasi bilan birga yashaydi), Niyozov Hasanxon va Qoramandiyev Abdumutalliblarning barchasini taxminan 1918-yildan beri bilaman va ular bilan so‘nggi vaqtgacha tez-tez Andijonda ko‘cha, choyxona va sovet muassasalarida uchrashib turaman, ularning uylarida bo‘lmaganman, ular ham mening uyimda bo‘lishmagan. Ularning aksilinqilobiy faoliyati haqida hech narsa bilmayman.

Savol: Rahimov Rasuljonni bilasizmi?

Javob: Rahimov Rasuljon singlimning qiziga uylangan, biroq u bilan faqat 1937-yil boshlaridagina tanishganman.

19-oktyabrda S. Xolbotirov qo‘shimcha tergov qilinadi:

Savol: Marhamat tumanidagi faollar bilan aksilinqilobiy targ‘ibot olib borganingiz haqida ma‘lumot bering.

Javob: Soli Butayorovni 1932-yildan bilaman. U O‘qchi qishloq sovetining raisi bo‘lib ishlagan, men u bilan O‘qchi qishlog‘ida uchrashganman. Qurbonov Mirzaqodirni 1931-yildan bilaman, u tuman sog‘liqni saqlash bo‘limi mudiri, Muhamedov Alini 1932-yildan bilaman, u tuman ijroqo‘mi raisi. MTS direktori Ali Oxunovni 1932-yildan taniyman, u qo‘shnim bo‘ladi, ayni vaqtda tuman ijroqo‘mi raisi o‘rinbosaridir...

Savol: Bu shaxslar bilan uyingizda uchrashib turgansiz, bu uchrashuvlarni batafsil aytib bering.

Javob: Bu shaxslar bilan uyimda uchrashganman, to‘g‘ri, ularning har biri bilan alohida uchrashgan bo‘lishim mumkin. Lekin ular bilan kengash va to‘planishlarda bo‘lgan emasman.

Mahbuslar guvohlikka o‘tkazilib, so‘roq qilindi. 3-oktyabr kuni Isoq qori Karimov so‘roqda Sultonmahmudning zarariga emas, foydasiga ko‘rsatma beradi.

Hasanxon Niyozovning 1937-yil 31-oktyabrda ko‘rsatmasidan: «Sultonmahmud Xolbotirovni taxminan 25 yildan beri bilaman. Men 1921- yoki 1922-yili vafot etgan Olimjon hoji Yusupovdan Sultonmahmud Xolbotirov «Milliy ittihad» tashkilotidan ekanini eshitganman. Men bilan bo‘lgan suhbatda Olimjon hoji Yusupov Sultonmahmud Xolbotirov «o‘zimizning odamimiz» deb aytgan. «O‘zimizning

Hasanxon Niyozov (o‘smirlik davri)

odamimiz»ning ma‘nosi nimaligini Olimjon hoji Yusupov aytmadi, men undan so‘ramadim. 1935-yili Marhamat tumaniga kelib, Xolbotirovning uyida uch kun yashadim. Bu vaqtda Sultonmahmud men bilan bo‘lgan suhbatda o‘z hayotidan so‘z ochib, o‘zining ko‘p ishlayotganidan nolidi. Masalan, u shunday dedi: «Mana, men sutkasiga 22 soat ishlayapman, faqat 2 soatgina dam olayman, ammo xalq maorifi bo‘limi mudiri sifatidagi xizmatimdan tashqari boshqa ishlar bilan ham mashg‘ulman. «Boshqa ishlar» iborasi nimadan iboratligini tushunmadim va u menga aytmadi. Bu

mavzu bo‘yicha suhbat davomida Xolbotirov hayot yomonlashib ketgani, yashash juda og‘ir bo‘lib ketganini gapirdi-yu, bu qiyinchilik aniq nimadan iboratligini aytmadi. 1935-yildan keyin ham Xolbotirov bilan bir necha bor uchrashdim, ammo u hech qachon o‘zining millatchilik yoki aksilinqilobiy kayfiyatini izhor etmagan».

Hasanxon Niyozovni 2-noyabrda yana qo‘shimcha so‘roq qilishadi:

Tergovchi: Xolbotirovning aksilinqilobiy, millatchi tashkilot – «Milliy ittihad» rahbarlari bilan aloqasi to‘g‘risida sizga nimalar ma‘lum?

Hasanxon Niyozov: Menga ma‘lumki, Sultonmahmud va Sultonmas‘ud Xolbotirovlar «Milliy ittihad» aksilinqilobiy tashkilotida bo‘lganlar va mening ukam Hasanxon Niyozov rais bo‘lgan «Milliy ittihad» tashkiloti guruhiga kirgan. Biroq bu aksilinqilobiy tashkilotning qanday topshiriqlarini bajargani haqida menga hech narsa ma‘lum emas.

Tergovchi: Aka-ukalar Sultonmahmud, Sultonmas‘udlarning «Milliy ittihad» tashkilotining a‘zolari bilan aloqalari haqida nimalarni ayta olasiz?

Hasanxon Niyozov: Xolbotirov Sultonmahmud «Milliy ittihad» tashkilotining tashabbuskori va rahbari Nabi Rasulov (1924–1925-yillarda otilgan) va Akbar O‘razaliyev (aksilinqilobchi sifatida fosh etilgan)lar bilan aloqada bo‘lganidan xabarim bor...

Sultonmahmud Xolbotirovga ayb qo‘yishning iloji bo‘lmaydi. Oxiri 1934-yilgi partiya tozalovida unga guvohlik berganlarning ko‘rsatmalarini ishga solishga to‘g‘ri keladi. Bu ishni o‘sha Chaliy uddalaydi. U 1934-yilgi 2109-sonli tergov ishlari 10740-tergov ishiga qo‘shib qo‘yishga erishadi. Oqibatda Sultonmahmud Xolbotirovning «aksilinqilobiy faoliyatini asoslash»ga muvaffaq bo‘linadi. Masalan, Usmon O‘zbekovning 1934-yil 4-martda bergan Ali Muhamedov bilan Sultonmahmud Xolbotirovni ayblovchi 5 betdan iborat qo‘shimcha ko‘rsatmasi tergov iste‘moliga kiritiladi. Unda S. Xolbotirovdan mana bu iqtiboslar keltiriladi: «Birodarlar, biz kimmiz o‘zi? Biz turonlar avlodimiz, shuning uchun bu panturkchilik tarafdori bo‘lishimiz kerak. Eski turk madaniyatimizni qo‘llab-quvvatlashimiz kerak. Garchand bizlar sovet xodimlari bo‘lsak ham, lekin bu holat doimiy emas,

oxir-oqibatda bir kun kelib bu davr o‘tib ketadi. Shu bois biz nima qilmog‘imiz darkor? O‘z obro‘ymizni va panturkchilik g‘oyalarini kelajak uchun qo‘llab-quvvatlashimiz kerak. Bizlar qandaydir komitet tashkil etib, bu komitetga eng kuchli xodimlarni tortishimiz lozim. Chunki qandaydir voqea yuz bergudek bo‘lsa, o‘zini emas, komitetni himoya qilib, saqlab qolmog‘i kerak. Ayni shunday odamlarning bo‘lishi tashkilot xavfsizligini kafolatlaydi».

1933-yil 10-iyunda S. Xolbotirov Usmon O‘zbekovni ko‘chada uchratib qolib, unga shunday degan ekan: «Bizning Marhamatda ilgaridan «Ittihodi islomiya» deb nomlangan tashkilot faoliyat ko‘rsatib kelgan, uning a‘zolarining bir qismi ketib qolgan, bir qismi o‘lib ketgan, shuning uchun uning funksiyasi to‘xtab qoldi va shundan beri tashkilot harakatsiz holatga keldi. Biz uni tiklamoqchimiz».

Usmon O‘zbekov ko‘rsatmasidan: «1933-yil iyun o‘rtalarida, taxminan kechqurun soat 5-6 larda uyimga rayijroqo‘mning sobiq qorovuli kirib kelib, sizni Ali Muhamedov uyiga taklif qilmoqda deb aytdi. Uning uyiga kirganimda bu yerda Ali Muhamedovning o‘zi, Xolbotirov, Saydashev, Nazarov Sotiboldi, Yunusov Qo‘chqor va Qoraboyevlar bor edi. Ulardan Qoraboyev va Yunusovlar 2-3 kun avval Toshkentdan kelishgandi. Men kirganimdan so‘ng yig‘ilishni ochar ekan, Sultonmahmud Xolbotirov shunday dedi: «Bugundan boshlab bizning tashkilotimiz rasmiylashdi va faoliyat ko‘rsatishga kirishdi, shuning uchun eng avvalo har bir a‘zoning yashirin holatda harakat qilishi va o‘z tashkilotiga sadoqatli bo‘lishi uchun kafolati zarur. Buning uchun shu yig‘ilishda qasamyod qilishimiz kerak».

Sultonmahmud Xolbotirov so‘zidan so‘ng chap qo‘lida Qur‘onni, o‘ng qo‘lida brauningni ushlagan holda Ali Muhamedovga o‘girilib shunday dedi: «Agarda oramizdagilardan birortasi faoliyatda bo‘lgan tashkilotimiz haqida og‘zidan gullab qo‘ysa va sharhlab bergudek bo‘lsa, bu Qur‘on uni jazolasin va bu kishi shu brauning bilan otib o‘ldirilsin. Biz bir ovozdan qasam ichamiz». Shundan so‘ng tashkilot oldida turgan vazifalar belgilab berildi».

Xullas, Usmon O‘zbekov bu tashkilotning uchta yig‘ilishi haqida ko‘rsatma bergan.

Nihoyat serjant Chaliy 1937-yil 4-noyabrda Sultonmahmud Xolbotirovni Jinoyat kodeksining 67-moddasi bilan ayblaydi. Uning jinoyati 4 bandda bayon qilinadi:

a) aksilinqilobiy kayfiyatda bo‘lib millatchi, aksilinqilobiy «Milliy ittihad» tashkilotida faol ishtirok etgan, yashirin tashkilotning Markaziy Komiteti a‘zosi Yoqubjon Isaqulov (u otilgan) va tashkilotning Andijon filiali raisi Hasanxon Niyo-zovlar rahbarligida aksilinqilobiy, millatchilik ish-larini olib borgan;

b) 1932–1933-yillarda Marhamat tumani xalq maorifi mudiri lavozimidagida «Milliy ittihad»-ning Marhamat tumani filiali yig‘ilishlarida faol qatnashgan, tashkilotga shaxsan o‘zi yangi a‘zo-larni tortgan;

d) tashkilot topshirig‘i bilan xalq maorifi bo‘li-mi apparatiga dushman unsurlarni joylashtirgan

va xalq maorifi bo‘limi apparati ishini uzil-kesil izdan chiqargan;

e) kolxozga qarshi targ‘ibot olib borib, kolxoz-larning buzilib ketishiga harakat qilgan».

Uning ishi ko‘rib chiqish uchun O‘zSSR Ich-ki ishlar xalq komissarligi qoshidagi «uchlik»ka yuborilgan. Bu «uchlik» 1937-yil 13-noyabrda Sul-tonmahmud Xolbotirovni 10 yilga qamoq jazosiga hukm etgan.

U ham akalari Sultonmas‘ud, Shohruxlar kabi o‘limidan so‘ng oqlanadi, nohaq jazolangani isbotlanadi. O‘sha mudhish 1937–1938-yillarda Andijonda qatag‘onlarni amalga oshirgan Cha-liy, Voyloshnikov, Berg va boshqalar ham «ijod» qilgan «ixtirolari» uchun oliy jazoga hukm etila-dilar.

MAHMUDBEK QOZIYEV

(1890–1937)

Andijonda jadidlar tomonidan ochilgan usuli jadid maktablariga homiylik qilgan, yaqindan yordam berib turgan Otabek Qoziyev haqida «Turkiston viloyati» gazetasining 1900-yil 27-may sonida xabar berilgan. O‘sha yili Andijonda Azim Qodirov maktabidagi imtihon Otabek qozi ishtirokida bo‘lib o‘tgani ta’kidlangan. Otabek qozi 1902-yili vafot etgan. Undan Ahmadbek, Fozilbek, Mahmudbek, Xizrbek ismli o‘g‘illar qolgan. Farzandlarining barchasi qorixonada, madrasada, rus-tuzem maktablarida tahsil olgan, ham diniy, ham dunyoviy bilimlarni egallagan, zamonasi-ning ziyolisi bo‘lib yetishgan.

Ahadbek otasining vafotidan so‘ng 1922-yilgacha Andijonda qozi bo‘lgan.

Uchinchi o‘g‘li Mahmudbek 1890-yili Andijon shahrining Devonaboy mavzeida tavallud topgan. U 1916-yili o‘qishni bitirgach, Andijon shahridagi Jome masjidida mutavallilik, ya’ni xo‘jalik mudiri

va mirzalik qilgan. Mahmudbekning o‘zi 1937-yil 21-avgustdagi tergovda tarjimai holini qisqacha quyidagicha bayon etgan: «Mahmudbek Qoziyev² «Sho‘royi islom»ning Andijondagi bo‘limi faol a‘zolaridan bo‘lgan. U o‘z ukasi Xizrbek bilan birga «Qo‘qon muxtoriyati» (aslida, Turkiston muxtoriyati) huku-

Mahmudbek Qoziyev

matiga moddiy yordam berish va mablag‘ to‘plash bo‘yicha g‘aznachilik qilgan. Muxtor hukumatining «Milliy askar» («Milliy gvardiya») tashkil etishi uchun Mahmudbek Qoziyev Andijon uyezdi bo‘yicha aholidan to‘plangan mablag‘ni Qo‘qonga olib borib muxtoriyatchilarga topshirgan.

Bolsheviklar tomonidan Turkiston muxtoriyati tor-mor etilgach, Andijondagi «sho‘royi islom»-chilar «Mahkamayi shariat» tashkilotini tuzganlar. Mahmudbek Qoziyev shu tashkilotda kotiblik vazifasini bajargan.

1918-yildan 1919-yilgacha Andijon uyezdi revolyutsion komiteti qoshidagi advokatlar kollegiyasi a‘zosi, 1920-yildan 1921-yilgacha Andijon kommunal xo‘jaligida kotib, tilmoch bo‘lib xizmat qilgan. 1921-yildan 1923-yilgacha Moskva va Toshkentda surgunda bo‘lgan. 1923-yildan 1924-yilgacha Andijon kommunal xo‘jaligida kotib, 1924-yildan 1925-yilgacha sanoat kooperatsiyasida rais o‘rinbosari va savdo bo‘limi mudiri bo‘lib xizmat qilgan. 1926-yildan 1928-yilgacha Paxta tresti tuman idorasi kotibi, 1928-yildan 1929-yilgacha 4-son paxta zavodi qoshidagi tayyorlov punkti mudiri o‘rinbosari, 1929-yildan 1931-yilgacha Andijon okrugi paxta soyuzi kotibi, 1931–1933-yillarda tumanlararo kooptrans mudiri, 1933–1934-yillarda «Aravakash» arteli raisi, 1934-yildan 1936-yilgacha baza boshlig‘i bo‘lib xizmat qilgan».

1937-yil 17-martda mahbus Akbar O‘rozaliyevni tergov qilish chog‘ida undan Mahmudbek Qoziyev haqida bilganlarini yozib, aytib berishni talab qilishgan, qiynoqlarga bardosh berolmay majburan ko‘rsatma bergan: «1918-yili Koshg‘ar saroyida Xitoy vakolatxonasida Ibrohim Oxun oqsoqolda kotib bo‘lib ishlaydi. Bu oqsoqol Qo‘qon qishloqda harakat qilib yurgan Parpi qo‘rboshi bilan yaqin aloqada bo‘lgan. Mahmudbek esa u orqali bosmachilar bilan bog‘lanib turgan. 1919-yili Ibrohim Oxun nomidan bosmachilar boshlig‘i Parpi qo‘rboshi nomiga Mahmudbek tomonidan yozilgan maktub maxsus bo‘lim qo‘liga tushib qolgan. Xatda bosmachilikni Xitoy qo‘llab-quvvatlashi

² 1898-yilgi Andijonda yuz bergan Dukchi Eshon voqeasi kitobi muallifi, jadid Fozilbek Otabek Qoziyevning ukasi bo‘lgan.

haqida yozilgandi. Buning uchun Ibrohim Oxun Butunrossiya Favqulodda Komissiyasi (VChK) kollegiyasi tomonidan otilgan. Mahmudbek esa 10 yil qamoq jazosiga hukm etilib uzoq shimol, Arxangelskka surgun etilgan.

Ammo 1923-yili Mahmudbek Qoziyev yaqin tanishlari yordami bilan muddatidan oldin qamoqdan bo‘shatilgan. Buning ustiga, uning akasi bu vaqtda Toshkentda Adliya vazirligida xizmat qilayotgandi. Mahmudbek Arxangelskdan akasi Fozilbekka xat yo‘llab, uni qamoqdan ozod etishni yuqoridan iltimos qilishni so‘ragan. Fozilbek o‘z navbatida Andijonga, Ahmadbekka xat yozgan. Ahmadbek uyezd-shahar inqilobiy komiteti raisi Isoqjon Qoziyev, inqilobiy komitet kotibi Sultonmas‘ud Xolbotirov bilan yaqin do‘st bo‘lib, ulardan foydalangan. Andijon uyezd-shahar revolyutsion komiteti uyezd aholisi nomidan Mahmudbekni qamoqdan ozod etishni Farg‘ona viloyati revolyutsion komiteti raisi Shomansur Alixo‘jayevdan so‘ragan. Sh. Alixo‘jayev o‘z navbatida Turkiston ASSR Markaziy Ijroiya komiteti raisi Inomjon Xidiraliyevga murojaat qilgan. I. Xidiraliyev esa Butunittifoq Markaziy Ijroiya komiteti raisi M.I. Kalininga iltimos yo‘llagan. Bu vaqtda Isoqjon Qoziyev, Sultonmas‘ud Xolbotirov, Shomansur Alixo‘jayev va Inomjon Xidiraliyevlar o‘zaro yaqin do‘st va bir guruhning odamlari edi. Bu guruhda aka-ukalar Mahmudbek, Ahmadbek, Fozilbeklar ham bor edi.

Mahmudbek Qoziyev qamoqdan ozod bo‘lgach, Yoqubjon Isaqulovning yordami bilan (bu jadid 1931-yili otilgan) Farg‘ona vodiysi bo‘yicha paxta komitetida xizmat qilgan. 1926-yildan 5-6 yil mobaynida kooperativ ittifoqida faoliyat ko‘rsatgan. So‘nggi yillarda qayerda xizmat qilayotganidan bexabarman».

Tergovchining «Mahmudbekning sovetlarga qarshi faoliyati haqida nimalarni bilasiz?» degan savoliga Akbar O‘rozaliyev: «So‘nggi yillarda Mahmudbek Qoziyev bilan uchrashish imkoniga ega bo‘lmaganim sababli uning sovetlarga qarshi faoliyati haqida hech narsa aytolmayman», – deb javob qilgan.

O‘zbekiston SSR Ichki ishlar xalq komissarligi Andijon sektori 3-operativ vakili davlat xavfsizligi serjanti Polunin, 3-bo‘lim boshlig‘i, davlat xavfsiz-

ligi serjanti Chaliy birgalikda 1937-yil 20-avgustda Mahmudbek Qoziyevni qamoqqa olish to‘g‘risida qaror taqdim qilgan. Uning qayd qilish qismida Mahmudbek Qoziyev boshmachilik harakatida ishboshi sifatida ishtirok etgani, aksilinqilobiy faoliyati uchun 1919-yili 10 yilga ozodlikdan mahrum qilgani, qamoq jazosini Arxangelsk shahrida o‘tagani, 1923-yili ozodlikka chiqqani, hozirda esa «Soyuzutel»da instruktor bo‘lib ishlayotgani ko‘rsatilgan.

M. Qoziyev aksilinqilobiy unsurlar yig‘inlari-ning faol ishtirokchisi sifatida mavjud tuzumga dushmanlik munosabatini bildirib sovet hokimiyatini ag‘darishga da‘vat qilgan, agar kelajakda ham sovet hokimiyati mavjud bo‘larkan, u holda ahvolimiz yanada yomon bo‘ladi deb aytgan. Shuningdek, aksilinqilobiy unsurlarni izchillik bilan dinni mustahkamlashga, diniy marosimlarni bajarishga chaqirganini, bu bilan O‘zSSR Jinoyat kodeksining 66-moddasi 1-bandida ko‘rsatilgan jinoyat qilgani qarorda ta‘kidlab o‘tilgan.

Bulardan kelib chiqib Mahmudbek Qoziyevni qamoqqa olishga qaror qilinadi va bu qaror O‘zSSR Ichki ishlar xalq komissarligi davlat xavfsizligi boshqarmasining 8-bo‘limiga yuboriladi.

1937-yil 21-avgust kuni 8/180-sonli order bilan M. Qoziyev qamoqqa olinadi. Uning shahardagi Tashkilot ko‘chasidagi 42-uyi tintuv qilinib, YT 133455-sonli pasporti, 4 dona surati tintuvchilar Voyloshnikov, Rasulov tomonidan olib qo‘yiladi. Mahmudbek Qoziyevni hibsga olish chog‘ida uning ayoli Inolxon Hojiyeva 30 yoshda (2-xotini bo‘lsa kerak), o‘g‘li Rashodbek Qoziyev 22 yoshda (O‘rta Osiyo davlat universiteti talabasi), o‘g‘li Tal‘atbek Mahmudbekov 10 yoshda (o‘quvchi), o‘g‘li Rifatbek 7 yoshda, qizlari Poshshoxon 5 yoshda, Anisaxon 1 yarim yoshda edi.

Mahbus Mahmudbek Qoziyev birinchi bor 1937-yil 19-sentyabrda O‘zSSR Ichki ishlar xalq komissarligi Andijon sektori 3-bo‘lim vakili, davlat xavfsizligi serjanti Komlyakov tomonidan tergov qilinadi:

Tergovchi: Oktyabr inqilobigacha nima bilan mashg‘ul bo‘lganingiz haqida batafsil aytib bering.

M. Qoziyev: Oktyabr inqilobigacha madrasada, rus-tuzem maktabida o‘qidim. Bu vaqtda dehqonchilik bilan shug‘ullangan akalarim qa-

ramog‘ida hayot kechirardim. Inqilobgacha ham, undan so‘ng ham hech qanday siyosiy partiya va tashkilotlarga mansub bo‘lgan emasman.

Tergovchi: Nima uchun jinoiy javobgarlikka tortilib, Andijondan surgun etilgansiz va surgunni qayerda o‘tkazgansiz?

M. Qoziyev: Bosmachilik vaqtida, ya‘ni 1921-yili Andijon uyezd-shahar inqilobiy komiteti huzuridagi advokatlar kollegiyasi a‘zosi va bir vaqtning o‘zida Koshg‘ar saroyida kotiblik vazifasini bajarganman. Koshg‘ar saroyiga bosmachilar hujum qilganda ertasi kuni bir qancha koshg‘arliklar, ularning oqsoqoli Ibrohim Oxun bilan birgalikda men ham maxsus bo‘lim tomonidan hibsga olinganman. 27 kun qamoqda bo‘ldim. Shundan so‘ng ozod bo‘lib, Andijon inqilobiy komitetida kotib – tilmochlik qila boshladim. Taxminan yarim yil o‘tgach meni maxsus bo‘lim chaqirib, 1921-yil aprelida soqchi kuzatuvida Toshkentga maxsus bo‘limga olib borishdi. Bu yerda bir oyga yaqin qamoqda ushlab turishdi. Bu joydan soqchi kuzatuvida Moskvaga yuborishdi. Yo‘lda terlama kasali bilan og‘rib qoldim».

1937-yil 13-oktyabrda Abdulhay Ayubov tergovchiga Mahmudbek Qoziyev haqida mana bu ko‘rsatmani bergandi: «1917-yili muvaqqat hukumat davrida Mahmudbek Qoziyev muvaqqat Qo‘qon muxtor hukumati rahbarligida aksilinqilobiy «Sho‘royi islom» tashkilotining a‘zosi bo‘lgan. Bu tashkilotda Mahmudbek va uning ukasi Xizrbek g‘aznachi bo‘lgan, tashkilot a‘zolaridan yig‘ilgan mablag‘ni milliy qo‘shin tashkil etish uchun Qo‘qon muxtor hukumatiga topshirib turganlar. Qo‘qon muxtoriyati tor-mor etilgach, u bilan birga «Sho‘royi islom» tashkiloti ham tugatilgan. Shu tashkilot a‘zolari aksilinqilobiy «Mahkamayi shariat» tashkilotini tuzganlar va bu tashkilot Ufa shahridan turib boshqarilgan. Mahmudbek Qoziyev esa Andijon shahrida bu tashkilotda kotiblik qilgan. «Mahkamayi shariat» tugatilgach, Mahmudbek Qoshg‘ar saroyiga ishga kirib, koshg‘arlik boyning shaxsiy kotibi bo‘lib xizmat qilgan. 1921–1922-yillarda koshg‘arlik boylar josusliklari va aksilinqilobchiliklari uchun qamoqqa olinganlarida ular bilan birga Mahmudbek ham qamoqqa olinadi, sudlanadi va surgun etiladi. Surgundan 1924–1925-yillarda, muddatidan oldin Turkiston

Markaziy Ijroiya Komiteti raisi Xidiraliyevning ko‘magi bilan (millatchi, aksilinqilobchi, 1928-yili o‘zini o‘zi otgan) ozod qilinib qaytib kelgan. Yoqubjon Isaqulov otilgach, Inomjon Xidiraliyevning fojiali o‘limidan keyin Mahmudbek Qoziyev so‘nggi yillarda Abdullajon Karimov, aka-ukalar Shohrux, Sultonmahmud, Sultonmas‘ud Xolbotirovlar, Shomansur Alixo‘jayev va boshqalar bilan yaxshi munosabatda bo‘lgan. So‘nggi vaqtlarda «Mehnat guli» artelida hisobchi bo‘lib faoliyat ko‘rsatgan».

Ayblov xulosasiga ilova qilingan guvohlar ko‘rsatmalari orasida Dilbarjon Xushvaqto‘vning 1937-yil 9-noyabrda bergan ko‘rsatmasi ham bor. D. Xushvaqto‘v tergovda Hasanxon Niyozov bilan Mahmudbek Qoziyevning o‘zaro suhbatidan mana bu parchani keltirgan: «Hasanxon Niyozov: «Men Sovet Ittifoqida yuz berayotgan ishlardan nihoyatda taajjubdaman. Hamma ish aholini aldash bilan olib borilmoqda. Ko‘rib turibsiz-ku, quloq qilish niqobi ostida urush uchun Toshkentga qanchadan qancha otlar jo‘natilmoqda. Men hukumat siyosati qandayligini juda ham yaxshi tushunaman, men bilgan narsalarni hattoki amal kursisida o‘tirgan ko‘plab xizmatchilar ham tushunmaydi».

Shunda Mahmudbek Qoziyev unga javoban: «To‘g‘ri, men ham sizning fikringizga qo‘shilaman, hukumat siyosatini siz-u bizchalik tushunadiganlar kam, Andijon aholisi haqiqiy ahvolni tushunib yetmayapti, ular xursand, bayramona kayfiyatda», – deb zaharxandalik bilan aytgan.

O‘zSSR Ichki ishlar xalq komissarligi Andijon sektori 3-bo‘lim boshlig‘i, davlat xavfsizligi katta leytenanti Berg 1937-yil 5-noyabrda 28 aybdorning, jumladan, Mahmudbek Qoziyevning ham tergov ishini ko‘rib chiqib, ayblov xulosasini taqdim etgan. 1074-sonli tergov ishida Mahmudbek Qoziyevning «Sho‘royi islom» aksilinqilobiy, millatchi tashkilotining a‘zosi ekani, bosmachilik davrida Parpi qo‘rbo-shi bilan aloqada bo‘lgani, bosmachilarga murojaatlar yo‘llab, ularni ruhlantirib turgani uchun 10 yil qamoq jazosiga hukm qilingani, aksilinqilobchi, millatchi Inomjon Xidiraliyev sa‘y-harakati bilan muddatidan oldin qamoqdan ozod bo‘lgani qayd etilgan.

Mahmudbek Qoziyev to‘rt masalada ayblangan: 1. Millatchi, aksilinqilobiy kayfiyatda bo‘la turib, surgundan qaytgach, yana millatchi, aksi-

linqilobiy «Milliy ittihad» tashkiloti a'zolari bilan yangitdan aloqada bo'lib, har xil yig'inlar tashkil qilgan. 2. 1936-yil dekabrda Mansurqulovning uyidagi yig'ilishda millatchilik, aksilinqilobiy xarakterdagi masalalarni muhokama qilishda ishtirok etgan. 3. 1935-yili «Milliy ittihad» millatchi, aksilinqilobiy tashkilotining sobiq raisi Hasanxon Niyozov bilan bo'lgan uchrashuvda xalq ta'limi sohasida sovet hokimiyatining olib borayotgan siyosatiga tuhmat qilgan. 4. 1936-yil noyabr oyida jadidlarning «Milliy ittihad» tashkiloti sobiq a'zolari guruhida, Toshkentga kolxozchi-zarbdorlarni kuzatib qo'yishga bag'ishlangan yig'ilishda urush haqida buzg'unchi, provokatsion mish-mishlar tarqatgan va sovet hokimiyati tadbirlariga bo'h-ton qilgan.

Bu «ayblar» uchun uning tergov ishi O'zSSR Ichki ishlar xalq komissarligi «uchligi»ga ko'rib chiqish uchun yuborilgan. Respublika Ichki ishlar xalq komissarligi «uchligi» 1937-yil 13-noyabrda Mahmudbek Qoziyevning tergov ishini ko'rib, uni oliy jazo – otuvga hukm qilgan. Hukm o'sha yili 23-dekabrda ijro etilgan.

Shu tariqa sovetlar yana bir o'zbek ziyolisini jismonan yo'q qiladi. Bu bilan kifoyalanmay, marhum Mahmudbekning akasi, taniqli olim, jurnalist, publitsist, o'sha mashhur «Dukchi Eshon voqeasi» kitobining muallifi Fozilbek ustidan ham jinoiy ish qo'zg'aydi, uni Toshkentning Qovunchi mehnat posyolkasiga surgun qilishadi. U ko'p o'tmay shu joyda vafot etadi.

Bu ikki qatag'on qurbonining avlodlari hozirda Andijon va Toshkentda yashashmoqda. Mahmudbek akaning katta o'g'li Rashodbek 1935–1938-yillarda Toshkentdagi O'rta Osiyo davlat universitetining biologiya fakultetida o'qib yurgan payti oilasi boshiga tushgan musibat oqibatida universitetni tark etib, Andijon kechki pedagogika ins-

titutida o'qib, uni 1940-yilda bitiradi. Bu inson bilan 1966–1974-yillarda hozirgi Andijon davlat universitetida birga ishlaganman, ko'p suhbatlashganmiz, ajoyib, suhbat shirin, dilbar shaxs edi. Ammo Rashodbek domlaning otasi qatag'on bo'lgani haqida u vaqtda bilmasdim. Uning otasi taqdiri bilan qiziqib Rashodbek akaning arxivdagi shaxsiy ishini ko'rib chiqdim. U otasi haqida 1964-yil 1-fevralda rus tilida to'ldirgan tarjimayi holida shunday yozgan: «Men, Rashod Mahmudovich Qoziyev, 1915-yil 14-martda Andijon shahrining Tashkilot mahallasi 9-uyda tug'ilganman va bu joyda hozir ham yashayapman. Onam Xayrixon, o'zbek, 1895-yili tug'ilgan, uy bekasi, 1921-yili terlama kasalidan vafot etgan. Otam Qoziyev Mahmud, o'zbek, 1890-yili Andijon shahrida tug'ilgan. Oktyabr revolyutsiyasiga qadar o'rtahol dehqon bo'lgan, revolyutsiyadan keyin esa xizmatchi bo'lgan. Har xil muassasalarda oddiy xodim (tilmoch, kotib, operativ xodim, hisobchi va boshqa lavozimlarda) bo'lib xizmat qilgan. 1937-yil avgustida Ichki ishlar xalq komissarligi organlari tomonidan qamoqqa olingan. Uning qamoqqa olingani va keyingi taqdiri to'g'risida bizga hozirgacha hech narsa ma'lum emas. Tasdiqlanmagan ma'lumotlarga ko'ra, go'yoki otamiz 1946-yili lagerda vafot etgan emish».

Rashodbek aka 1974-yil 15-martda vafot etdi. Ammo u bir umr padari buzrukvorining so'nggi taqdiri haqida bor haqiqatni bilmay dunyodan o'tdi. Rashodbek Qoziyevning o'g'li Po'latbek Qoziyev 2000-yillar boshlarida Toshkentda respublika idoralaridan birida rahbar bo'lib xizmat qilyotganida vafot etgan. Marhum Po'latbek Qoziyev bobosi Mahmudbek Qoziyev, padari buzrukvori marhum Rashodbek Qoziyevning hayot yo'lini o'rganish borasida men bilan ko'p marotaba suhbatlashgandi.

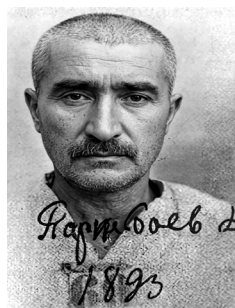

JUMABOY PARPIBOYEV

(1893–1942)

Rustambek Shamsutdinov, tarix fanlari doktori, professor

Markaziy Osiyodagi jadidchilik harakatining eng taniqli tashkilotlaridan biri «Milliy ittihad»dir. Bu tashkilot Turkiston, Buxoro, Xorazm hududlarida yuzaga kelib, mustaqillik uchun nihoyatda og‘ir, tahlikali yillarda ochiq va yashirin holatda faoliyat ko‘rsatgan, zahmatkash mahalliy aholining turli qatlamlarini o‘z atrofida birlashtirishga harakat qilgan. «Milliy ittihad» tashkiloti Andijonda ham tashkil etilib, sovet mustamlakachiligiga qarshi kurash jabhasida ochiq-oshkora va pinhona faoliyat ko‘rsatgan. Uning faol kurashchilaridan ko‘plari sovet rejimi tomonidan siyosiy qatag‘on domiga tortilgan. Jadidlarning eng

Jumaboy Parpiboyev

uyushgan va uzoq yillar davomida kurash olib borgan «milliy ittihad»chilarning ma‘lum qismi sovet rejimi tomonidan qatl etilgan, katta qismi begona yurtlardagi konsentratsion lagerlarga qamoq jazosini o‘tash uchun yuborilgan, u joylarda qaytadan tergov qilinib otib tashlangan, ko‘plari

qiynoq azobidan, ochlikdan, qahraton sovuqdan o‘lib ketganlar.

«Milliy ittihad»ga mansublikda ayblanib sovet jazo organlari tomonidan halok qilingan istiqlol fidoyilaridan, andijonliklar orasida Jumabek hoji sifatida tanilgan yurtdoshimiz Jumaboy Parpiboyevdir. U bor-yo‘g‘i 49 yil umr ko‘rgan.

1941-yil 5-iyulda O‘zSSR Ichki ishlar xalq komissarligi tergov bo‘limi katta tergovchisi, davlat xavfsizligi kichik leytenant Shapriskiy Jumaboy Parpiboyevning faoliyati haqidagi mavjud materiallarni ko‘rib chiqqan. Jumaboy Parpiboyevning muttasil ravishda xalqlar dohiysi hamda O‘zbe-

kiston SSR partiya va hukumat rahbarlari sha‘niga bo‘htonlar yog‘diriladigan yig‘inlarda ishtirok etgani, shaxsan O‘zSSR ichki ishlar xalq komissari Bobojonovga qarshi bo‘htonlar qilgani ta‘kidlanib, Jinoyat kodeksining 66-moddasi II bandi va 67-moddasi asosida jinoiy javobgarlikka tortilishiga, yashab turgan uy-joyida tintuv o‘tkazilishiga qaror qilingan. Qaror respublika prokurori Volkovning sanksiyasi bilan tasdiqlangan.

J. Parpiboyev 8-iyulda hibsga olingan. Qamoqxonada to‘ldirilgan mahbus anketasida Jumaboy Parpiboyevning 1893-yili Andijonda tug‘ilgani, Xorazm viloyati Urganch tumani Urganch qishlog‘ida, Xoris yotoqxonasi 4-uyda yashayotgani, kasb-kori qora ishchi ekani, Urganchdagi kimyo ta‘minoti bo‘limida ekspeditor bo‘lib ishlayotgani qayd etilgan.

17-iyulda Jumaboy Parpiboyev Toshkentda tergov qilingan. Tergov bayonnomasida u Urganch shahrida qishloq xo‘jaligi kimyosi ta‘minoti bo‘limida tayyorlovchi bo‘lib ishlayotgani, ijtimoiy kelib chiqishi kustar, g‘allakor bo‘lgani, oilasida 9 yoshli o‘g‘li Ilya Xiva shahridagi bolalar uyida, 7 yoshli o‘g‘li Olmos ajrashib ketgan xotini bilan birga Moskvada yashayotgani, quyi o‘rta ma‘lumotga egaligi ko‘rsatilgan. Shuningdek, 1918-yildan VKP(b) a‘zosi bo‘lgani, 1935-yili antipartiyaviy guruhbozligi va ikkiyuzlamachiligi uchun partiyadan o‘chirilgani, inqilobgacha va undan keyin ham qatag‘onga uchramagani, yer-suv islohoti bo‘yicha qilgan ishlari uchun O‘zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Komiteti tomonidan oltin soat bilan taqdirlan-gani, 1919–1920-yillarda 7-otliq brigadada siyosiy bo‘lim boshlig‘i bo‘lib xizmat qilgani qayd etilgan.

Jumaboy Parpiboyev bilan bo‘lgan tergov bayonnomasini aynan keltiramiz:

Savol: Qaysi joyda partiyadan o‘chirilgansiz?

Javob: 1935-yili Urganch shahrida partiyadan o‘chirilganman.

Savol: Nima uchun partiyadan o‘chirilgansiz?

Javob: Moskvada Sharq xalqlari kommunistik universitetida o‘qiyotgan vaqtimda 1935-yilgi partiya tozalovida yangi partiyaviy guruhbozlik uchun partiyadan chiqarilganman. 1924–1925-yillarda ikkiyuzlamachilik qilganlikda, xodimlarni urganlikda, 116 bosh qoramol va 200 gektar beda kamomad qilganlikda ayblanganman.

Savol: Partiya tozalovi komissiyasi qarori haqida yuqori tashkilotga ariza bilan murojaat qilganmisiz?

Javob: Bu komissiya qarori bo‘yicha ko‘p joylarga, hatto 18-partiya syezdiga murojaat qildim. Ammo partiyaga tiklanmadim va hozir partiyasizman.

Tergov 22-iyulda quyidagicha davom etgan:

Savol: Sizga O‘zSSR Jinoyat kodeksining 66-moddasi 2-bandi va 67-moddasida ko‘rsatilgan ayblarni qo‘yish to‘g‘risida qaror qilinmoqda. O‘zingizning jinoyat qilganingizni tan olasizmi?

Javob: Tergov bo‘limi tomonidan menga qo‘yilgan aybni tan olmayman, o‘zimni aybdor deb hisoblamayman.

Jumaboy Parpiboyev 1941-yil 8-oktyabrda tergovda «Jadidchilikning «Ittihad va taraqqiy» tashkiloti tarkibida kimlar bor edi?» degan savolga shunday javob bergan: «Bu tashkilotda men, Madaminbek Bitbekov (vafot etgan), Muxtorjon Olimov, Latifjon Sodiqboyev (otilgan), Umrzoqov Muhitdin Qori (Toshkentda akasi shoir Xurshidni-

kida yashamoqda), Yoqubjon Isaqulov (otilgan), Hakimjon Sarkarov (Toshkentda yashaydi), G‘ani No‘g‘ay (Andijonda yashaydi), Otabekov Fozilbek (vafot etgan) bo‘lganmiz, boshqa shaxslarni eslay olmayman».

O‘sha 8-oktyabr kech soat 22:00 da J. Parpiboyev yana so‘roq qilinadi. Tergovchining savollariga javoban o‘zining 1918-yildan «Jamiyatlar jamiyati» aksilinqilobiy, millatchi tashkiloti ishtirokchisi bo‘lgani, bu tashkilotga uni taniqli aksilinqilobchi Zuhridin Maxdum tortgani, tashkilot o‘z oldiga muxtor hukumat tashkil etish, bolsheviklarga qarshi kurashish, milliy qo‘shin tuzish, aholi o‘rtasida muxtor hukumat tashkil etish haqida targ‘ibot olib borish va aholidan mablag‘ yig‘ish vazifalarini qo‘yanini aytgan.

1941-yil 10-oktyabrda so‘roqda J. Parpiboyev «Milliy ittihad»ga mansubligi haqida avvalgi ko‘rsatmalarini to‘ldiradi. Abduqodir Qushbegiyev³ Andijondagi J. Parpiboyev rais bo‘lgan «Ittihad va taraqqiy» tashkilotining a‘zosi bo‘lgan. Shu bois u 1920-yil bahorida Toshkentda bo‘lganida A. Qushbegiyev tomonidan uyiga mehmonga chaqirilgan. Suhbat chog‘ida A. Qushbegiyev J. Parpiboyevdan Andijondagi «Ittihad va taraqqiy» tashkilotining ishtirokchilari turgan joy bilan qiziqib, Ergash Hoji Ibrohimov, Sultonbek To‘xtabekov, Madaminbek Bitbekov, Muxtorjon Olimov va boshqalar haqida to‘xtalib, «Ittihad va taraqqiy» tashkiloti hozirda o‘z faoliyatini davom ettirmoqdamini? – deb so‘raydi. J. Parpiboyev: «Ha, faoliyat ko‘rsatmoqda», – deb javob qiladi. Shundan so‘ng J. Parpiboyevni Toshkentning yangi shahar

³ Abduqodir Qushbegiyev 1937-yil 9-avgustda Toshkentda hibsga olinib, Toshkent turmasiga qamalgan. U bu paytda 56 yoshda edi. 1882-yili Toshkent shahrida Xudoyorxon amaldorlaridan birining oilasida tug‘ilgan. 1917-yilga qadar Andijondagi boy Mirkomil Mirmo‘minboyevning paxta zavodida paxta qabul qilib, uni boshqa joylarga jo‘natish bo‘yicha vakil bo‘lib xizmat qilgan. Oktyabr to‘ntarishidan so‘ng turli sovet muassasalarida xodim bo‘lib ishlagan. 1919-yili Turkiston yer-suv ishlari xalq komissari bo‘lib xizmat qilgan, keyin Buxoro Sovet Xalq Respublikasida yer-suv xo‘jaligi vaziri bo‘lib ishlagan. 1918–1925-yillarda bolsheviklar partiyasi a‘zosi bo‘lgan. 1925-yili OGPU kollegiyasi tomonidan davlat shartnomalarini bajarmagani uchun 10 yil qamoq jazosiga hukm etilgan va partiyadan o‘chirilgan. Unga inqilobning birinchi kunlaridanoq sovetlarga qarshi kayfiyatda bo‘lgan, partiya siyosati bilan kelisha olmagan, mulkdor burjuaziyaning mulkini milliyalashtirish, musodara qilishga qarshi chiqqan, aksilinqilobiy, millatchilik harakatida ishtirok etgan, aksilinqilobchilar A. Muhitdinov, Fayzulla Xo‘jayev va boshqalar bilan birga kengashlarda qatnashgan, shu aksilinqilobiy tashkilot topshirig‘i bilan Turkiston ichki ishlar xalq komissari M. Oripov ustidan 1921-yili terror tashkil qilishda qatnashgan deb ayb qo‘yilgan. O‘zSSR NKVD qoshidagi «uchlik» 1937-yil 14-avgustda uni otuvga hukm etadi. Hukm o‘sha kuni ijro etilgan. Uning oila a‘zolari – turmush o‘rtog‘i Mehrixon Xalilova, qizi Tojixon Eshonxo‘jayeva, o‘g‘li Hasan, qizi Sobiraxonlar Toshkent shahrida bo‘la turib Abduqodir Qushbegiyevning qatl etilishidan bexabar qoldilar. GPUchilar bu haqida sukut saqlashgandi. 1989-yil 15-sentyabrda O‘zSSR prokurori xulosasiga asosan A. Qushbegiyev reabilitatsiya qilinadi.

Muxtor Olimov 1931-yil 16-iyuldagi ko‘rsatmasida J. Parpiboyev, M. Bitbekov, S. To‘xtabekov, A. Qushbegiyevlar tashabbus guruhi a‘zolari bo‘lib, bu guruh o‘z oldiga mustamlakachilik bilan kurash olib borish va umuman musulmonlarga yordam ko‘rsatishni vazifa qilib qo‘ygan edilar deb yozgandi. O‘sha yil 21-iyulda Muxtor Olimov tergovchining savollariga javob berib shunday deydi: «Jumaboy Parpiboyev hozirgi vaqtda Toshkent shahrida sovet muassasalaridan birida xizmat qilayotgan bo‘lsa kerak, uning kelib chiqishi ma‘lum emas, ammo u ruhoniy, duoxon bo‘lganini bilaman. 1919-yili Xidiraliyevning kompartiyaga kirishi uchun meni majbur qilganida uning nomzodini qaytarganim uchun eski rahbar kommunistik yacheykasi raisligidan olib tashlandim. Shuni ham aytish kerakki, J. Parpiboyevning xotini o‘z xohishi bilan bir yildan beri men bilan yashamoqda, shu sababdan Parpiboyev bilan o‘rtamizda adovat bor».

qismidagi Balandli masjidiga yaqin joyda «Milliy ittihad» tashkilotiga kirish uchun qasamyod qildirish marosimi o‘tkaziladi.

Bu joydan qaytish chog‘ida Abduqodir Qushbegiyev Jumaboy Parpiboyevga «Milliy ittihad» markazlashgan tashkilot ekani, u bir qancha shahar-

ikkovimiz shaharga bordik. Balandli masjidiga kelganimizda Qushbegiyev menga u bilan birga unikiga kirishimni aytdi, rad qilolmadim va biz Balandli masjididagi bir uyga kirdik. Ammo shu zahoti Qushbegiyev yo‘q bo‘lib qolib, boshqa bir odam paydo bo‘ldi, u menga mutlaqo begona, ta-

«Milliy ittihad»ga mansublikda ayblangan andijonliklardan bir guruhi

larda o‘z filiallariga egaligi, 3 oy muddatdan so‘ng uni «Milliy ittihad»ning Andijon tashkilotiga rahbar qilib tayinlashini aytgan. Shuningdek, u «Ittihad va taraqqiy»ning qandaydir kustar tashkilot ekanini, «Milliy ittihad» esa markazlashgan tashkilot ekani va uning markazi Toshkent shahridaligini bildirgan.

Jumaboy Parpiboyev 1920-yil boshlarida Toshkentdagi «Milliy ittihad» aksilinqilobiy tashkilotiga jalb etilgan. Bu haqida uning o‘zi shunday deb yozadi: «1920-yil boshlarida qandaydir masala yuzasidan Toshkentga kelganimda, sobiq eski shaharda Abduqodir Qushbegiyev bilan uchrashganimda, u meni o‘z uyiga taklif qildi. Uning uyida bo‘lib, bir kun tunadim, ertasi kuni u menga yangi shaharga birga borishni taklif qildi, men ko‘ndim,

nish emasdi. U meni uyga kirishga taklif qildi. Uy ichiga kirganimda u odam ham ko‘zdan g‘oyib bo‘ldi. Shu onda men uy o‘rtasidagi stol ustida Qur‘on va «nagan» sistemali braunga ko‘zim tushdi. Qo‘rqib ketdim, shu onda uy orqasidan oq libosga o‘ralgan, yuzi yopiq, faqat qo‘ligina ochiq holatda bir kishi chiqib shunday dedi: «Bilasizmi qayerda turganingizni, bu uy – «Milliy ittihad» tashkilotining joyi, siz Qur‘on oldida biz bilan birga ishlashga qasamyod qilishingiz kerak, bizning sirlarimizni maxfiy saqlashingiz lozim. Agarda sirlarimizni oshkor qilgudek bo‘lsangiz, bizning odamlarimiz tomonidan yo‘q qilinamiz». Uning ogohlantirishidan keyin «Milliy ittihad» tashkilotining sodiq a‘zosi bo‘lishlikka va‘da berdim va oq kiyimga o‘ralib olgan kishi meni tabriklab xo-

nadan chiqib ketdi, uning o'rniga meni shu uyga taklif qilib olib kelgan odam paydo bo'ldi va meni boshqa darvoza orqali boshqa ko'chaga kuzatib qo'ydi. U joydan chiqib, Balandli masjid yo'nali-shi bo'yicha yurib borayotgandim. Balandli mas-jidida meni Abduqodir Qushbegiyev kutib oldi va u kulimsirab meni tabriklab: **«Siz tashkilotga uch oylik sinov bilan qabul qilinassiz, shundan so'ng sizni tashkilotimizning Andijon bo'limi-ga rahbar qilib tayinlaymiz»**, – deb aytdi va biz u joydan ketdik. Shundan so'ng «Milliy ittihad» tashkiloti bilan hech qanday aloqada bo'lganim yo'q va undan biron-bir topshiriq olmadim ham. Bu haqida hozirgacha biron joyda hech kimga bi-ron narsa deganim yo'q».

Tergovchining «Ittihad va taraqqiy» tashkilo-tiga kimlarni jalb etgan edingiz?» degan savoliga Jumaboy Parpiboyev shunday javob qiladi: «Men tomonimdan «Ittihad va taraqqiy» aksilinqilobiy millatchi tashkilotiga quyidagi shaxslar jalb qi-lingan: Muhitdin Usmon, Toshkentda yashaydi, Najim Shamsi, Burhon Mashrabi, Nabi Rasulov, Akbar O'razaliyev, Abdumutallib Qoramandiyev, Abdurahim Yo'ldoshev, Isoq qori Karimov, Asror-xon Akbarov, Jo'ra Esonboyev, Olimjon Sarkarov-lar, boshqa shaxslarni hozirda eslolmayman».

– Hozirgacha siz sanab o'tgan shaxslar qayerda?

– Najim Shamsi, Burhon Mashrabi, Nabi Rasu-lov, Akbar O'razaliyev, Isoq qori Karimov – ular-ning hammasi vafot etishgan. Abdumutallib Qoramandiyev Andijonda yashaydi, Abdurahim Yo'ldoshev (qamoqqa hukm etilgan), Asrorxon Akbarov (qamoqqa hukm etilgan), Jo'ra Esonbo-yevev qayerdaligini bilmayman. Olimjon Sarkarov qamoqqa hukm etilgan.

Mahbus Jumabek hoji Parpiboyev 1941-yil 8-oktyabrda Toshkent turmasida tergov qilingani-da o'z qo'li bilan arab imlosida, o'zbek va rus til-larida «Andijonda markaziy aksilinqilobiy tashki-lotning yuzaga kelishi va undagi ishtirokim» deb nomlangan ko'rsatmani yozib berishga majbur bo'ladi.

Bunday tashkilot 1918-yil boshlarida Qo'qon-da Turkiston muxtoriyati tashkil bo'lgan kunlari Zuhridin Maxdum rahbarligida tashkil bo'lgan. Andijondagi barcha mayda aksilinqilobiy tash-kilotlar birlashtirilib, unga «Jamiyatlar jamiyati»

nomi beriladi. Uning tarkibida «Sho'royi islom», «Hurriyat», «Adolat», «Mussovet» (front ortidan kelgan mardikorlardan iborat), «Mukn ul-islom» (Islom manbai), «Talabalar komiteti» va boshqa mayda tashkilotlar bo'lgan. Mazkur tashkilot o'z oldiga bolsheviklarga qarshi kurash olib borish, tashkilotni qo'llab-quvvatlash va uni kuchayti-rish uchun mablag' to'plash, milliy qo'shin tuzish, aholi o'rtasida keng targ'ibot-tashviqot ishlarini olib borish, milliy muxtoriyatni mustahkamlash-dek vazifalarni qo'ygan.

Turkiston muxtoriyatining a'zosi Saidnosir Mir-jalilov ishtirokida o'sha kunlari «Jamiyatlar jami-yati»ning plenumi o'tkazilgan. Plenum rezolyutsi-yasida muxtoriyat foydasi uchun mablag' to'plash, milliy qo'shin tashkil etish, jamiyat faollarini qishloqlarga yo'llab muxtoriyatning ahamiyatini va bolsheviklarga qarshi kurash olib borish vazi-falarini tushuntirish, barcha mahalliy mansabdor shaxslarning milliy muxtoriyatni tan olishlariga erishish kabilar yozib qo'yiladi.

Plenumdan so'ng tashkilotning barcha a'zolari qishloqlar bo'ylab xizmat safariga jo'natiladi. Ju-maboy Parpiboyev Bozorqo'rg'on, Qo'qonqishloq, Novkent qishloqlariga borib, ommaviy yig'inlar uyushtirib, bolsheviklarga qarshi nutqlar so'zlay-di, yig'inlarda milliy muxtoriyatni qo'llab-quvvat-lovchi rezolyutsiyalar qabul qilinishiga erishadi.

Plenumdan bir necha kun o'tgach jadid Qo'ch-qor Olimovning uyida (uning uyi sobiq kigizchilar ko'chasida bo'lgan, sho'rolar davrida qizil karvon deb atalgan – R.Sh.) yashirin yig'ilish o'tkazil-gan. Unda «Jamiyatlar jamiyati» raisi Zuhridin Maxdum, «Sho'royi islom» tashkilotining raisi Najimxon domla, Saidnosir Mirjalilov (Turkiston muxtoriyatining vakili), Fayzulla bochcha (Tosh-kentning yirik savdogari), Andijon eski shahar militsiya boshlig'i Mirali Umarboyev, Qo'chqor Olimov, Haqqul Husanboyev, Jumabek hoji Parpi-boyevlar ishtirok etishgan. Shu yig'ilishda Qur'o-ni karimni ushlab turib milliy muxtoriyatni mus-tahkam ravishda qo'llab-quvvatlashga qasamyod qilingan va yig'ilish Qo'qon muxtoriyatiga har ji-hatdan yordam ko'rsatish, Sumarokov, Brizgaylov kabi rus mensheviklari bilan mustahkam aloqada bo'lish, Andijon bankini qo'lga kiritish, milliy qo'-shin tashkil etish haqida qaror qabul qilgan.

Bu qarorni amalga oshirishga ulgurilmaydi. Chunki yig‘ilishdan uch kun keyin Andijon bolsheviklar tomonidan egallab olinadi. Shu vaqtdan «Jamiyatlar jamiyati» tashkiloti faoliyati to‘xtaydi. Ammo bir necha oy o‘tgach J. Parpiboyev tomonidan «Ittihad va taraqqiy» tashkilotiga asos solinadi. U o‘z oldiga hokimiyatni o‘z qo‘liga olish vazifasini qo‘ygan. Buning uchun o‘z odamlarini tegishli mas‘ul lavozimlarga qo‘yishni maqsad qilib oladi.

Tashkilot 20 ga yaqin a‘zoga ega edi. Shu vaqtda Jumaboy Parpiboyev Toshkentga uch oylik targ‘ibotchilar tayyorlash kursiga yuboriladi. Uni tugatgach, Andijonga kelganida «Ittihad va taraqqiy» tashkiloti barham topgan bo‘ladi. Endi Madaminbek Bitbekov guruh tuzib, guruhbozlik ishini avj oldirib yuboradi.

Tashkilot a‘zosi J. Parpiboyev Bozorqo‘rg‘on, Novkent va Qo‘qonqishloqqa borib, aholi yig‘inlarini, mitinglarini o‘tkazib, shaxsan o‘zi bu yig‘ilishlarda bolsheviklarga qarshi nutq so‘zlagani, aholini Qo‘qon muxtor hukumatini qo‘llab-quvvatlashga da‘vat qilgani, bir necha kundan keyin Andijon shahriga kelib, Qo‘chqor Olimovning uyi-dagi yig‘ilishda qatnashganini tan oladi.

Shu yig‘ilishda Qo‘qon muxtoriyatiga moddiy jihatdan yordam berish uchun mablag‘ topishga kelishib olinadi. Buning uchun Andijon bankini qo‘lga olish, Mirkomil Mirmo‘minboyevdan katta miqdorda pul so‘rab olish, agar bunga ko‘nmasa, uni o‘ldirishga kelishib olinadi. Vaziyat taqozo qilib qolgudek bo‘lsa, Mirkomil Mirmo‘minboyevni o‘ldirish Qo‘chqor Olimov bilan Mo‘minjon Aminovga topshirilgan. Muxtoriyat hukumati bilan yaqin aloqada bo‘lish uchun Qo‘qon shahriga Haqqul Husanboyevni yuborishga rus mensheviklari P.M. Sumarokov⁴ va Brizgaylovlar⁵ bilan aloqa o‘rnatish, milliy qo‘shin tashkil etish ko‘zda tutiladi.

Yig‘ilishda Qo‘qon muxtor hukumatiga yordam berish uchun Mirali Umarboyevga qurolli kuch tashkil etib Qo‘qonga borish, Haqqul Husanboyevga Qo‘qon muxtoriyati bilan aloqa o‘rnatish, S. Mirjalilovga mensheviklar Brizgaylov va Sumarokovlar bilan Andijon bankini qo‘lga olish haqida

kelishib olish, Qo‘chqor Olimov va Muinjon Aminovga millioner Mirkomil Mirmo‘minboyevdan pul olish to‘g‘risida vazifalar beriladi.

Tergovchining «Siz zikr etgan «Jamiyatlar jamiyati» tashkilotining rahbari hozir qayerlarda?» degan savoliga J. Parpiboyev shunday javob qiladi: «Najimxon domla Andijon shahrida yashaydi, shu joyda Mirali Umarboyev ham yashaydi, Hakimjon Sarkarov Toshkentda shoir Komil Yashin, ya‘ni qarindoshlarinikida yashaydi, Sarkarov 10 yil turmada o‘tirib chiqdi va yaqinda ozodlikka chiqdi (Andijon tarixini yaxshi biladi), Muinjon Aminov (vafot etgan), Qo‘chqor Olimov (vafot etgan), qolganlari qayerdaligi menga ma‘lum emas». Bunga qo‘shimcha qilib: «1936-yili Haqqul Husanboyev Qo‘qon muxtoriyatida ishtiroki uchun 10 yil qamoq jazosiga hukm qilingan», – deb ko‘rsatma ham beradi.

Jumaboy Parpiboyevning 1918-yili Andijonda «Ittihad va taraqqiy» millatchi, aksilinqilobiy tashkilotini tuzgani, unda 20 ga yaqin a‘zolar bo‘lgani, bu tashkilotning asosiy vazifasi partiya va sovet apparatini o‘z odamlari bilan to‘ldirish, mas‘ul lavozimlarni egallab olishdan iboratligi ham tergovda qayd etilgan.

«Ittihad va taraqqiy» tashkilotining amaliy faoliyati haqida berilgan savolga J. Parpiboyev javob berarkan, nolegal yig‘ilishlar o‘tkazib, sovet, partiya rahbar organlaridagi obro‘sizlantirishga loyiq mansabdor shaxslarni aniqlash, ularni badnom etish, ular o‘rniga tashkilot vakillaridan nomzodlar tavsiya qilish bilan mashg‘ul bo‘lingan deb aytgan.

J. Parpiboyev Toshkentga o‘qishga ketgach, «Ittihad va taraqqiy» tashkilotiga Madaminbek Bitbekov rahbarlik qilgan. O‘qishdan qaytgach J. Parpiboyev tashkilotga yangi a‘zolar tortish, tashkilot yig‘inlarida, partiya va sovet apparatlarida rahbarlik lavozimlarini egallash haqidagi masalalar muhokamalarida qatnashgan. Bu tashkilot 1920-yil o‘rtalariga qadar faoliyat ko‘rsatgan.

Jumaboy Parpiboyev 1-son Toshkent turmasi statsionarida 1942-yil 7-fevralda og‘ir kasallikdan so‘ng vafot etadi. Shu munosabat bilan davlat

⁴ P.M. Sumarokov – Andijon uyezd-shahar jamoat xavfsizligi komiteti raisi, shtabs-kapitan, rota komandiri.

⁵ Brizgaylov – Andijon shahridagi jamoat tashkilotlarining vakili, Butunrossiya sovetlarining 7-syezdida ishtirok etgan. Andijon soveti raisi, menshevik.

xavfsizligi serjanti, tergovchi Goncharov 20-fevralda jinoiy qidiruv ishlarini to‘xtatish haqidagi qarorni taqdim etadi. Mazkur qaror davlat xavfsizligi katta leytenant Matveyev tomonidan 21-fevral kuni tasdiqlanadi, unga O‘zSSR Ichki ishlar xalq komissarligi katta tergovchisi Shapriskiy rozilik bildiradi. Mazkur qaror bilan Jumaboy Parpiboyevning Toshturmada vafot etgani to‘g‘risidagi akt tasdiqlanadi.

Shunday qilib, hali 50 yoshga to‘lmagan Andijondagi jadid kurashchilaridan biri Jumaboy Parpiboyev istiqlol uchun kurash yo‘lida sovet rejimining qurboni bo‘lgan. Uning porloq xotirasi andijonliklar qalbida hamisha barhayotdir.

NIZOMIDDIN XO‘JAYEV

(1886–1942)

Boshi 2026-yil 2-sonida

Rustambek Shamsutdinov, Nigoraxon Akbarova

...Ulamochilar mahalliy yoshlar ta’siridan chiqib boshlashdi, bo’linish yuz berdi, «turonchi»lar ushbu tashkilotdan ajralib, boshqa binoga o’tishdi. Bu islomchilar amalda «Turon» tashkilotida faol ishtirok etishgan.

Savol: «O’shanda bu «Turon» ajralib chiqqanmidi?»

S. Tursunxo‘jayev: U paytda men yo‘q edim. 1917-yili «Turon» uzil-kesil ajralib chiqqan vaqtda sodir bo‘lgandi, lekin aslida Munavvarqori boshchiligidagi «Turon» vakillari shahar dumasiga saylovlar bo‘lgunga qadar «Ulamo» bilan birlashishga harakat qilishgan. O‘rtoq Mahmudxo‘ja Behbudiy tasdiqlashi mumkin: tashkilotimizdan «Ulamo» huzurida vakil bo‘lgan, keyin biz vakillarni birgalikda saylash uchun ajralib chiqdik, ammo buning iloji bo‘lmadi. Chunki «Ulamo» bunday taklifni uzil-kesil rad etdi. Ular o‘zlarini tashkil qilayotgan kuch – yevropalik burjuaziya orasida obro‘si tushayotganini sezishdi, shuning uchun yevropalik vakillar «Ulamo»ni tashkillashtirish choralarini ko‘rishdi. Ular bizga muhtoj emasdi, «Ulamo» biz bilan aloqa qilmay qo‘ydi – mana shu bo‘linish kelib chiqishining asosiy sababidir, bu «turonchilar»ning aybi bilan bo‘lgani yo‘q (**Ovoz:** Umuman olganda, «Turon»ning inqilobiyligi sababli emas). Sizga aytayotganlarimning hammasini tekshirib ko‘rishingizni so‘rayman, agar bu yerda asossiz gaplar yoki quruq jumlar bo‘lsa, o‘rtoq Nizomiddin Xo‘jayev mening so‘zlarimni to‘g‘rilashi mumkin.

Keyinchalik «Turon»dan aniq dasturga ega muayyan bir tashkilotni qayta tiklash va umumiy harakatimizni yanada mustahkamlash maqsadida Munavvarqori, Nizomiddin Xo‘jayev va A‘lamiylarning faol rahbarligida ziyoli burjua kuchlarining

Ozarbayjon Respublikasi bilan aloqasi paydo bo‘ldi. Jadidlarning ushbu kengashida boshqa musulmon dunyolarida, asosan Kavkazda nimalar bo‘layotganini aniqlash uchun vakillar yuborish haqida qaror qabul qilindi. Kavkazdan keyinchalik Turkiston Respublikasi maorif xalq komissari bo‘lgan Afandizoda boshchiligidagi tashkilot qaytib keldi, so‘ngra Periyev va Musozodalar kelishdi. Ozarbayjon vakillari «ulamo» Afandizoda boshchiligidagi panturkchilik tashkilot mafkurasiga xizmat qilaoladigan «turonchilar»ni tashkil etish vazifasini oldilar. Bu tashkilot bilan birga kelgan ikkinchi shaxs – Piriyzoda ham ziyoli kuch edi, Ozarbayjonning uchinchi vakili-ulamosi bilan birgalikda ular turonchilikni birlashtirish va qayta tiklash uchun kelgan uchlik edi. Ular ikki oy davomida jadidlar bilan birgalikda faol ish olib borishdi; fuqarolarning umumiy yig‘ilishlarini chaqirishdi, alohida masalalarni o‘rtaga qo‘yishdi, «Sho‘royi islomiya»da turli mavzularda ma‘ruzalar qilishdi...

Ularga obro‘-e‘tibor, shuhrat yaratishdi, jamoatchilik fikrini qayta tiklashdi. «Turon» tashkiloti «Turk odami markaziyati» tashkiloti deb qayta nomlandi, u turk davlatining mustaqil tashkiloti bo‘lishi kerak edi.

Rayosatdan: Bu 1917-yilda bo‘lganmidi?

S. Tursunxo‘jayev: Ha, «Turon» tashkilotiga Kavkaz vakillari kelishganda jadidlardan meni va N. Xo‘jayevni olib borishdi va ikki oy davomida ish olib borildi, keyin esa kunlarning birida «Turon» tashkiloti «Turk odami markaziyati» tashkiloti sifatida qayta tuzildi.

Rayosatdan: Bu Oktyabrdan oldinmidi?

S. Tursunxo‘jayev: Ha, Oktyabrdan oldin, iyun yoki iyul oylarida edi. Men u yerda qayta tashkil

etish ishlarida faol ishtirok etdim, N. Xo'jayev ham bu ishda qatnashdi... Men qayta tuzilgan tashkilotga kirdim. Siz va N. Xo'jayev u yerda qanday rol o'ynagan edingiz?

N. Xo'jayev: Men rais o'rinbosari edim.

S. Tursunxo'jayev: «Turk odami markaziyati» tashkilotida siz eng yirik vakillardan biri edingiz.

Kecha Markaziy Qo'mita tashkil etilgani haqida aytdingiz. Ammo uning tarkibi haqida aytdingizmi? Markaziy Qo'mita a'zolari qayerga ketganini, ulardan qanchasi bugun partiyada, qanchasi partiyasiz ekanini partiyaga aytdingizmi? «Turk odami markaziyati» tashkilotida Muso Buzruk bor edi, siz ham bor edingiz, Sadirxon Maxsumov ham bor edi. Keyinchalik muhojirlikka ketib qolgan bu odamlarning barchasi mazkur tashkilotning faol asoschilari bo'lishgan va biz bilan birga ishlashgan. Bu odamlar qayerga ketganini aytdingizmi?

Men davom etaman. Bu voqealar qanday sodir bo'lganini, taktika qanday o'zgarganini, frontlar qanday almashganini va har daqiqa, har soat va har oyda o'z qiyofangizni o'zgartirib turish uchun vaziyatdan qanchalik boxabar bo'lish kerakligini tasvirlab bermoqchiman. Siz bu yerda 1917-yilda Dutov bilan muzokaralar o'tkazish uchun yuborilganingizni aytdingizmi? Bunga sabab faqat jamoatchi ekaningizmidi yoki buning tagida boshqa biror sabab bormidi va bu nima bilan tugadi? Bu haqida gapirdingizmi yoki yo'qmi?

Rayosatdan: U bu fakti yashirdi, Dutovning oldiga bormaganini aytdi.

...Tirik guvohlar jadidlar tomonidan o'zlarining progressiv yacheykasiga ega bo'lish uchun tashkil etilgan «Turk odami markaziyat» tashkiloti haqida tasdiqlashlari mumkin. «Turk odami markaziyat» tomonidan qanday rahbarlik olib borilgan, qanday taktik ko'rsatma va qarorlar berilgan – Nizomiddin Xo'jayev buni bilmasligi mumkin emasdi.

Qo'zg'olonga tayyorgarlik masalasiga o'taman. N. Xo'jayevga ma'lumki, ishchilar sinfining inqilobiy chiqishi bo'lgandi. Sentyabr oyida oziq-ovqat inqirozi yuz bergan va O'lka ishchi va askar deputatlari kengashi o'nglar qo'lida bo'lgan paytda ishchilar sinfi maydonga chiqdi. Ishchilarning so'l vakillari sentyabr oyida inqilobiy qo'mita (revolyutsion komitet) tomonidan hibsga olingandi. Bizning «turk odami markaziyatchilar» esa o'zlarini

inqilobchi, ishchilar sinfi manfaatlarini himoyachisi deb da'vo qilib, amalda buni bajarishmadi.

Biz Nizomiddin Xo'jayev bilan birga, Asadulla Xo'jayev boshchiligida ishchilar sinfiga qarshi bordik va o'shanda ishchilar sinfining da'vo va huquqlarini qo'llab-quvvatlamadik. Mahmudxo'ja Behbudiy va bu yerda hozir bo'lgan boshqalar o'sha paytda Dumada kimlar bo'lganini eslatib o'tishadi.

Shu paytdan boshlab, ishchilar sinfining chiqishidan keyin «Turk odami markaziyati» vakillari turonchilar allaqachon o'z yo'nalishini, ya'ni Ta'sis majlisining uyushqoqlik bilan chiqishini tayyorlashga va ishchilar sinfining chiqishiga qarshi bo'lgan o'ng eserlar hamda sotsial-demokratlar bilan tashkiliy ravishda birlashishga, blok tuzishga qaratilgan siyosatini yurita boshlashdi. «Turk odami markaziyati» rahnamolarining butun faoliyati o'ng eserlar va sotsial-demokratlar bilan bir blokda bo'lishga qaratilgandi.

Ishchilar sinfi maydonga chiqayotgani va o'z inqilobiy qo'mitasini tuzishga da'vo qilayotgani ma'lum bo'lgach, jadidlar va panturkchilar boshqa vakillar bilan birgalikda keyingi uyushqoqlik bilan bo'ladigan chiqishga – Oktyabr to'ntarishiga yo'l qo'ymaslik siyosatini yurita boshlashdi.

Nizomiddin Xo'jayev tasdiqlashi mumkin: Markaziy Qo'mita majlislaridan birida men tomonimdan gazetalar nomini o'zgartirish masalasi qo'yilgandi. «Turon» nomi ommaga yomon ko'rinib qolgani sababli bu gazeta tarqalmay qolgan va faqat baqqollik do'konlarida mahsulotlarni o'rash uchun ishlatilardi. Men turonchilar tugatilgani, qayta tashkil etilgani sababli «Turon» nomini yo'qotib, gazetaga biror-bir tarixiy nom berish masalasini qo'ydim. Ba'zilar «Turon» nomi butun omma uchun mashhur deb aytishdi. Bu masala bo'yicha oramizda kelishmovchilik yuzaga keldi.

...Ko'pchilik mening taklifimni qabul qildi. O'shanda do'stlarim bilan unchalik qiynalmaganman. O'sha paytda Toshkentda o'z savdo ishim bor edi va ularning Markaziy Qo'mitasidan vakolat olib, Moskvaga jo'nab ketdim. Bu 23-sentyabr kuni edi. 1918-yilning 8-martigacha faoliyatimda tanaffus bo'ldi, lekin 8-mart kuni qaytib kelishim bilan, kelgan kunimdayoq huzurimga o'rtoqlar – Nizomiddin Xo'jayev, Muftizoda, Otaxon Nazirxo'jayev, Munavvarqori Abdurashidxonovlar kelishdi. Ular

menga Turkiston Respublikasidagi umumiy siyosiy ahvol va men yo‘qligimda nimalar sodir bo‘lgani, muxtoriyat hukumati qanday tarqatib yuborilgani, qanday jang qilishgani haqida ma‘lumot bera boshlashdi. Uchinchi kuni oldimga o‘rtoq Nizomiddin Xo‘jayev va Muftizoda kelishdi, ular tong-gacha qolishdi va men ulardan ma‘lumot oldim. Buni so‘zma-so‘z yetkazyapman, bu o‘rtoqlar tirik va hozirgi davrada o‘rtoq Nizomiddin Xo‘jayev Qo‘qon muxtoriyatini tashkil etishda oxirgi rolni o‘ynamaganini tasdiqlashlari mumkin. U eng nufuzli yo‘lboshchilardan biri edi.

Men sizga aytgandim, ishchilar chiqishidan keyin bizning panturkchilik tashkilotdagi birodarlarmiz, uning Bakayev, Munavvarqori, Bashoatxon (Bashurullaxon) tarkibidagi butun rahbariyati – hammasi birgalikda siyosiy markazni Farg‘onaga ko‘chirish va u yerda burjua-muxtoriyat hukumatinini tuzishga qaratilgan tayyorgarlik ishlarini olib borishdi. Farg‘onada burjua muxtoriyat hukumatinini tuzishda yevropalik o‘ng partiyalargacha hamma ishtirok etdi. Bundan xulosa: Nizomiddin Xo‘jayev aytsin, Qo‘qon muxtoriyatini tashkil etishda yevropaliklardan kimlar, mahalliyatlardan kimlar qatnashgan, ularga qanday vazifalar topshirilgandi? Yevropaliklarga nima, «Ulamoga» nima vazifa berilganini ajratib ko‘rsatsin, qanday kengashlar o‘tkazilganini aytsin. Partiyadagi va partiyasiz faollarni nomma-nom aytsin, qaysi faollar bilan uchrashgani-yu kimlar bilan aloqasi uzilganini ochiq lasin. U bularning hammasini ochiq lasdimi yoki yo‘qmi – bilmayman. (Nikolayev – bu «qurolsizlanish»ning yaxshi namunasi.) Nizomiddin Xo‘jayev buni bilmasligi mumkin emas, men hamma narsaga da‘vo qilmayman va uning ham gapirib berishini xohlayman.

Endi davom etaman. Qo‘qon muxtoriyatini tuzishga qaror qilingach, bu yerda Toshkent jamoatchiligi orasida tayyorgarlik ishlari boshlandi. O‘sha paytda bu yerda sovet hokimiyati faqatgina ishchilar sinfiga tayanib turgan edi, mana, Nizomiddin Xo‘jayev Qo‘qon muxtoriyatining asosiy yadrosini, faol vakillarini nomma-nom aytsin. Bu haqida gapirib bersin.

... Bu yerda ishlar qanday olib borilganini aytsin. Mahalliy jamoatchilik ongida sovet hokimiyatiga nisbatan salbiy qarash uyg‘otish uchun Toshkent-

dagi sovet hokimiyati bu – zo‘ravonlik, bir hovuch odam hokimiyatni qo‘lga oldi degan fikrni singdirish uchun ish olib borildi. N. Xo‘jayev bunda eng faol ishtirok etgan. Shahar dumasida kengash tashkil qilingandi. N. Xo‘jayev, ehtimol, u yerda mana shunday taktika bo‘lgan, odamlar shunday taqsimlangan va bu odamlar sovet hokimiyatiga qarshi kurashda faol qatnashgan deb aytgandir?

Rayosatdan: Bu haqida gapirgani yo‘q.

S. Tursunxo‘jayev: U mana shu odamlardan qanchasi partiyada ekanini aytdimi? Ular «Ulamoga» gacha bo‘lgan emissarlar bo‘lib, butun jamoatchilik Qo‘qon tomonida ekanini aytish uchun ish tayyorlashgan. Nizomiddin Xo‘jayev, bu yerda siz faol rol o‘ynaganmisiz?

N. Xo‘jayev: Ha.

S. Tursunxo‘jayev: Bu yerda Munavvarqori, keyin Mustafo Cho‘qayev, eng faol jamoatchilardan biri Ubaydullaxon (Sametdin) Xo‘jayev rahbarlik rolini o‘ynagan. Butun boshli shu guruh o‘z atrofiga ijtimoiy fikr uyg‘otgan va siz yetakchilardan biri bo‘lgansiz.

N. Xo‘jayev: To‘g‘ri, haq gap.

S. Tursunxo‘jayev: Ulardan qanchasi muhojirlikda (emigratsiyada), qanchasi partiyada, qanchasi aksilinqilobiy tashkilotlarda, qanchasi partiya-siz, qanchasi yevropaliklar (xususan, pochadan), qanchasi o‘ng qanot vakillari va N. Xo‘jayevning o‘zi qanday ishtirok etgan?

N. Xo‘jayev: Keling, ro‘yxatni siz bilan birga tuzamiz.

Rayosatdan: O‘zi uchun u allaqachon tuzib bo‘lgan.

S. Tursunxo‘jayev: Davom etaman, bu yerda siz, N. Xo‘jayev, topshiriqlar bo‘yicha qanday rol o‘ynaganingizni aytishim kerak. Sizga to‘xtalayotganining sababi, siz faol vakil bo‘lgansiz. Sizga qanday missiyalar topshirilgandi va ularni kim topshirgan? «Turk odami markaziyati» tashkilotining dasturi milliy markaz tasarrufida edi. Ayting-chi, zimman-gizga qanday vazifalar yuklangandi? Siz buni juda yaxshi bilasiz, chunki ularning vakili edingiz, shu bilan birga, general Korovichenko bilan, to‘g‘rirog‘i, uning o‘ng qo‘li bilan aloqada bo‘lgansiz. Oktyabr voqealari paytida zimmangizga qal‘adan (krepost) qurol olish vazifasi yuklangandi. Jang ketayotgan paytda qurol olish va uni qo‘lga kiritish har kimga

ham berilavermaydi. Eski shaharda kadrlar tashkil qilish va qurol olish uchun Korovichenko bilan bog‘lanish sizga topshirilgandi.

Siz general Korovichenko bilan kurash bo‘lganini yaxshi bilasiz. Ubaydulla Xo‘jayev Markaziy Qo‘mita tarkibini bilardi.

Rayosatdan: Nizomiddin Xo‘jayev bizga general qurolni ishchilarni qurollantirish uchun bergan deb aytdi (kulgi).

Davomi: Men bu yerda o‘tirgan ilm ahli va tarixni o‘rganayotgan birodarlar oldida shuni aytishim kerakki, qurilish ishchilari ittifoqi Toshkent shahridagi eng so‘nggi daqiqagacha mahalliy millatchilar va mahalliy burjuaziyaning ig‘vogarligiga uchmagan yagona tashkilot edi. Sa‘dulla Qosimxo‘jayev boshchiligidagi bir guruh odamlar bizning tashkilotimizga qarshi faol chiqish qildi. Bizning katta dasturimiz bor edi, ishchilar, ziyolilar va burjuaziyaning birligini ko‘rsatish kerak edi, ammo bo‘linish yuz berdi va ba‘zilar sovet hokimiyati tomonida qoldi. Oxir-oqibat Tobolin, Gudovich va Sirulga «Nima qilish kerak?» degan savol bilan murojaat qilishga majbur bo‘lishdi. Yashil bayroq ostida chiqishga hamma ham rozi emasdi va borishdan bosh tortishardi. Shunda maslahat berildi: bayroqning yarmini yashil, yarmini qizil qilinglar. Tobolin va Sirulning direktivasi bilan birodarlar xuddi shunday qilishga majbur bo‘lishdi.

Qurilish ishchilari ittifoqi eng chekkaga surib qo‘yildi, bu «qo‘shirnoq ichidagi inqilobchilar» ortga surildi, vaholanki, ular juda yaxshi tashkillashgandi.

Nizomiddin Xo‘jayev, ochig‘ini ayting, sizlar hibsxona va qamoqxona tomon yo‘nalgan namoyish bilan tasodifan to‘qnash kelib qoldingizmi? Buni o‘z-o‘zidan (stixiyali) qildingizmi yoki maslakdoshlaringizning topshirig‘ini uyushgan holda bajardingizmi?

Bu masala bo‘yicha o‘z fikrimni aytib bo‘ldim, ya‘ni Nizomiddin Xo‘jayev o‘z-o‘zidan u yerga borib qolgan bo‘lishi mumkin emas...

...qurol bilan ta‘minlagan o‘sha general o‘tirgandi, bunday ishlar tasodifan bo‘lmaydi. Bu narsalar, shubhasiz, o‘z liderlari – ularni qurol bilan ta‘minlagan general Korovichenkoni ozod qilish uchun o‘ng eserlarning faol ishtirokida uyushqoqlik bilan amalga oshirilgan.

...Ularni mana shunday stixiyali vaziyatda qutqarib qolish uchun qurol bilan ta‘minlagan. Siz bo‘lsa «tasodif» deyapsiz. Bunday siyosiy aktlar tasodif bilan hal bo‘lmaydi. Bu yerda siz bu missiyaning barbod bo‘lganini aytishingiz kerak. (Savol: «Bu Oktyabr inqilobigacha bo‘lganmi?») Oktyabr inqilobidan keyin, 13-dekabrga namoyish tayinlangan paytda. Agar bu borada adashayotgan bo‘lsam, Nizomiddin Xo‘jayev mening kamchiligimni tuzatsin.

Endi gaplarim asossiz bo‘lib qolmasligi uchun hibsga olingan Gudovichni so‘roq qilishingizni so‘rayman, Sirul vafot etgan, Dubrovinni so‘roq qilish kerak, u hibsxona komissari edi. Esingdami, Nizomiddin, u mening oldimda senga: «Sen meni hibsga olgansan», – degani?

Bu yerda shunday vaziyatki, men kelganimda, birodarlar, o‘z tarjimai holimni gapiryapti deb o‘ylamang, buni «chistka»da (partiyaviy tozalovda) aytaman, xullas, 8-mart kuni qaytib kelganimda yuqorida nomlarini aytgan maslakdoshlarim yarim legal (yarim yashirin) holatda edilar. Rasman ular ishlashardi: masalan, Nizomiddin Oziq-ovqat qo‘mitasida edi, Munavvarqori qayerda ishlaganini aytolmayman, chunki ularning hukumati ag‘darilgan, bu odamlar yarim rasmiy va rasmiy tarzda ishlab yurishardi.

Endi Nizomiddin Xo‘jayevning partiyaga kirishi haqida. Uning partiyaga dastlabki kirishi qanday bo‘lganini aytmayman, yaxshisi, o‘zi gapirib bersin. U juda yaxshi biladiki, men eserlar yetakchilaridan biri bo‘la turib, ayni paytda, ma‘lum bir davrda – 3-4 oy davomida ham kommunistlarga, ham so‘l eserlarga rahbarlik qilganman. O‘shanda biz «Turon» teatrida va boshqa joylarda birgalikda yig‘ilardik. 1918-yil aprel oyida, 5-syezddan keyin afv e‘lon qilingach, Qo‘qon muxtoriyati tarafdorlari ko‘chaga chiqa boshlashdi. Janob Kobozev Rossiya Kommunistik partiyasi Markaziy Qo‘mitasigacha yetib bordi. 5-syezdda hokimiyat organiga birinchi marta mahalliy vakil kirdi. Xullas, syezddan keyin 1-may namoyishiga tayyorgarlik ko‘rish kerak edi. So‘l eserlarda bayroq bor edi, bolsheviklarda esa yo‘q edi. Shunda bolshevik Akmal Ikromov mening oldimda Nizomiddin Xo‘jayevni chaqirib, bolsheviklarda ham bayroq bo‘lishi uchun birgalikda bayroq tayyorlashni iltimos qildi...

...ana shu Ijroiya qo‘mitasi (Ispolkom) eski keksa jamoat arbobi, jadidga, burjua vakiliga, 15-shaharda bolsheviklar to‘garagini, bolsheviklar 20 nafar do‘stning eng qadrdoni bo‘lgan insonga tashkilotini tuzishga kirishdi. Buning faol vakillaridan biri N. Xo‘jayev edi. Uning sovet hokimiyati organlaridagi faoliyati ana shunday boshlangan. Men buni 1918-yilning 1-mayiga – uning partiyaga kirgan va Akmal Ikromov, Fayzulla Xo‘jayev bilan birgalikda bolsheviklar tashkiloti tuzilgan vaqtga bog‘layman. Bu haqida uning o‘zi gapirib beradi.

Rayosatdan: N. Xo‘jayevning partiyaga kirishi sizlarning tashkilotingizda muhokama qilinganmidi?

S. Tursunxo‘jayev: Muhokama qilinmagan, chunki u paytda tashkilotning o‘zi yo‘q edi. Ammo N. Xo‘jayev barcha muxtoriyatchilarning, shuningdek, syezddan keyin paydo bo‘lganlarning eng eski maslakdoshlaridan biri sifatida baribir bolsheviklar va so‘l eserlar tashkilotiga kirdi. O‘shanda ba‘zilar o‘zlarini bolshevik, boshqalar esa so‘l eser deb atashardi.

Rayosatdan: Yagona tashkilot yo‘qmidi?

S. Tursunxo‘jayev: Yo‘q edi. Bugun N. Xo‘jayev o‘zini eski shahardagi muassasalar tashkilotchisi, rahnamolardan biri qilib ko‘rsatmoqda, shu bilan birga, millatchilarga aloqasi bo‘lmaganini, bu tashkilotlarni bilmasligini aytmoqda. Ehtimol, bu to‘g‘ridir. Men shaxsan uni Markaziy Qo‘mitada ko‘rmaganman. Lekin shuni bilamanki, N. Xo‘jayev markaz a‘zosi Bashirulloxon va boshqa markaz a‘zolari kabi yetakchi millatchilarning yaqin do‘sti bo‘lgan. U markazning faol vakili Otaxon Nazirxo‘jayevning eng yaqin va faol do‘stlaridan biri edi.

Rayosatdan: Qaysi (markazning)?

S. Tursunxo‘jayev: Aksilinqilobiy tashkilotning a‘zolari bu yerda N. Xo‘jayev atrofida to‘plan-gan.

Rayosatdan: N. Xo‘jayev kim bo‘lgan?

Rayosatdan: Bu savolga javob berish shart emas.

S. Tursunxo‘jayev: Bularning barchasi meni hayratda qoldiradi: siz millatchilar bilan o‘ralashib qolgansiz, faol aloqada bo‘lgan o‘rtoqlaringiz davrasidasiz va qanday qilib bugun chiqib hech narsani bilmasdim deb ayta olasiz? Sizga – eng

Rayosatdan: Demak, siz millatchilarning yaqin do‘sti bo‘lgansiz, biroq buni tan olmagansiz.

S. Tursunxo‘jayev: Keyinroq N. Xo‘jayev haqida Moskvaga telegramma yubordik.

Yakov Xristoforovich Peters⁶. Shu 1920-yildami?

S. Tursunxo‘jayev: Ha, bu 1920-yilda bo‘lgan. Partiya to-

zalovida bu barcha faktlar to‘g‘risida batafsil to‘xtalganman, hozir esa diqqatingizni chalg‘itmoqchi emasman, lekin baribir aytganlarimning hammasini ochiq qoldirmaslik uchun bir nechta faktlarni keltirib o‘taman. Shuni aytmoqchimanki, biz N. Xo‘jayevni Turor Risqulov bilan birga Moskvaga delegatimiz sifatida yuborganmiz.

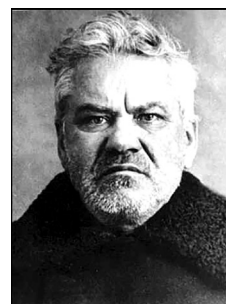
Turkkomissiya rahbariyatida V.V. Kuybishev qoldi, N. Xo‘jayev esa Partiya Markaziy Qo‘mitasi oldida Turkrespublikadagi ahvol to‘g‘risida masala qo‘yish uchun Moskvaga yuborilgandi, ammo biz unga hech qanday ko‘rsatmalar, hech qanday tezislar bermaganmiz.

Savol: Nima uchun Nizomiddin Xo‘jayevni, agar u tashkilotingiz a‘zosi bo‘lmasa, Moskvaga yubor-dingiz?

Javob: Jiddiy topshiriqlar, shubhasiz, mas‘ul va-killarga berilardi. Umuman olganda, Nizomiddin Xo‘jayev a‘zo bo‘lgan tashkilot o‘ta maxfiy (konspira-tiv) edi, biz uning rahbarlarini tanimasdik, shu darajada mukammal tashkil etilgandiki, Markaziy Qo‘mitaga boradigan delegatsiya tarkibi muhokama qilinmagan. Faqat rasmiyatchilik uchungina ko‘rib chiqilgan.

Rayosatdan: Nizomiddin Xo‘jayev bizga Moskvaga delegatsiya tarkibida albatta bir nafar ish-chini yuborish kerakligini aytdi va shu ishchi sifa-tida uning o‘zi ro‘yxatga tushdi.

S. Tursunxo‘jayev: O‘shanda uning aksilinqi-lobchi ekanligini bilmasdim va bu haqida keyinroq

Yakov Xristoforovich Peters (1886–1938)

⁶ Y.X.Peters – RKP(b) Markaziy Komiteti Turkiston byurosi a‘zosi, Butunrossiya favqulodda komissiyasining Turkistondagi muxtor vakili, Toshkent favqu-lodda komissiyasi boshlig‘i. V.I. Lenin 1921-yil 13-sentyabrda A.A. Ioffega yozgan xatida uni rus shovinizmiga moyil ekanligi uchun ayblagan va Turkistondan Moskvaga chaqirib olingan.

bildim, men partiya tozalovida bu masalaga yana-da ko‘proq to‘xtalganman. Turkiston Respublikasi partiya komitetida Moskvaga kimni yuborish masalasi muhokama qilinayotgandi, ular blok tuzish-di va bizning delegatsiyamiz o‘z ishida Boshqirdiston Respublikasi vakili bilan barcha harakatlarda hamfikir bo‘ldi. Bu yerda oydinlik kiritmoqchiman va shu sababli savol beraman: Sulton-G‘aliyev Tariston vakili bo‘lganmi yoki yo‘qmi?

Rayosatdan: Ha.

S. Tursunxo‘jayev davom etib: Bizning delegatsiyamiz Rossiya Kommunistik partiyasi Markaziy Qo‘mitasi yo‘nalishlarini olish masalasida o‘z taktikasi bo‘yicha Boshqirdiston Respublikasi bilan bir xil yagona yo‘lni egalladi.

Bundan tashqari, N. Xo‘jayev Moskvada bo‘lgan vaqtida bu masalalarni necha marta muhokama qilganini, bu holatlar muhokamasida qanday ish-tiroq etganini va Moskvaga yuborilgan bu odamlar kimligini ochiq aytishi kerak.

...Keyin delegatsiyamiz Moskvadan qaytib kel-gach, ular bu yerga butun bir taktik da‘vatnoma, mehnatkashlarga murojaat va Nizomiddin Xo‘ja-yev hamda Turor Risqulov tomonidan imzolangan taxminiy harakatlar dasturini olib kelishdi. Bu dasturning bir yoki ikki bandida bosmachilik ha-rakatida o‘z vakillariga ega bo‘lish kerakligi, agar imkoni bo‘lsa, bu ishni qayta tiklashga harakat qilish zarurligi aytilgandi. O‘z harakati bilan iloji boricha ko‘proq ommani qamrab olish va Moskva-ning chekka respublikalarga nisbatan siyosatini o‘zgartirishi uchun unga ta‘sir o‘tkazish kerak edi. Bosmachilik harakatlari tashkilotiga faol kirish de-legatsiyamiz qaytganidan keyin boshlandi.

Rayosatdan: Nizomiddin Xo‘jayev kecha bu da‘vatnomaning mazmunini eslamasligini aytdi.

Nikolayev: Siz bu da‘vatnomani ko‘rganmisiz, uni siz olib keldingizmi?

Nizomiddin Xo‘jayev: Olib keldim.

S. Tursunxo‘jayev: Biz uni «Rohat bog‘i»da tor doirada muhokama qildik.

Rayosatdan: Lekin u yerda siz uni ishonchsiz-lik bilan muhokama qilmaganmidingiz?

U yerda men, Nizomiddin Xo‘jayev, Turor Risku-lov, Adrashzoda, Yuzqoriyev bor edik.

Y.X. Peters: Siz Yuzqoriyev bo‘lmagan deb ayt-gandingiz-ku.

U yerda tor doirada delegatsiyamiz taktikasi boshqa respublikalar vakillari bilan muhokama qilindi, lekin muhokama yakuniga yetmadi va ik-kinchi marta bu masalani boy Isroilovnikida – bu safar kengroq doirada muhokama qildik.

Savol: Nizomiddin Xo‘jayev ham qatnashgan-mi? Chamamda, qatnashgan, har holda, delegat sifatida qatnashishi shart edi. Qachonki bizning pozitsiyamiz aniq bo‘lib, delegatsiya kelishiga nis-batan ma‘lum bir fikr shakllanib bo‘lganidan ke-yingina siz bilan bu deklaratsiya muhokamasini O‘lka partiya qo‘mitasiga ko‘chirdik.

Y.X. Peters: Bosmachilar haqida-chi, gapirgan-midi?

Rayosatdan: U kecha O‘lka qo‘mitasiga kelga-nini va Tursunxo‘jayev bilan Markaz vakili sifatida emas, balki O‘lka qo‘mitasi kotibi sifatida gaplash-ganini aytgandi.

...Delegatsiyamiz kelgan ilk vaqtlarda, biz yevro-paliklardan mutlaqo ajralgan holda, mahalliy millat vakillarining tor doirasida (ular kimlardan iborat-ligini aytib o‘tdim) ushbu taktikani muhokama qil-ganmiz. Shuning uchun ham delegatsiyamizning hisobot ma‘ruzasi O‘lka partiya qo‘mitasiga olib chiqilmagan, zero, bosmachilar bilan bog‘lanish kerakligi haqidagi ushbu hujjat mazkur partiya qo‘-mitasida rasman ko‘rinish berishi mumkin emasdi.

Axir, o‘rtoqlar, tushuning va o‘rtoq Nizomiddin Xo‘jayev ham mantiqan mulohaza qilsin – uning Munavvarqoriga aloqasi bo‘lganmi yoki yo‘qmi, Turor Risqulov unga ishonganmi?

Rayosatdan: Demak, u bu deklaratsiyani partiya qo‘mitasidagi majlisdan oldin muhokama qilganini tan oldi – bu bilan aloqasi borligini tan olmoqda.

S. Tursunxo‘jayev: Men Nizomiddin Xo‘jayev-ni bu tashkilotning a‘zosi deb ta‘kidlayman, uning Markaziy Komitet a‘zosi bo‘lgan-bo‘lmaganini esa bilmayman...

...Davom etamiz, birodarlar, mana sizning taktik munosabatingiz. Keyin, siz Jamol posho kelganini yaxshi bilardingiz.

Y.X. Peters: Afg‘onistondanmi?

S. Tursunxo‘jayev: Yo‘q, Afg‘onistonga (keta-yotganda), biz siz bilan uni kutib olgandik.

Y.X. Peters: Uni qanday kutib olgandingiz? So-vet hokimiyati vakili sifatidami yoki maxfiy tashki-lot vakili sifatida?

S. Tursunxo‘jayev: Yo‘q, bizda Jamol poshoga biror-bir missiya berish masalasi hech qachon muhokama qilinmagan. N. Xo‘jayev Jamol posho bilan bir necha bor uchrashgan. Oxirgi marta biz parad qabul qilishga borganimizda u yerda Kuybishev bo‘lgandi, men ham bo‘lgandim...

Y.X. Peters: Rasmiy uchrashuvlardan tashqari do‘stona uchrashuvlar bo‘lganmi?

S. Tursunxo‘jayev: Bo‘lgan. Biz u bilan birga hayit bayramida (bayramda) bo‘lganmiz.

Prezidiumdan: Bu uchrashuvlardan maqsad nima edi?

S. Tursunxo‘jayev: Panturkistik tashkilotga bo‘lgan mutlaq xayrixohlik.

Peters: Jamol posho «Birlashgan buyruq» tashkilotining vakilimidi?

S. Tursunxo‘jayev: Ha.

Endi keyingi masalaga o‘taman. Men N. Xo‘jayev bilan o‘qishga kirayotgan vaqtida tez-tez uchrashib turardim. Bu voqea T. Risqulov qaytib kelganidan keyin sodir bo‘lgandi. O‘shanda Turor Risqulov barchamizni yig‘di va bizning zimmamizga sovet hamda partiya yo‘nalishi bo‘yicha vazifalar yuklash borasida kelishib olishimiz kerak edi. Shunga to‘la ishonamanki, N. Xo‘jayevning Turkiston Respublika Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi hay‘ati a‘zolaridan biri bilan birga (yonma-yon) o‘tirib qolgan tasodif emas. Bu Turor Risqulovning rozilgisiz bo‘lmagandir?

N. Xo‘jayev: Qachon, qaysi yilda?

S. Tursunxo‘jayev: Partiya syezdi chaqirilgan vaqtda, 1922-yilda. Siz o‘shanda Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi hay‘atiga saylangandingiz.

Peters: Ehtimol, bu 1923-yilda bo‘lgandir?

S. Tursunxo‘jayev: Bo‘lishi mumkin, 1923-yilda saylanishingiz Turor Risqulov bilan kelishilgandir, ehtimol? Munavvarqori bundan bexabar bo‘lgan deb o‘ylaysizmi? Siz Risqulovning Munavvarqori bilan uchrashib turganini bilardingiz. Tushuning, bu yerdagi «chayqalishingiz» tasodifiymi? Men Eronga (Persiyaga) ketdim, ungacha esa biz siz bilan alohida guruhlarining barcha vakillari mening atrofimda birlashishlari to‘g‘risida kelishib olgandik. Bu yerda Aliyev bor edi – bu Xomutxonovning guruhidan edi...

...Xomutxonov guruhida Inoyatov bor edi, qolganlarini eslay olmayman, bu haqida T. Mallaboyev aytib bersin. Musag‘atov guruhining ham o‘z vakil-

lari bo‘lgandi, ularni shaxsan o‘zim birlashtirganman. Biz blok tuzdik, yagona taktikani belgiladik, yoshlar nomidan Abdulhay Tojiyev va boshqalar ishtirok etishgan. Ko‘p o‘tmay men Eronga ketdim. 1923-yili Erondan qaytib keldim. Ayting-chi, tozalovni (chistkada) yaxshi eslarsiz, nega bu blokdan ajralib chiqdingiz, nega keyinchalik bu blok parchalanib ketdi va sizning ikki millatchi – Shoabdurasulov va Ramziyga boshchilik qila boshlaganinigiz tasodifmi? Bunga qanday sabablar bor edi? Men Erondan qaytib kelib, mana shunday vaziyatga duch keldim.

Nega faol ishlagan, ulardan biri aksilinqilobiy millatchilik harakatining faol tashkilotchisi bo‘lib qolgan bu ikki millatchi sizning maslakdoshlaringiz bo‘lib qoldi?

Men Erondan 1923-yil 5-mayda qaytdim. Hali yo‘lda kelayotib, Erondan qaytayotganimda Mirzacho‘lda Ilyosovni uchratdim va u menga Toshkentda sodir bo‘layotgan voqealar haqida batafsil ma‘lumot berdi.

Shu sababli Toshkentga kelgach vaziyatdan allaqachon xabardor edim va Mavlon Rojiiy ishchilardan ajralib chiqqanini, u bir tomonda, siz esa boshqa tomonda ekaningizni bilardim.

Oxunov davom etib: U faol millatchi edi, men buni bilaman.

S. Tursunxo‘jayev: Nizomiddin Xo‘jayev, ayting-chi, siz 1921-yilda menikida Maxsumov va Musaboyevni uchratganmisiz?

Xuddi shuningdek, Nizomiddin Xo‘jayev Sadirxon Maxsum bilan qanday munosabatda bo‘lganini ham aytib berishi kerak... o‘rtoq Xo‘jayev Nizomiddin Sadirxon Maxsum bilan aloqalari qanday bo‘lganini aytib berishi lozim edi. Shubhasiz, ular uchrashishgan. N. Xo‘jayev bu haqida va uning oldiga kimlar kelib-ketgani haqida gapirganmidi? U bir marta kelib, hech kimni topmagan bo‘lishi mumkin, ularning barchasi haqida u gapirib berishi kerak edi. Siz mening oldimga Ahmad Zaki Validiyini boshlab kelgansiz.

Rayosatdan: Nizomiddin Xo‘jayev kelganida kutilmagan sizning huzuringizda

Ahmad Zaki Validiy
(1890–1970)

Zaki Validiyni ko’rganini aytmoqda. Bu vakilni aynan u boshlab kelganiga ishonchingiz komilmi?

S. Tursunxo’jayev: Mening guvohlarim bor.

Y.X. Peters: Bu qaysi yili bo’lgandi?

N. Xo’jayev: 1920-yili bo’lgandi.

Y.X. Peters: Demak, men seni bekorga hibsga olmagan ekanman-da?

S. Tursunxo’jayev: Siz Zaki Validiyning sovet hokimiyatidan yashirilib yurganini bilardingiz, siz va men kabi do’stlari borligini-chi, bundan xabaringiz bormidi? Bilaman, aks holda, u qanday qilib sizning boshingizga osmondan tushgandek paydo bo’lishi mumkin?

N. Xo’jayev: Biz uni sizga olib kelib, Buxoroga ketayotganingizda vagondaligingizda sizga topshirganmiz.

Y.X. Peters: Sen, N. Xo’jayev, tashkilotni yaxshi bilmasdim deyapsan, unda nega Zaki Validiyni boshlab kelib, Harbiy komissariat kotibiga topshirding? Sen uni do’sting sifatida bilarmiding yoki «Ittihad va taraqqiy» Markaziy Qo’mitasining a’zosi sifatidami?

N. Xo’jayev: U doimo rahbar bo’lgan.

Y.X. Peters: Nimaning? Aksilinqilobiy tashkilotningmi? Qanday qilib sen kotibga Zaki Validiyning maktubini topshirding?

S. Tursunxo’jayev: Buxoroga ketayotib biz sizni o’z vakilimiz, eng kuchli yo’lboshchilarimizdan biri sifatida shu yerda, Toshkentda qoldiryapmiz deb aytganmidim? Biz faqat siz orqali bog’lanishimiz mumkin edi.

Y.X. Peters: Bu Munavvarqorining safaridan keyin, siz Buxoro orqali N. Xo’jayev bilan milliy markaz o’rtasida aloqa o’rnatgan paytingizmi?

S. Tursunxo’jayev: Biz, xususan, men faqat u orqali eng faol yo’lboshchilarimizdan biri sifatida aloqada edik. U orqali Turkiston Respublikasining siyosiy va moliyaviy ahvoli, hokimiyat siyosati qanday yuritilayotgani va shu kabilar haqida bilib turardik.

Y.X. Peters: Bu Risqulov ketganidan keyinmi?

S. Tursunxo’jayev: Ha, biz siz bilan yetakchilarimizdan biri sifatida aloqada bo’lib turganmiz... Har holda, men bu yerga kelganimda sizdan ma’lumot olardim va Buxoroda nimalar bo’layotgani haqida sizni xabardor qilardim. Siz «noto’g’ri» deb aytayotganingiz aslida noto’g’ri, ammo sizni xabardor qilganim haqidagi gaplar to’g’ri.

Men Yoqubovning so’zlariga tayanib aytyapman: uning chiqishidan oldin men unga go’yoki Xorazmda Munavvarning o’rniga qolganimni aytgan ekanman. Bunday deyishga qanday jur’atingiz yetadi? Nahotki agar siz sovet hokimiyatini o’n yil davomida laqillatib kelgan bo’lsangiz, buni yana 15 yil davom ettira olaman deb o’ylasangiz? Siz haqiqatni ochishingiz kerak edi. Ish bunday bo’lgan: kechki soat o’n birda, universitetda o’tirgan vaqtimda o’rtoq Kaplindan chaqiriq qog’ozi oldim. Unda Xorazmda qo’zg’olon ko’tarilgani va zudlik bilan ertalab soat birda u yerga jo’nab ketish kerakligi aytilgandi. Men: «Xo’p, boraman», – dedim. O’sha paytda men imtihonga (zachyotga) tayyorlanayotgandim. Nizomiddin Xo’jayevga ham ertalab soat 6 da ketishni taklif qilishdi. Lekin ertalab soat 6 da mashinada ippodromga kelganimda, Nizomiddin u yerda yo’q edi. Shunda uning uyiga mashina yubordim, u esa ketolmasligini aytdi. Natijada Xorazmga Nizomiddinsiz ketishga to’g’ri keldi. Keyinroq Rahimboyev uning oldiga «agar bormasang, partiyadan o’chasan» degan talabni qo’ydi. Shunday qilib, u aslida majburlikdan Xorazmdagi qo’zg’olonni bostirishda qatnashgan. Men aytayotgan bu gaplar faktmi yoki yo’q?

Nizomiddin Xo’jayev: Yo’q.

S. Tursunxo’jayev: Keyin, Nizomiddin Xo’jayev shunday ishga yo’l qo’ydi: u Favqulodda Komissiyadan (ChK) bu qo’zg’olonga yordam berishda gumonlangan bir qator hibsga olinganlarni chiqarib yubordi, sovet hokimiyatini himoya qilgan yoshlar esa sening tomoningdan tazyiqqa uchradi. Keyin menga Xon-Suvarev bilan birga «shunday qilish kerak edi» degan ijtimoiy fikr yaratishga to’g’ri keldi. Bu haqida aytdingmi? Sen meni bu tashkilotda bo’lgan, Munavvarning o’rniga qolgan deyapsan, xo’sh, o’zing u yerda nima qilganding? Bu haqida men bilan gaplashganmiding yoki yo’qmi? (Nizomiddin Xo’jayev: «Millatchilik tashkiloti to’g’risida gapirganman».)

Men Munavvarqoridan uzoqlashganim haqida senga aytgan gaplarimni so’zma-so’z yetkazaman: «Men Nizomiddinga Munavvarqoridan qat’iyan uzoqlashganimni aytganman, ammo markazda ekanimni aytmaganman, bunday gap bo’lmagan...

...Men endigina qo’zg’olon tugatilgan, atrofimda ma’lum bir ijtimoiy fikr yaratilgan vaziyatda, ular

meni Xorazmga qayta tiklash ishlariga yuborishga haqqi bormidi? Men Inqilobiy kengashda (Revso-vet) edim, barcha jangovar operatsiyalarni bajar-dim, keyin esa Xorazmda Xalq Komissarlari Kenga-shi raisining o‘rinbosari bo‘ldim. Sen, Nizomiddin Xo‘jayev, S. Tursunxo‘jayevni bu ishda qoldirib bo‘lmasligini, u boshqara olmasligini, ikkinchi qo‘zg‘olonni boshlab yuborishi mumkinligini parti-yaga aytishing kerak edi.

Biror gap gapirishdan oldin, Nizomiddin Xo‘jayev, avval o‘ylab ko‘r va mulohaza qil... Nima uchun u yerdan ketding? Bu mavzuda gapirganding, partiya syezdi yaqinlashayotgandi, ungacha Shoabdurasu-lov bilan yozishib turganding. Sen u yerdan Tosh-kentga qochib ketishni va kurashayotganlarga qarshi bo‘lgan o‘z guruhingga qo‘shilishni istaganding. Agar sen Xorazmda shunday pozitsiyada bo‘lgan bo‘lsang, men esa boshqacha, u holda bir taktikani ikkinchisi-dan farqlay bilish kerak.

Men taxminan 1924-yilgacha bo‘lgan vaziyatni tasvirlab berdim, 1924-yildan keyingisini esa Nizo-middin Xo‘jayevning o‘zi gapirib bersin. Biz O‘rta Osiyoda frontni tugatdik. Buxoroning sharqiy qis-mida front 1925-yil oxiriga kelib tugatildi, Tojikis-tonda 1926-yilda bosmachilik harakatining qoldiq-lari tor-mor etildi.

Siz 1921-yildan boshlab qaysi sohada foyda kel-tirdingiz? Biron-bir trest tashkil qildingizmi, xo‘-jalikni yo‘lga qo‘ydingizmi, partiyaning ahvolni sog‘lomlashtirish bo‘yicha partiyaviy yoki xo‘jalik yo‘nalishidagi topshirig‘ini bajardingizmi?

Nima uchun tagida hech qanday asosi bo‘lma-gan gaplarni gapiryapsiz?

Sizning maslakdoshlaringizning aksilinqilob-chilar bilan bog‘liqligi borasidagi taktikangiz haqi-da, xususan, sodir bo‘lgan voqealar to‘g‘risida, me-nimcha, hammasini to‘liq aytib berishingiz kerak.

Asliga to‘g‘ri: Turkiston diviziyasi 3-bo‘lim vako-latli vakili
(imzo)

«Tasdiqlayman»

O‘zbekiston Ichki ishlar xalq komissarligi Dav-lat xavfsizligi boshqarmasi Maxsus bo‘limi bosh-lig‘i (Viktorov)

Qaror

Toshkent shahri, 1936-yil 2-yanvar. Men, O‘zbekis-ton SSR Ichki ishlar xalq komissarligi 3-maxsus bo-

linmasi vakolatli vakili Gaynetdinov, «Milliy istiqlo-l» ishi bo‘yicha hukm qilinganlar: 1930-yil 19-iyundagi Laziz Azizzoda, 14-iyuldagi Salimxon Tillaxonov va 2-oktyabrdagi Mannon Ramziylarning ko‘rsatmalari-dan ko‘chirmalar bilan tanishib chiqib hamda ushbu ko‘rsatmalar 11960-sonli ish bo‘yicha ayblanuvchi Nizomiddin Xo‘jayevning «Milliy istiqlo-l» millatchilik aksilinqilobiy tashkilotidagi ishtirokini tasdiqlovchi dalil sifatida Nizomiddin Xo‘jayev ishi uchun muhim

ahamiyatga ega ekanligini e‘tiborga olib

Qaror qildim:

3444- va 5178-sonli «Milliy istiqlo-l» ishlari bo‘-yicha hukm qilingan Laziz Azizzoda, Salimxon Til-laxonov va Mannon Ramziylarning 2 yarim varaq-dan iborat ko‘rsatmalaridan ko‘chirmalar fuqaro Nizomiddin Xo‘jayevning 11960-sonli ayblov ishiga tikilsin (ilova qilinsin).

Davlat xavfsizligi boshqarmasi Maxsus bo‘limi 3-bo‘linmasi vakolatli vakili (Gaynetdinov)

Davlat xavfsizligi boshqarmasi Maxsus bo‘limi 3-bo‘linmasi boshlig‘i (Matveyev)

Ko‘chirma

№3444 «Milliy istiqlo-l» ishi bo‘yicha ayblanuv-chi Laziz Azizzodaning 1930-yil iyun oyidagi o‘z qo‘li bilan yozgan ko‘rsatmalari tarjimasidan (II jild, 491-bet):

«Bizning tashkilotimizning men bilgan a‘zolari ro‘yxati:

133. Nizomiddin Xo‘jayev».

Ko‘chirma to‘g‘ri:

Maxsus bo‘lim 3-bo‘linmasi vakolatli vakili (imzo) (Gaynetdinov)

Ko‘chirma

№3444 «Milliy istiqlo-l» ishi bo‘yicha ayblanuv-chi Salimxon Tillaxonovning 1930-yil 14-apreldagi o‘z qo‘li bilan yozgan ko‘rsatmalari tarjimasidan (II jild, 257-ish varag‘i):

«Milliy istiqlo-l» tashkilotining shaxsiy tarkibi haqida:

13. Nizomiddin Xo‘jayev».

Ko‘chirma to‘g‘ri:

Maxsus bo‘lim 3-bo‘linmasi vakolatli vakili (imzo) (Gaynetdinov)

Mannon Ramziyning ko‘rsatmalaridan ko‘chir-ma – 1930-yil 2-noyabr.

Oktyabr to‘ntarishidan keyingi dastlabki yillar-da Turkistondagi milliy aksilinqilob panturkchilik

shiori ostida birlashgan. Ular o‘z oldilariga «Buyuk Turon» tuzishni maqsad qilib qo‘ygan edilar, Mu- navvarqori Abdurashidxonov, Sa‘dulla Tursunxo- jayev, Nizomiddin Xo‘jayev, Otaxon Nazirov, Yusuf Aliyev va boshqalar Turkistonni RSFSR tarkibidan ajratib olib, keyinchalik Turkiya bilan birlashti- rishga intilganlar.

Qo‘yilgan maqsadga erishish yo‘llarini biz qu- yidagicha tasavvur qilardik: bir tomondan, ko‘p- chilikka ma‘qul bo‘lgan «millatlarning o‘z taqdi- rini o‘zi belgilash huquqi» shioridan foydalanish, boshqa tomondan, markaziy sovet hukumati Tur- kistonning burjua davlati sifatida o‘z taqdirini o‘zi belgilashiga yo‘l qo‘ymasligi, Turkistonni o‘z taqdi- rini o‘zi belgilash orqali burjua davlatiga erishish nazarda tutilgan.

Biz faol qurolli chiqishlar yo‘li bilan RSFSR tar- kibidan ajralib chiqishga tayyorgarlik ko‘rardik. Oxirgi maqsad uchun tayyorgarlik biz tomonimiz- dan uch yo‘nalishda olib borildi:

1. Sovet hokimiyatiga qarshi muvaffaqiyatli qu- rolli chiqish qilish uchun avvalambor harbiy ishga o‘rgatilgan kadrlarni tayyorlash vazifasi turardi. Shu maqsadda bizning tashabbusimiz bilan yosh- larni «Izchi to‘da», «Temur to‘da», «Turon to‘da» kabi mashhur harbiylashtirilgan guruhlarini tashkil etildi. Guruhlarga rahbarlik qilish va yoshlarni harbiy ishga o‘rgatish uchun asirga tushgan turk zobitlaridan foydalanildi. «Izchi to‘da» guruhiga Said Ahroriy va boshqalar rahbarlik qilganlar.

2. Shu maqsad yo‘lida biz tomonimizdan bos- machilikdan ham foydalanildi. Zohiran biz ularga qarshi kurashdik, ammo amalda ularning rivojla- nishiga ko‘maklashdik va bosmachi qo‘rboshilar bilan yashirin aloqalarni saqlab turdik.

Shuni aytish joizki, biz bosmachilik yo‘li bilan sovet hokimiyatini ag‘darish mumkin deb o‘yla- masdik. Bosmachilikni qo‘llab-quvvatlash orqali asosan markaziy hukumatga RSFSR tarkibidan ajralib chiqish tarafdorlari bir hovuch odam emas- ligini, balki bu harakat butun ommani qamrab ola- yotgani va qurolli qo‘zg‘olonlarga aylanib ketayot- ganini ko‘rsatishni maqsad qilgandik.

3. Shu bilan bir vaqtda, Moskvaga bosim o‘tka- zish va Turkiyaning qurolli aralashuvi imkoniyat- larini o‘rganish uchun turk siyosiy doiralari bilan bog‘lanishga harakat qildik. Shu maqsadda 1920-

yili biz tomonimizdan Turkiyaga Miyon Buzruk Turon» tuzishni maqsad qilib qo‘ygan edilar, Mu- yuborildi, rasman u «Sharq ozodligi jamiyati»dan Jamol posho bilan birga Afg‘onistonga chiqib ketdi. Aslida esa uning maqsadi keyinchalik Turkiyaga o‘tib olish edi.

To‘g‘ri: Vakolatli vakil (imzo) (Gaynetdinov)

So‘roq bayonnomasi

Toshkent shahri, 1936-yil 6-yanvar. Men, O‘zbe- kiston Ichki ishlar xalq komissarligi Davlat xavf- sizligi boshqarmasi Maxsus bo‘limi 3-bo‘linmasi vakolatli vakili Gaynetdinov, fuqaro Shokirjon Rahimiyni guvoh sifatida so‘roq qildim. U yolg‘- on ko‘rsatma berganlik uchun javobgarlik haqida ogohlantirilgach, berilgan savollarga quyidagicha javob berdi:

Rahimov Shokirjon – 1895-yilda Toshkent shahrida tug‘ilgan, o‘zbek, xizmatchi, 1934-yil- da partiyadan chiqarilgan, oilali, Toshkentdagi Pedagogika instituti ilmiy xodimi, SSSR fuqarosi, sudlanmagan, Toshkent shahri Oktyabr tumani Qahramon mahallasi 18-uyda yashaydi, YA 243001 raqamli pasportga ega.

Savol: Hibsga olingan Nizomiddin Xo‘jayev ya- qin tanishi ekanligingizni aytdi. Ayting-chi, Nizo- middin Xo‘jayevni qay darajada bilasiz?

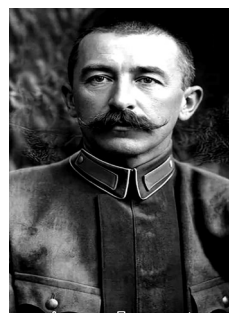
Javob: Nizomiddin Xo‘jayevni inqilobdan ol- dingi davrlardan beri taniyman. Uni taniqli va eski millatchi sifatida bilaman. U inqilob yillarida Turkistonni inqilobiy Rossiyadan ajratib olish va milliy burjua hukumatini tuzish maqsadini qo‘y- gan «Turk odam markaziyati» milliy tashkiloti rah- barlaridan biri bo‘lgan («Turk odam markaziyati» rahbariyati haqida Toshkentdagi Kitob palatasi ar- xivida saqlanayotgan 1917-yil iyul oyidagi «Turon» gazetasining 8-soniga qarang). U dindor, milliylik ruhidagi shaxs edi.

Savol: Nizomiddin Xo‘jayevning so‘nggi yillar- dagi sovetlarga qarshi faoliyatiga oid qanday ma‘- lumotlarni bilasiz?

Javob: So‘nggi 3-4 yil ichida Nizomiddin Xo‘ja- yev O‘zbekiston SSR Xalq Komissarlari Kengashi huzuridagi Qadimiy yodgorliklarni, san‘at va ta- biatni muhofaza qilish qo‘mitasida (O‘zkomstaris) rais lavozimida faoliyat ko‘rsatgan. Biroq bu lavo- zimda bo‘la turib amalda sovetlarga qarshi ish olib borgan. U qadimiy yodgorliklarni muhofaza qilish niqobi ostida «O‘zkomstaris» fondidan katta miq-

dordagi mablag‘larni sarflab shayxlar va feodallar bo‘limi 3-bo‘linmasi vakolatli mozorlarini abadiylashtirish va ommalashtirish vakili Gaynetdinov, yolg‘onga harakat qilgan. Masalan, Nizomiddin Xo‘jayev ko‘rsatma berganlik uchun 1933-yili Shayxontohurda feodal Yunusxon mozori-javobgarlik haqida ogohlanni tiklagan va aynan shu Yunusxon haqida maxsus tirilgan fuqaro Aliyev Yusufni risola nashr ettirgan. guvoh sifatida so‘roq qildim, u

Haqqul Husanboyev
(1880–1947)

Buning aksi o‘laroq, haqiqiy tarixiy yodgorliklarni, masalan, Samarqand, Buxoro va Xivadagi masjid, madrasa va saroylarni saqlab qolishga e‘tibor bermagan. Shu bilan bir vaqtda, Nizomiddin Xo‘jayev «O‘zkomstaris» ixtiyoridagi mazkur mozorlar, o‘zbek, oilali, 1925-yildagi partamasjidlar va boshqa muassasalarga ijtimoiy yot un-

tiya tozalovi vaqtida partiya safidan chiqarilgan, sur, sovet hokimiyatiga dushman bo‘lgan shaxslar Oqtepa (Ko‘kcha qismi)dagi Kirov nomli kolxoz rani, ular orasida sobiq imomlar, shayxlar va mutavallisi o‘rinbosari bo‘lib ishlaydi, sudlanmagan, SSSR lilarni sovet maoshi evaziga ishga joylashtirgan. Bu fuqarosi, Oktyabr tumani Zarbdor mahallasi 13-

haqida kommunistlar (partiya a‘zosi Haqqul Husanboyev) Fan qo‘mitasi partiya tashkilotining partiyaning tozalash yig‘ilishlarida tegishli faktlarni keltirib gapirgan edilar.

Savol: Keyingi yillarda N. Xo‘jayevning sovetlarga qarshi fikrlari va suhbatlari haqida sizda qanday ma‘lumotlar bor?

Javob: Men Nizomiddin Xo‘jayev bilan shaxsiy aytib bersangiz.

Savol: Nizomiddin Xo‘jayevning millatchilik aksilinqilobiy faoliyati haqida sizga nimalar ma‘lum, yoki maishiy aloqada bo‘lmaganman, u bilan gaplashish yoki suhbatlashishga deyarli hech qachon to‘g‘ri kelmagan. Lekin bir voqea esimda, chamamda, 1933-yil edi. Men va Nizomiddin Xo‘jayev O‘zbekiston KP(b) Markaziy Komitetida, o‘rtoq Ikromovning qabulxonasida edik. Bizdan tashqari u yerda yana bir necha kishi bor edi. Biz bilan suhbatda Nizomiddin Xo‘jayev paxta ishlari bo‘yicha Molotov tumaniga qilgan safari haqida gapirib, tatar xodimlarni asossiz aybladi. Uning so‘zlariga ko‘ra, ular kooperativ organlarga ishga joylashib olib, spekulyatsiya (olibsotarlik) bilan shug‘ullangan emish. Shu sababli uning bu hikoyasi sof millatchilik xususiyatiga ega edi.

Javob: Men millatchilik aksilinqilobiy tashkilotning sobiq a‘zosi sifatida «Ittihad va taraqqiy» tashkiloti haqida aniq bilamanki, Nizomiddin Xo‘jayev «Turon», «Turk odami markaziyati» yoshlar millatchilik tashkilotlari asoschilaridan biri bo‘lgan, «Ittihad va taraqqiy» milliy aksilinqilobiy tashkilotining faol a‘zolaridan biri edi.

Savol: Qaysi dalillarga asoslanib Nizomiddin Xo‘jayev «Ittihad va taraqqiy» milliy aksilinqilobiy tashkiloti a‘zosi bo‘lgan va uning faoliyatida faol ishtirok etgan deb ayta olasiz?

Javob: Men birinchi marta Nizomiddin Xo‘jayevning «Ittihad va taraqqiy» aksilinqilobiy tashkilotimizga mansubligini 1920-yili Moskvada bo‘lib qaytgan Turkiston delegatsiyasi Toshkentga qaytib kelganidan so‘ng bilganman. Shu munosabat bilan Turor Risqulovning kabinetida maxfiy yig‘ilish bo‘lib o‘tgandi. N. Xo‘jayev bu delegatsiya tarkibida bo‘lgan va mazkur yig‘ilishda qatnashgan. Bu yig‘ilishda «Ittihad va taraqqiy» milliy aksilinqilobiy tashkiloti a‘zolaridan mendan tashqari Risqulov,

Savol: Ayting-chi, siz Nizomiddin Xo‘jayevni taniysizmi?

Javob: Nizomiddin Xo‘jayevni inqilobdan oldingi vaqtlardan beri taniyman. U hunarmand oilasidan chiqqan.

Savol: Nizomiddin Xo‘jayevning millatchilik aksilinqilobiy faoliyati haqida sizga nimalar ma‘lum, yoki maishiy aloqada bo‘lmaganman, u bilan gaplashish yoki suhbatlashishga deyarli hech qachon to‘g‘ri kelmagan. Lekin bir voqea esimda, chamamda, 1933-yil edi. Men va Nizomiddin Xo‘jayev O‘zbekiston KP(b) Markaziy Komitetida, o‘rtoq Ikromovning qabulxonasida edik. Bizdan tashqari u yerda yana bir necha kishi bor edi. Biz bilan suhbatda Nizomiddin Xo‘jayev paxta ishlari bo‘yicha Molotov tumaniga qilgan safari haqida gapirib, tatar xodimlarni asossiz aybladi. Uning so‘zlariga ko‘ra, ular kooperativ organlarga ishga joylashib olib, spekulyatsiya (olibsotarlik) bilan shug‘ullangan emish. Shu sababli uning bu hikoyasi sof millatchilik xususiyatiga ega edi.

Javob: Men millatchilik aksilinqilobiy tashkilotning sobiq a‘zosi sifatida «Ittihad va taraqqiy» tashkiloti haqida aniq bilamanki, Nizomiddin Xo‘jayev «Turon», «Turk odami markaziyati» yoshlar millatchilik tashkilotlari asoschilaridan biri bo‘lgan, «Ittihad va taraqqiy» milliy aksilinqilobiy tashkilotining faol a‘zolaridan biri edi.

Savol: Qaysi dalillarga asoslanib Nizomiddin Xo‘jayev «Ittihad va taraqqiy» milliy aksilinqilobiy tashkiloti a‘zosi bo‘lgan va uning faoliyatida faol ishtirok etgan deb ayta olasiz?

Javob: Men birinchi marta Nizomiddin Xo‘jayevning «Ittihad va taraqqiy» aksilinqilobiy tashkilotimizga mansubligini 1920-yili Moskvada bo‘lib qaytgan Turkiston delegatsiyasi Toshkentga qaytib kelganidan so‘ng bilganman. Shu munosabat bilan Turor Risqulovning kabinetida maxfiy yig‘ilish bo‘lib o‘tgandi. N. Xo‘jayev bu delegatsiya tarkibida bo‘lgan va mazkur yig‘ilishda qatnashgan. Bu yig‘ilishda «Ittihad va taraqqiy» milliy aksilinqilobiy tashkiloti a‘zolaridan mendan tashqari Risqulov,

⁷ Asli andijonlik, inqilobchi, 1920-yili Moskvada Lenin huzurida u bilan suhbatlashgan va uning olib borgan siyosati Turkiston manfaatiga zid ekanligini ham og‘zaki, ham yozma ravishda bayon etgan shaxs. Shamsutdinov R. Istiqloq yo‘lida shahid ketganlar. – Toshkent: Sharq, 2001. – B.79–95.

Munavvarqori, Tursunxo‘jayev Sa‘dulla va Nizomiddin Xo‘jayevlaratsiyani o‘qib berishdi. Mazkur deklaratsiyada middin Xo‘jayevlar ishtirok etishgan. «Ittihad va taraqqiy» tomonidan bosmachilik harakatini qo‘llab-quvvatlash zarurligi ta‘kidlangandi.

Risqulov va Nizomiddin Xo‘jayev bizga Moskva safari natijalari haqida hisobot berib, Turkistonda Nizomiddin Xo‘jayevning «Ittihad va taraqqiy» aksilinqilobiy tashkilotida bo‘lgani, uning faollari markaziy sovet organlari tomonidan qanoatlantirilmaganini aytib berishdi. Shu sababli ular (delegatsiya) Moskvada turli milliy o‘lkalardan kelgan yatida, jumladan, bosmachilik harakatini qo‘llab-quvvatlashda faol ishtirok etgani shubhasiz faktdir.

millatchilar, masalan, Zaki Validiy, Sultongaliyev, Boytursunov, Ko‘charboyevlar bilan aloqa o‘rnatishgan. Sovet hukumatini milliy o‘lkalar masalasida yon berishga majbur qilish hamda Turkiston, Boshqirdiston va Tataristonda mustaqil respublikalar tashkil etish to‘g‘risida deklaratsiya ishlab chiqish maqsadida ular bilan birgalikda sovet hukumatiga qarshi ishlarni rejalashtirish uchun yig‘ilish o‘tkazishgan. Bundan tashqari, Turor Risqulov va Nizomiddin Xo‘jayev bizga Moskvadan o‘zlari bilan olib kelgan, Zaki Validiy, Sultongaliyev va boshqalar bilan birgalikda ishlab chiqilgan deklaratsiyani o‘qib berishdi. Mazkur deklaratsiyada middin Xo‘jayevlar ishtirok etishgan. «Ittihad va taraqqiy» tomonidan bosmachilik harakatini qo‘llab-quvvatlash zarurligi ta‘kidlangandi.

Savol: Ayting-chi, sizga Nizomiddin Xo‘jayevning oxirgi 2-3 yil ichidagi millatchi aksilinqilobiy faoliyatiga oid ma‘lumotlar ma‘lummi?

Javob: Men Nizomiddin Xo‘jayev bilan aloqani butunlay uzib qo‘yganman, bunga 5-6 yil bo‘ldi. Shuning uchun uning millatchilik-aksilinqilobiy faoliyati haqida, agar shunday faoliyat bo‘lgan bo‘lsa, hech narsa ayta olmayman.

Mening so‘zlarim to‘g‘ri yozildi, yozilganlarni o‘qib chiqdim (imzo).

So‘roq qildi: Maxsus bo‘lim vakolatli vakili (Gaynetdinov).

Davomi kelgusi sonda

SA‘DULLAXO‘JA TURSUNXO‘JAYEV

(1891–1938)

Rustambek Shamsutdinov, tarix fanlari doktori, professor,

Madinabonu Turdiboyeva, AnDU tuzilmasidagi Qatag‘on qurbonlari xotirasi muzeyi katta ilmiy xodimi

Sa‘dullaxo‘ja
Tursunxo‘jayev
(1891–1938)

O‘rta Osiyoda keng tanilgan davlat va jamoat arbobi, jadidchilik harakatining yirik namoyandaligidan biri Sa‘dullaxo‘ja Tursunxo‘jayev 1937–1938-yillardagi «Katta terror»da qatag‘on tig‘idan halok bo‘lgan.

Sa‘dullaxo‘ja Tursunxo‘jayev 1891-yili Toshkent shahrida dehqon oilasida tug‘ilgan,

millati o‘zbek, otasi Tursunxo‘ja Muhammadxo‘jayev yollanma ishchi jalb etmay dehqonchilik bilan hayot kechirgan, onasi Oyshabibi Sodiqxo‘jayevning qizi bo‘lgan. Oyshabibi 50 yoshda bo‘lgan. Ular katta o‘g‘illari qaramog‘ida yashashgan. Sa‘dullaxo‘ja 6 yoshida rus-tuzem bilim yurtiga o‘qishga kirgan. 3-sinfni tamomlab, 11 yoshida Orenburgda tog‘asi bilan ish yurituvchi bo‘lib ishlagan. 1912-yili akalari savdo firmasini ochadilar, unda Sa‘dullaxo‘ja maoshsiz ishlaydi.

S. Tursunxo‘jayev o‘z tarjimai holida: **«Biz taraqqiyparvarlar Turkistonda Farg‘ona oblas-tining Qo‘qon, Andijon, O‘sh shaharlarida in-qilobiy to‘garaklar tashkil etganmiz, gazetalar chiqarganmiz, nashriyotlar tashkil etganmiz»**, – deb yozgandi. U o‘z bilimini oshirish ustida mun-tazam ish olib borgan, ko‘plab adabiyotlar o‘qigan. 1923-yili O‘rta Osiyo bilim yurti Ijtimoiy fanlar fa-kultetiga o‘qishga kirgan, ammo xizmat tufayli uni bitira olmagan. Uning o‘zi to‘ldirgan shaxsiy varaqasida mehnat faoliyati aks ettirilgan. S. Tur-sunxo‘jayev podsho Rossiyasi va sovet rejimiga qarshi siyosiy faoliyati uchun bir necha bor tazyiq, ta‘qibga uchragan. 1916-yilgi qo‘zg‘olondagi ish-

tiroki uchun Qo‘qonda qamoqqa olingan. Biroq jamoatchilik talabi bilan qamoqdan bo‘shatilgan.

1917-yilning yoz va kuzida shahar dumalariga saylovlar o‘tkazilgan. Bunda musulmonlarning qo‘li ancha baland kelgan. Masalan, Qo‘qonda mahalliy aholi vakillaridan 80 kishi, musulmon bo‘lmaganlardan 16 kishi saylangan. Toshkent shahar dumasiga bir necha ming ulamolardan va-killar saylangan. 72241 nafar saylovchilardan Said Rasul Azizov boshchiligidagi 10-son ro‘yxatda 40302 nafar saylovchi qatnashgan, “Sho‘royi islo-miya”, “Turon va ittifoq” vakillaridan 7160 nafar saylovchi qatnashgan. 11 nafar kishi – Ubaydulla Asadullaxo‘jayev, Toshpo‘latbek Norbo‘tabekov, Sa‘dullaxo‘ja Tursunxo‘jayev, Ahmad Zaki Validov, Abdusodiq Sattarov, Sanjarbek Asfandiyorov, Mu-saxon Azimov, Munavvarqori Abdurashidxonov, Poshshabek Po‘latxonov, Ibnyamin Yanboyev, Serigbay Akayevlar shahar dumasini vakili etib say-langan.

Ulamochilarning Toshkent shahar dumasiga bo‘lib o‘tgan saylovlardagi g‘alabasi eskilik taraf-dori bo‘lgan mullalarning ta‘siri qanchalik kuchli bo‘lganini ko‘rsatdi. Natijada, qanchalik g‘alati tuyulmasin, dumaning yangi a‘zolari ko‘pchilik ovozi bilan o‘ng kadet A.K. Yaximovichni shahar hokimi etib sayladilar. Turli manfaatlarni ko‘zla-gan konservativ mullalar doirasi va o‘ng qanot rus rahbarlari o‘z raqiblariga, avvalo, yosh turkiston-liklarga qarshi birlashdilar.

Garchi boshqa barcha joylarda Turkiston o‘lka musulmonlari ro‘yxati g‘alaba qozongan bo‘lsa-da, uning Toshkentdagi mag‘lubiyati vaziyat rivoj-lanishining muhim omili edi. Yosh turkistonliklar, Mustafo Cho‘qayevning fikricha, ulamolarning

Frederik Marshman Beyli
(1882–1967)

Turkiston o‘lka musulmonlariga qarshi kurashdagi muvaffaqiyati «Turkiston sovetlarining xunuk, jirkanch siyosati (agar buni «siyosat» deb atash mumkin bo‘lsa)» bilan bog‘liq edi. Turli toifadagi yevropalik muhojirlar va marginallarning xatti-harakatlari Rossiyaga qarshi tashviqot yuritishning eng yaxshi vositasiga aylanib qolgan edi.

O‘z navbatida Mustafó Cho‘qayev kabi siyosatchilar demokratiyaga bo‘lgan ishonchlarini yo‘qotmagan edilar. «Biz deputatlar sovetlarining faoliyatini qayg‘uli epizodlar, johil askarlar ommasining o‘tkinchi haddan oshishlari (eksesslari) sifatida tushuntirardik, – deb yozgandi Cho‘qayev. – Biz inqilobni uning Turkistondagi zurriyodlari timsolidagi «inqilobiy demokratiya»dan himoya qilishga harakat qilardik. Barcha qurultoylarimizda va gazetalarimizda milliy manfaatlarimiz inqilobning mustahkamlanishi Rossiyada inqilobiy-demokratik tamoyillarning tantana qilishi bilan chambarchas bog‘liqligini tushuntirib kelardik. Muxtor Turkiston dasturimizda biz insoniyatni ozod qilishning buyuk inqilobiy g‘oyalari haqida yozgandik, vijdon erkinligi va boshqa barcha turdagi erkinliklar haqida gapirgandik... Xalqimiz esa inqilobni Turkiston deputatlari sovetlari unga qanday taqdim etgan bo‘lsa, shunday ko‘rar va tushunar edi. Inqilobni Turkistonning «inqilobiy» deputatlar sovetidan ajratish, inqilobni Turkistonning «inqilobiy» askarlari, ishchilari va ko‘chirib kelingan dehqonlaridan ajratish, inqilobiy g‘oyani Turkiston deputatlari sovetlari «inqilobiy» faoliyatidan ajratish xalqimizning qo‘lidan kelmas edi. Buning uchun uni ayblashga esa haqimiz yo‘q. Bizning fojiamiz, ayni paytda, inqilobning fojiasi ham mana shunda edi. Biz eski tuzumdan nafratlardik va o‘zimizning «eski o‘tmishimizdan» qo‘rqardik». Shunday qilib, biror-bir anglangan «sinfiy kurash»ning izi ham yo‘q edi; islohotchilar, bir tomondan, shariatchilar va o‘ng qanot rus

arboblari, ikkinchi tomondan, so‘llar o‘rtasidagi doktrinal shiddatning chekkalari orasida siqilib qolgan edilar⁸.

1918-yili eserlar partiyasiga kirgan. 1919-yildan bolsheviklar partiyasi safida bo‘lgan⁹.

2026-yil 19–25-aprel kunlari O‘zbekiston Respublikasi Milliy xavfsizlik xizmati arxivida bo‘lib, Sa‘dullaxo‘ja Tursunxo‘jayevning hayoti va ayanchli taqdiri haqidagi hujjat va materiallar bilan yaqindan tanishib chiqdik. Shu noyob manbalar asosida uning hayoti va taqdiri haqida fikr yuritamiz.

Sa‘dullaxo‘ja Tursunxo‘jayevning O‘zbekiston SSR Jinoyat kodeksining 57-1-, 63-, 67-moddalari-ga asoslangan jinoiy ishidagi Shohongirov Jahongirovich Xoshayevning tergov bayonnomasini keltiramiz (1937-yil 9-oktyabr):

Savol: Polkovnik Beylining ko‘rsatmalarini ijro etish maqsadida kimni yollangandingiz?

Javob: 1922-yilda Buxoroda Tursunxo‘jayevni yollab olganman, u Toshkentda komissar (fikrimcha, sog‘liqni saqlash bo‘yicha) bo‘lib ishlardi va ma‘lum ish bilan Buxoroga kelgandi. Yollash jarayoni quyidagi sharoitda amalga oshirilgan: Men Buxoro Xalq Sovet Respublikasining Buxorodagi harbiy noziri (vaziri) yordamchisi edim. Tursunxo‘jayev g‘irt mast holatda uyimga kelib qoldi va menikida tunab qoldi. Ertasi kuni ertalab u bilan suhbat boshlab, kayfiyatini paypaslab ko‘ra boshladim, chunki uning «Milliy ittihad» millatchilik partiyasi tashkilotchilaridan biri ekanligini bilardim. Avvaliga bu mavzudagi gaplardan o‘zini olib qochdi, hatto meni ehtiyot bo‘lishga chaqirib ogohlantirdi. Tursunxo‘jayevga yolg‘iz ekanimizni, ikkimiz ham musulmon ekanimizni, uning milliy qarashlari menga ma‘lumligini aytdim va biz musulmonlar Angliyaning ko‘magi hamda qo‘llab-quvvatlashiga tayanib mustaqillikka erishishimiz mumkinligi haqidagi fikrni o‘rtaga tashladim. Tursunxo‘jayev bunga rozi bo‘ldi, lekin yana o‘ta ehtiyotkorlik haqida ogohlantirdi, chunki milliy orzu – O‘zbekistonning mustaqillikka erishi-shi oson ish emasligi va buning uchun uzoq vaqt talab etilishini ta‘kidladi.

Uning oldiga O‘zbekistonni rus ta‘siridan qutqarish uchun men talab qiladigan zarur ma’-

⁸ Исхаков Салават Российские мусульмане и революция (1917–1918). – Москва: Социально-политическая мысль, 2004. – С.249–250.

⁹ Shamsutdinov R. O‘zbekistonda sovetlarning qatag‘on siyosati va uning oqibatlari (Birinchii kitob). – Toshkent: Sharq, 2012. – B.95–97.

lumotlarni berib turishi kerakligi va bu umumiy manfaatlar yo‘lida Angliya uchun zarurligi haqidagi masalani ko‘ndalang qo‘ydim. Tursunxo‘jayev mening topshiriqlarimni bajarishga rozilik bildirdi.

Mallaboyevning sobiq ish yurituvchisi Hamidxonov G‘anixonni¹⁰ (u 1918–1919-yillarda Mallaboyev, men va polkovnik Beyli o‘rtasida aloqachi bo‘lganligi haqida yuqorida ko‘rsatma berdim) 1922-yilda Toshkentda shunchaki yollab oldim: uning oldiga men bilan Angliya uchun ishlashi va zarur ma‘lumotlarni to‘plashi kerakligi haqida masala qo‘ydim. Ko‘chirma to‘g‘ri: Ichki ishlar xalq komissarligi Davlat xavfsizligi boshqarmasi 3-bo‘limi boshlig‘i, davlat xavfsizligi serjanti Akjigitov.

1937-yil 9-oktyabrdagi ayblanuvchi Shohongiroy Xoshayevning so‘roq bayonnomasidan ko‘chirma:

Savol: Bu hindlar Beylidan sizga qanday topshiriqlarni yetkazishgan?

Javob: Polkovnik Beyli o‘z aloqachilari orqali menga O‘zbekiston garnizonining tarkibi to‘g‘risida ma‘lumotlar yuborish, ekish kompaniyasining borishi haqida materiallar jo‘natish, O‘zbekistondagi oziq-ovqat bilan bog‘liq vaziyat, kolxoz qurilishining borishi va hokazolar haqida topshiriqlar yuborgan. Bundan tashqari, Beyli men tomonimdan yollangan ko‘plab agentlar ro‘yxatini qisqacha tavsifnomalari bilan yuborishimni so‘ragan. Beyli men orqali topshiriqlarni to‘g‘ridan to‘g‘ri agentlarimga topshirgan holatlar ham bo‘lgan, xususan, 1929-yilda hind menga Beylining Tursunxo‘jayevga yo‘llagan topshirig‘ini keltirdi va men uni ijro etish uchun Tursunxo‘jayevga topshirdim, 1937-yilda hind Mamed Beylidan yana bir topshiriqni xuddi shunday Tursunxo‘jayev uchun keltirdi, uni ham men topshirdim.

Savol: Bu topshiriqlar qanday xarakterga ega edi?

Javob: Toshkentda polkovnik Beyli Tursunxo‘jayev, Munavvarqori va To‘raqulovlar bilan uchrashgan va suhbatlashgan, aftidan, Beyli shaxsan

Tursunxo‘jayevga «Milliy ittihad» bo‘yicha ishlarini ishonib topshirgan. Bu uchrashuvlar haqida menga Mallaboyev gapirgandi. Ko‘chirma to‘g‘ri: NKVD Davlat xavfsizligi boshqarmasi 3-bo‘limi boshlig‘i, davlat xavfsizligi serjanti Akjigitov (93-varaq).

1937-yil 18-oktyabrda Ali Rasulovning so‘roq qilish bayonnomasidan ko‘chirma:

Savol: «Ittihad va taraqqiy» tashkilotining rahbar tarkibini aytib bering.

Javob: 1917–1925-yillarda Turkiston hududida sovet hokimiyati va Kommunistik partiyaga qarshi kurashga «Ittihad va taraqqiy» tashkiloti Markaziy Qo‘mitasi rahbarlik qilgan. Tashkilot Markaziy Qo‘mitasi tarkibiga o‘sha paytda quyidagilar kirgan: Munavvarqori Abdurashidxonov – boshlang‘ich maktabda o‘qituvchi bo‘lib ishlagan, 1931-yilda otuvga hukm qilingan. Sadridin Maxsum – qozining o‘g‘li, hozirda xalq sudyalari kengashi a‘zosi, ayni vaqtda Eronda muhojirlikda. Sa‘dulla Tursunxo‘jayev – 1918-yilgacha savdogarlik qilgan, Turkiston Sog‘liqni saqlash xalq komissarligida ishlagan va keyinchalik Turkiston bolsheviklar Markaziy Qo‘mitasi kotibi bo‘lgan, hozirda NKVD tomonidan hibsga olingan. Miyon Buzruk – eshonning o‘g‘li, o‘quv yurtlarida o‘qituvchi, hozir qayerdaligini bilmayman. Otaxon Niyozov – Eski shahar kengashi raisi bo‘lib ishlagan, hozirda Respublika pochta kombinatida buxgalter bo‘lib ishlaydi. G‘ulom Ikromov – O‘rta Osiyo aloqa xalq komissari yordamchisi bo‘lib ishlagan, 1930-yili hukm qilingan, hozir qayerdaligini bilmayman. Otaxo‘jayev – Buxoro Xalq Respublikasi ichki ishlar xalq komissari bo‘lgan. Abdulhay Tojiyev – Sirdaryo viloyat partiya komiteti kotibi bo‘lib ishlagan, hibsga olingan. **Muhammadiddinov Abduqodir** – buxorolik savdogarning o‘g‘li, Butunittifoq xalq xo‘jaligi Buxoro bo‘limining kengashi raisi bo‘lib ishlagan, 1934-yilda otib tashlangan. **Musojon Saidjonov** – Buxoro Xalq Respublikasi ishchi-dehqon xalq komissari bo‘lib ishlagan, hozirda qayerdaligini bilmayman.

¹⁰ 1938-yil 4–15-oktyabr kunlari Toshkent shahrida SSSR Oliy sudi harbiy kollegiyasi sayyor sessiyasi bo‘lgan, tergov qilish jarayonida 7 nafar mahbus vafot etgan: Is‘hoqov G‘ani, Majidov Sayfulgabit, Mamasodiqov Karimoxun, Seyfulmulyukov Ahmad Kamoliddinovich, Haydaraliyev Munobar, Hamidxonov G‘anixon, Yurchenko Vladimir Samoilovich (Qarang: Shamsutdinov R. O‘zbekistonda sovetlarning qatag‘on siyosati va uning oqibatlari (Birinchii kitob). – Toshkent: Sharq, 2012. – B.55).

Muso Saidjonov
(1898–1937)

Tashkilotning filiallariga (viloyatlar va okruglar bo'yicha) quyidagilar rahbarlik qilgan:

1. Samarqand filiali: Sherg'oziyev, Mulla Haydar Qozi Yormuhammedov, Qodirqul Boltayev, Mo'min Xo'jayev, Hoji Safo Jo'raboyev, Abdujabborov.

2. Farg'ona filiali: Abdulla Karimov, Alixo'ja Qodiraliyev, Bo'taboy Dadaboyev, Obidjon Mahmudov, G'afur Qosimov.

3. Toshkent filiali: Munavvarqori Abdurashidxonov, Sa'dulla Tursunxo'jayev, G'ulom Ikromov, Homidxonov, Ali Rasulov, Abdulhay Tojiyev.

4. Buxoro filiali: Fayzulla Xo'jayev, Abduqodir Muhiddinov, Otaxo'ja Po'latxo'jayev, Usmonxo'ja Po'latxo'jayev, Muinjon Aminov.

Bu filiallarda xuddi Toshkentdagi kabi tashkilotning uyezd va rayon yacheykalari (bo'linmalari) tuzilgandi.

Savol: «Ittihad va taraqqiy» tashkiloti qanday maqsadlarni ko'zlagandi?

Javob: Tashkilot o'z oldiga asosiy maqsad qilib Turkistonni Sovet Ittifoqidan ajratib olish va O'zbekiston hududida «mustaqil burjua respublikasi» tashkil etish, sovet hokimiyatini ag'darib tashlash hamda Turkistonda kapitalizmni qayta tiklashni qo'ygandi. Tashkilot bu ishlarni Angliyaning bevosita qo'llab-quvvatlashi ostida amalga oshirishni nazarda tutgandi.

1938-yil 9-aprelda Toshkent shahrida mahbus Tursunxo'jayev Sa'dullaxo'ja bilan ayblanuvchi Odil Islomovlar yuzma-yuz so'roq qilingan.

Tergovchi S. Tursunxo'jayevga qarshingizda o'tirgan fuqaro sizga tanishmi va u bilan shaxsiy adovatingiz, hisob-kitobingiz bormi deb savol bergan.

Javob: Qarshimda o'tirgan fuqaro menga tanish – bu Islomov Odil, uni 1918-yildan beri turli xil sovet xo'jalik tashkilotlaridagi faoliyatim orqali taniyman. U bilan shaxsiy adovatim, hisob-kitobim yo'q.

Islomovga savol: Ro'parangizda o'tirgan fuqaroni taniysizmi va u bilan shaxsiy adovatingiz bormi?

Islomovning javobi: Ro'paramda o'tirgan fuqaro Tursunxo'jayev Sa'dulla, men uni 1918-yildan beri turli sho'ro xo'jalik tashkilotlaridagi birgalikdagi faoliyatimiz orqali taniyman. U bilan shaxsiy adovatim yo'q.

Tursunxo'jayevga savol: 21-martdagi so'roq paytida siz Islomov Odil Ikromov boshchiligidagi aksilinqilobiy millatchilik tashkilotining a'zosi ekanligi haqida ko'rsatma bergandingiz, shuni tasdiqlaysizmi?

Tursunxo'jayevning javobi: Ha, 1938-yil 21-martdagi ko'rsatmalarimni tasdiqlayman. Haqiqatan ham Islomov Odil Ikromov boshchiligidagi aksilinqilobiy milliy tashkilotning a'zosisidir. Menga ma'lumki, u 1918-yilda bu tashkilotning rahbar a'zolaridan biri Xomutxonov G'anijon tomonidan «Milliy ittihad» aksilinqilobiy, millatchilik tashkilotiga a'zolikka jalb qilingan va Islomov u yerda 1923-yilgacha faoliyat yuritgan.

1923-yilda Islomov Odil Islomov Rustam, Xomutxonov G'anixon va Inoyatovlar boshchiligidagi «o'nglar»ning aksilinqilobiy guruhiga kirgan. Keyinchalik bu guruh a'zolari men yuqorida tilga olgan aksilinqilobiy millatchilik tashkilotiga qo'shilganlar. Islomov Odil mazkur tashkilotning topshirig'iga muvofiq, tashkilot uni qayerga qo'ygani bo'lsa, o'sha yerda – barcha sohalarda faol aksilinqilobiy, qo'poruvchilik va zararkunandalik ishlarini olib borgan. So'nggi vaqtlarda Islomov «Soyuzmextorg» (Ittifoq mo'yna savdosi) tizimida qo'poruvchilik ishlarini yuritgan.

Odil Islomovga savol: Tursunxo'jayevning ko'rsatmalarini tasdiqlay olasizmi?

Odil Islomovning javobi: Yo'q, Tursunxo'jayevning ko'rsatmalarini tasdiqlamayman. Men Ikromov tomonidan boshqarilayotgan aksilinqilobiy, millatchi tashkilotning a'zosi bo'lgan emasman.

Tursunxo'jayevga savol: Islomov Odilning yuqorida keltirilgan aksilinqilobiy, millatchi tashkilot va uning zararkunandalik, qo'poruvchilik ishlarini nima bilan tasdiqlashingiz mumkin?

Tursunxo'jayevning javobi: Ikromov boshchiligidagi aksilinqilobiy millatchilik tashkiloti rahbarlaridan biri sifatida menga Xomutxonov G'anixonning so'zlaridan ma'lumki, Islomov Odil Xomutxonov tomonidan men yuqorida tilga olgan

aksilinqilobiy millatchilik tashkilotiga a‘zo qilingan. Bu tashkilot rahbariyatining topshirig‘iga binoan Islomov bir necha yil davomida tashkilotimiz tomonidan «o‘z odami» sifatida rahbarlik lavozimlariga tavsiya etilgan sovet xo‘jalik idoralarida qo‘poruvchilik va zararkunandalik ishlarini olib borgan.

Islomov inqilobning dastlabki kunlaridanoq millatchilar yetakchilari – Xomutxonov G‘anixon, Inoyatov, Islomov Rustam va boshqalar bilan yaqin aloqada bo‘lgan hamda ular bilan birgalikda millatchilik faoliyatini yuritgan. 1923-yilda u «o‘ng» aksilinqilobchilar guruhiga kirdi va ushbu guruh yetakchilari – Islomov, Xomutxonov va Inoyatovlar rahbarligida aksilinqilobiy millatchilik ishlarini olib bordi. Bular menga ularning o‘z so‘zlaridan ma‘lum.

Odil Islomovga savol: Ko‘rib turibsizmi, tergovga sizning barcha aksilinqilobiy millatchilik va zararkunandalik faoliyatingiz hamda Ikromov boshchiligidagi aksilinqilobiy millatchilik tashkilotidagi ishtirokingiz ma‘lum. Sizning bu tashkilotga a‘zo qilinganingiz haqida tashkilot yetakchilari Tursunxo‘jayev Sa‘dulla, Xomutxonov G‘anixon va boshqalar ko‘rsatma bermoqda. Tergov sizga bo‘yin tovlashni to‘xtatishni va qo‘yilgan savollarning mohiyati bo‘yicha batafsil ko‘rsatma berishni taklif qiladi.

Odil Islomovning javobi: Men Ikromov boshchiligidagi aksilinqilobiy millatchilik tashkilotidagi ishtirokimni rad etaman. Men hech qachon zararkunandalik va qo‘poruvchilik ishlarini olib bormaganman va bu haqida ko‘rsatma berolmayman. Tursunxo‘jayevning ko‘rsatmalarini tasdiqlamayman.

Savol: Islomov Odil bilan qaysi vaqtdan beri tanishsiz?

Tursunxo‘jayev: Islomov Odil bilan 1918-yildan beri turli sovet xo‘jalik idoralaridagi xizmat faoliyati va birgalikdagi aksilinqilobiy millatchilik harakati orqali tanishman. Ya‘ni u O‘zbekistondagi aksilinqilobiy millatchilik tashkilotimiz a‘zosi bo‘lgan.

Savol: Islomov Odilning aksilinqilobiy qo‘poruvchilik faoliyati haqida so‘zlab bering.

Tursunxo‘jayev: Islomov Odilni O‘zbekistonda Ikromov rahbarligida mavjud bo‘lgan aksilinqilobiy

tashkilot a‘zosi sifatida bilaman. Aksilinqilobiy millatchilik tashkilotimiz rahbarlaridan biri – Xomutxonov G‘anixonning so‘zlaridan menga ma‘lumki, Islomov Odil 1918-yilda Xomutxonov tomonidan bizning «Milliy Ittihad» tashkilotimizga jalb etilgan. Islomov Odil tashkilotning faol a‘zolaridan biri sifatida 1923-yilga qadar aksilinqilobiy millatchilik faoliyatini yuritgan. Shuningdek, bu aksilinqilobiy tashkilotning sobiq yetakchisi sifatida menga ma‘lumki, Islomov Odil 1923-yildan boshlab Rustam Islomov, Xomutxonov G‘anixon, Inoyatov va boshqalar boshchiligidagi «o‘nglar»ning aksilinqilobiy guruhiga kirgan va bu guruh topshirig‘iga binoan faol aksilinqilobiy, qo‘poruvchilik va zararkunandalik ishlarini olib borgan. Aksilinqilobiy tashkilot a‘zosi sifatida Islomov Odil respublika miqyosidagi xo‘jalik organlarida mas‘ul lavozimlarga ko‘tarilgan.

Mening so‘zlarimdan to‘g‘ri yozib olindi, o‘zim o‘qib chiqdim. Tursunxo‘jayev.

So‘roq qildi: O‘zSSR Ichki ishlar xalq komissarligi Davlat xavfsizligi boshqarmasi 3-bo‘limi tezkor vakili, davlat xavfsizligi leytenant Rezyapov.

O‘zSSR Ichki ishlar xalq komissari, Davlat xavfsizligi mayori Ivan Leontevich Leonov 1937-yil 10-avgustda Tursunxo‘jayev Sa‘dulla haqidagi ishni tergov qilish muddatini uzaytirish to‘g‘risida qaror qabul qilgan.

Qarorda 1937-yil avgust oyining 10-kuni Ichki ishlar xalq komissarligi Davlat xavfsizligi boshqarmasi 3-bo‘limi boshlig‘i yordamchisi Zaturanskiyning taqdim etgan ayblov xulosasida Sa‘dullaxo‘ja Tursunxo‘jayev (1891-yilda tug‘ilgan, toshkentlik, o‘zbek, SSSR fuqarosi, sobiq yirik savdogar, xizmatchi, 1919-yildan 1934-yilgacha VKP(b) a‘zosi bo‘lgan va aksilinqilobiy tashkilotga mansubligi uchun partiyadan o‘chirilgan) Jinoyat kodeksining 58-, 60- va 67-moddalari bo‘yicha jinoyatlarni sodir etganlikda ayblanib, 890-sonli tergov ishi ko‘rib chiqilgan: Tergovda S. Tursunxo‘jayevning O‘rta Osiyodagi millatchilik aksilinqilobiy tashkilotlaridagi ishtiroki hamda Moskvada hibsga olingan O‘rta Osiyo aksilinqilobiy markazi rahbari Turor Risqulov bilan aloqadorligi haqida ma‘lumotlar olingani va shu munosabat bilan ish bo‘yicha qo‘shimcha tergov harakatlari zarurligi

inobatga olinib Jinoyat protsessual kodeksining 11- va 63-moddalariga amal qilgan holda qaror qilingan: 890-sonli ish bo'yicha tergov muddatini va ayblanuvchi Sa'dulla Tursunxo'jayevni qamoqda saqlash muddatini bir oyga – 1937-yilning 15-sentyabriga qadar uzaytirish to'g'risida iltimosnoma qo'zg'atilsin. Qarorni O'zbekiston Davlat xavfsizligi boshqarmasi 3-bo'limi boshlig'i o'rinbosari, Davlat xavfsizligi katta leytenanti Lisitsin tasdiqlagan.

1937–1938-yillardagi mudhish «Katta qirg'in» nafaqat siyosiy elita vakillari, balki ularning oila a'zolarini ham ayovsiz ta'qib ostiga olganligi ma'lum. Bu o'rinda O'zbekiston SSR Ichki ishlar xalq komissarligi organlari tomonidan yuritilgan tergov ishlari o'sha davrdagi qonunbuzarliklar va inson taqdiri bilan bog'liq fojialarni dalil va ash-yolar bilan isbotlab beradi. Quyida taqdim etilayotgan ma'lumotlar Sa'dulla Tursunxo'jayev va uning oilasiga nisbatan olib borilgan adolatsiz tergov jarayonlarining bir qismidir.

Sa'dulla Tursunxo'jayev 1937-yil 27-aprelda Olma-ota shahrida qamoqqa olingan. Hibsga olingan vaqtda Qozog'iston SSR Suv xo'jaligi bosh boshqarmasining boshlig'i lavozimida faoliyat ko'rsatayotgandi.

1937-yil 21-sentyabr kuni O'zSSR ichki ishlar xalq komissari, Davlat xavfsizligi katta mayori N.A. Zagvozdin tomonidan tasdiqlangan qarorda aytilgan quyidagi so'zlar sovet rejimi tomonidan olib borilgan qatag'on siyosati nafaqat ayblanuvchilarni, balki uning oila a'zolarini ham o'z domiga tortganligini yaqqol namoyon etadi: «Men, O'zbekiston SSR Ichki ishlar xalq komissarligi Davlat xavfsizligi boshqarmasi 3-bo'limi tezkor vakili, davlat xavfsizligi kichik leytenanti Xotyakov, Sa'dulla Tursunxo'jayevga nisbatan qo'zg'atilgan, uning «Milliy ittihad» aksilinqilobiy tashkilotiga mansubligi, bu tashkilotning Markaziy Qo'mitasi va O'rta Osiyo milliy aksilinqilobiy markazi a'zosi sifatida sovet hokimiyatiga qarshi qurolli kurashga rahbarlik qilgani, bosmachilik to'dalarini tashkil etib, ularni qurol bilan ta'minlagani haqidagi tergov ishini ko'rib chiqib hamda uning aksilinqilobiy millatchilik faoliyati bilan so'nggi vaqtlargacha shug'ullanib kelganini va Munavvar Tursunxo'jayeva hibsga olingan «xalq dushmani»

– S. Tursunxo'jayevning xotini ekanligini va hibsga olinishi lozimligini e'tiborga olib

QAROR QILDIM:

Fuqaro Munavvar Tursunxo'jayeva 36 yoshda, Toshkent shahrida tug'ilgan, o'zbek, partiyasiz, savodli, uy bekasi, 1-Mirzaobod ko'chasi 26-uyda istiqomat qiluvchi shaxs hibsga olinsin va Toshkent qamoqxonasiga qamalsin».

Bu qarordan so'ng Munavvar Tursunxo'jayeva 1937-yil 4-noyabr kuni O'zSSR Ichki ishlar xalq komissarligiga quyidagicha murojaat yo'llaydi:

«Shuni ma'lum qilamanki, joriy yilning 30-oktyabr kuni Ichki ishlar xalq komissarligi organlari tomonidan erim S. Tursunxo'jayevning xonadoni-dagi mol-mulklar xatlovdan o'tkazildi, shaxsan mening o'zimdan esa Toshkentdan chiqib ketmaslik haqida tilxat olindi. O'tkazilgan mulk xatlovini mutlaqo noto'g'ri deb hisoblayman, chunki xatlangan buyumlarning katta qismi shaxsan menga tegishlidir.

Shu sababli S. Tursunxo'jayev bilan turmush qurish tarixim bilan sizni tanishtirishga majburman. Men unga 1919-yilda turmushga chiqqanman, o'shanda otam mening roziligimni so'ramasdan unga bergandi. Tursunxo'jayev mening uyimda yashay boshladi, u biznikiga kelganda faqat egnidagi bitta kostyumi bor edi, xolos, o'zi bilan boshqa hech qanday buyum olib kelmagan. S. Tursunxo'jayev mendan avval bir marta uylan-gan bo'lib, birinchi xotini uning uyida yashagan. Keyinchalik u bilan ajrashgach, birinchi xotini Tursunxo'jayevga tegishli bo'lgan barcha buyumlarni o'zi bilan olib ketgandi.

Mening uyimda bir yarim yil yashagach, uning uyiga ko'chib o'tishimni qat'iy talab qila boshladi. Men rozi bo'lib bo'sh xonadonga ko'chib o'tdim. Uy jihozlari va boshqa ro'zg'or buyumlarini o'z uyimdan olib keldim, shu sababli buyumlarning aksariyati mening shaxsiy mulkim – otam va bobomdan qolgan sep hisoblanadi.

Turmush qurganimizdan ko'p o'tmay otam vafot etdi, keksa onam qoldi. Onam o'z kuyoviga katta hurmat bilan qarar va uning ko'nglini olish uchun o'z buyumlarini sotib, ro'zg'orning barcha xarajatlarini qoplardi. Shunday qilib, Tursunxo'jayev men bilan yashagan davrda hech qanday

xarajat qilmagan. Keyinchalik onam ham mening yonimga ko‘chib o‘tdi. Barcha buyumlar menga tegishli, ularga Tursunxo‘jayevning bir tiyini ham sarflanmagan».

1937-yil 18-oktyabrda Davlat xavfsizligi boshqarmasi 3-bo‘limi boshlig‘i yordamchisi, serjant Akjigitov «Ittihad va taraqqiy» tashkilotining rahbarlaridan biri Ali Rasulovni tergov qiladi, so‘roq bayonnomasida tashkilot va uning rahbarlari haqidagi quyidagi ma‘lumotlar keltiriladi:

Savol: Tashkilotning amaliy faoliyati haqida ko‘rsatma bering.

Ali Rasulov: «Ittihad va taraqqiy»ning sho‘rolarga qarshi, millatchilik faoliyati sovet hokimiyati o‘rnatilgan ilk kunlardan, ya‘ni 1917-yildan boshlangan. «Ittihad va taraqqiy» Markaziy Qo‘mitasining Qo‘qon muxtoriyatini tashkil etish to‘g‘risidagi qarori shu paytda qabul qilingan. Tashkilot tomonidan Qo‘qonga Mustafo Cho‘qayev (hozirda muhojirotda) va Toshpo‘latbek Norbo‘tabekovlar sovet hokimiyatini tugatish va milliy burjuaziya hokimiyatini o‘rnatish vazifasi bilan yuborilgandi.

Qo‘qon muxtoriyati Qizil Armiya kuchlari tomonidan tor-mor etilgach, «Ittihad va taraqqiy» Markaziy Qo‘mitasi tashkilotning barcha a‘zolarini Rossiya Kommunistik partiyasi va so‘l eserlar partiyasiga kirishga majburlovchi qaror qabul qildi. Bundan ko‘zlangan maqsad partiya va sovet apparatida rahbarlik lavozimlarini egallash hamda ushbu apparatlarni tashkilot ta‘siriga bo‘ysundirish edi.

Abdulla Avloniy Sa‘dulla Tursunxo‘jayevning Rossiya Kommunistik partiyasi safiga kirishini tashkillashtirgan bo‘lib, keyinchalik Tursunxo‘jayev Sa‘dulla sog‘liqni saqlash xalq komissari, Ibrohimov Ilhom adliya xalq komissari va Ashurxo‘jayev Ro‘zi millatlar ishlari bo‘yicha xalq komissari etib saylangan edilar.

1919-yildan boshlab «Ittihad va taraqqiy» tashkiloti o‘z asosiy faoliyatini bosmachilikni tashkil etishga qaratdi va sovet hokimiyatini qurolli yo‘l bilan ag‘darishga harakat qildi. Men tashkilotning rahbar a‘zolaridan biri sifatida bosmachi to‘dalarini qurol-yarog‘, kadrlar, pul va boshqalar bilan ta‘minlash masalalari hal etiladigan kengashlarda ishtirok etganman. «Ittihad va taraqqiy» Markaziy Qo‘mitasi qurol-yarog‘ yetkazib be-

rishni tashkil etish uchun Afg‘onistonga maxsus o‘z vakilini yuborgandi.

Savol: «Ittihad va taraqqiy» Markaziy Qo‘mitasining aksilinqilobiy Osipov isyonidagi roliga tavsif bering.

Ali Rasulov: 1919-yilning yanvar oyida Turkiston Respublikasi harbiy komissari K. Osipov tomonidan aksilinqilobiy isyon ko‘tarildi. «Ittihad va taraqqiy» tashkiloti Markaziy Qo‘mitasi tayyorlanayotgan isyondan xabardor edi. Isyon arafasida oq gvardiyachilar tomonidan millioner Orifxo‘janing uyida kengash tashkil etildi. «Ittihad va taraqqiy» tashkiloti vakili sifatida bu kengashga Abdusafixon yuborildi. Isyon boshlangan paytda tashkilot topshirig‘i bilan Sa‘dulla Tursunxo‘jayev, Yusuf Aliyev, Mirmuhamedov Said Akbar va Azimboyevlar bolsheviklar va so‘l eserlar harbiy guruhlarini qurolsizlantirdilar. Isyon bostirilgandan so‘ng Abdusafixon oq gvardiyachi Rostovsev va ingliz shifokori bilan birga Toshkentni tark etdi. Ular «Ittihad va taraqqiy» tashkilotining isyondagi ishtirokini fosh qilib qo‘yishidan qo‘rqib tashkilot Ilhom Yoqubov boshchiligidagi odamlarini ularning ortidan quvib yetish uchun yubordi. Munavvarqori Abdurashidxonov unga (Ilhom Yoqubovga) ularni joyida otib tashlash vazifasini bergandi. Birinchi bo‘lib Rostovsev qo‘lga olindi va otib tashlandi, Abdusafixon esa qo‘lga olinib, Toshkentga, Inqilobiy qo‘mita ixtiyoriga topshirildi.

So‘roq paytida Abdusafixon o‘zining hibsga olinishi sababini tushunmayotganini, chunki u isyonda «Ittihad va taraqqiy» tashkiloti Markaziy Qo‘mitasidan olingan ko‘rsatma asosida ishtirok etganini ma‘lum qildi. Sirlar fosh bo‘lishidan qo‘rqqan Sa‘dulla Tursunxo‘jayev Inqilobiy qo‘mita nomidan Abdusafixonni otib tashlash haqida farmoyish berdi.

Ayblanuvchi S. Tursunxo‘jayevning 1938-yil 21-martdagi so‘roq bayonnomasida 1891-yili Toshkentda tug‘ilgani, o‘zbek, savodli ekani, 1919-yildan 1931-yilgacha Butunittifoq Kommunistik partiyasi a‘zosi bo‘lgani, oxirgi lavozimi Qozog‘iston SSR Suv xo‘jaligi boshqarmasi boshlig‘i ekanligi qayd etilgan. Rezyapov tomonidan olib borilgan tergovda S. Tursunxo‘jayevga quyidagi savollar berilgan:

Savol: Odil Islomov bilan qaysi vaqtdan beri tanishsiz?

S. Tursunxo‘jayev: Odil Islomovni 1918-yildan beri turli sovet xo‘jalik organlaridagi faoliyatim va birgalikdagi aksilinqilobiy millatchilik ishlarimiz orqali, ya‘ni O‘zbekistondagi aksilinqilobiy millatchilik tashkilotimiz a‘zosi sifatida taniyman.

Savol: Odil Islomovning tashkilotdagi roli haqida ma‘lumot bering.

Tursunxo‘jayev: Odil Islomovni O‘zbekistonda Akmal Ikromov rahbarligida mavjud bo‘lgan aksilinqilobiy tashkilot a‘zosi sifatida bilaman. Aksilinqilobiy millatchilik tashkilotimiz rahbarlaridan biri G‘anixon Homidxonovning so‘zlariga ko‘ra, Odil Islomov 1918-yilda aynan u (Homidxonov) tomonidan «Milliy ittihad» tashkilotimizga jalb qilingan. O. Islomov tashkilotning faol a‘zolaridan biri sifatida 1923-yilgacha aksilinqilobiy millatchilik faoliyatini olib borgan. Bu aksilinqilobiy tashkilotning sobiq yetakchisi sifatida menga ma‘lumki, Odil Islomov 1923-yildan boshlab Rustam Islomov, G‘anixon Homidxonov, Inoyatov va boshqalar boshchilik qilgan aksilinqilobiy «o‘nglar» guruhiga kirgan va ularning topshirig‘iga binoan faol aksilinqilobiy, qo‘poruvchilik va zararkunandalik ishlarini olib borgan. Aksilinqilobiy tashkilot a‘zosi sifatida Odil Islomov respublika miqyosidagi xo‘jalik organlarida mas‘ul lavozimlarga ko‘tarilgan.

Ayblanuvchi S. Tursunxo‘jayev va Ilhomjon Inog‘omjonov 1938-yil 16-aprel kuni Toshkent shahrida yuzlashtirilib so‘roq qilingan. Ayblanuvchilar bir-birlarini tanib, o‘rtalarida hech qanday shaxsiy xusumat yo‘qligini ma‘lum qilganlar.

Tursunxo‘jayevga savol: 1938-yil 15-aprelda siz 1918–1919-yillarda Inog‘omjonov bilan aksilinqilobiy eser sifatida hamkorlik qilganingiz, Inog‘omjonov so‘l eserlar partiyasining faol rahbarlaridan biri bo‘lgani, Inog‘omjonov eserlar partiyasi rahbariyatining topshirig‘i bilan keyinchalik Butunittifoq Kommunistik partiyasi safiga suqilib kirgani hamda so‘l eserlar partiyasi tugatilgach, «Milliy ittihad» aksilinqilobiy millatchi tashkilotiga a‘zo bo‘lib, ko‘p yillar davomida aksilinqilobiy millatchilik faoliyatini olib borgan haqida ko‘rsatma bergan edingiz. Bu ko‘rsatmalaringsizni tasdiqlaysizmi?

Tursunxo‘jayev: Ha, ushbu ko‘rsatmalarimni to‘liq tasdiqlayman. Men so‘l eserlar partiyasi a‘zosi bo‘lib Toshkentda eserlarning rahbarlik lavozimlarida Inog‘omjonov bilan birgalikda aksilinqilobiy faoliyat olib borganman. Biz u bilan birgalikda Toshkentdagi so‘l eserlar partiyasining eski shahar qo‘mitasi faoliyatiga rahbarlik qilganmiz. Eski shahar ziyolilari va milliy burjuaziya orasidagi keng aloqalarimizdan foydalanib men va Inog‘omjonov eski shahar aholisi o‘rtasida ommani so‘l eserlar partiyasi atrofida birlashishga chaqirib, tashviqot va targ‘ibot ishlarini olib borganmiz. Inog‘omjonov keyinchalik «Milliy ittihad» yashirin aksilinqilobiy millatchi tashkilotiga kirdi va ko‘p yillar davomida Eski shahar aholisi orasida milliy aksilinqilobiy faoliyat yuritdi. So‘nggi vaqtlargacha o‘z uyida milliy aksilinqilobiy tashkilotning yashirin matbaasini yashirib kelgan, bu menga milliy aksilinqilobiy tashkilot yetakchilaridan biri sifatida ma‘lum edi.

I. Inog‘omjonovga savol: S. Tursunxo‘jayevning sizning milliy aksilinqilobiy eserlik faoliyatingiz haqidagi ko‘rsatmalarini tasdiqlaysizmi?

I. Inog‘omjonov: S. Tursunxo‘jayev ko‘rsatmalarini to‘liq tasdiqlayman. So‘l eserlar partiyasiga mansubligim, shuningdek, milliy aksilinqilobiy faoliyatim haqida avvalgi so‘roqlarda ko‘rsatma berib o‘tganman. Ko‘rsatmalarimni to‘liq tasdiqlayman.

Davlat xavfsizligi boshqarmasi IV bo‘limi boshlig‘i o‘rinbosari Bongar tomonidan olib borilgan 1938-yil 5-maydagi so‘roq bayonnomasida quyidagilar qayd etilgan:

Savol: Sizga Shohid Eson Musayev tanishmi?

S. Tursunxo‘jayev: Shohid Eson Musayevni Turkiyadan qaytib kelgan vaqtdan beri taniyman. Toshkentda u bilan tez-tez to‘qnashib turganman va o‘sha paytda Sinszyanda muhojirlikda bo‘lgan ulamochilarning aksilinqilobiy diniy tashkiloti mashhur rahbari Aziz Xalfa o‘g‘lining xonadonida uchrashib turganmiz.

Savol: Shohid Eson Musayev qanday siyosiy qarashga ega edi?

S. Tursunxo‘jayev: Shohid Eson Musayev sovet hokimiyatiga nisbatan o‘ta adovatli qarashdagi, ashaddiy aksilinqilobiy, panturkchi shaxsdir. Menga shaxsan ma‘lumki, Shohid Eson Musayev

mashhur millatchi, «Milliy ittihad» aksilinqilobiy milliy tashkilot rahbari Munavvarqori Abdurashidxonov, uning tashkilot bo'yicha o'rinbosari, aksilinqilobiy faoliyati uchun hukm qilingan Saidnosir Mirjalilov, «Milliy ittihad» markazi a'zosi Musaxon Mirazipov, «Milliy ittihad» markazi a'zosi Otaxon Nazirxo'jayev, «Milliy ittihad» aksilinqilobiy tashkilotining faol a'zosi Shokirjon Rahimiy va Abdulhay Tojiyevlar, «Milliy ittihad» aksilinqilobiy tashkiloti rahbarlaridan yana biri, tashkilot a'zosi G'ozir Yunusov bilan ham aloqada bo'lgan.

Savol: Shohid Eson Musayev aksilinqilobiy millatchi tashkilot a'zosi bo'lganmi?

S. Tursunxo'jayev: Mas'uliyat bilan tasdiqlaymanki, Shohid Eson Musayev Turkiyadan qaytib kelgan kunidanoq aksilinqilobiy tashkilot ishtirokchisi bo'lgan. Uni tashkilotga aynan kim jalb qilganini ayto olmayman, lekin bizning aksilinqilobiy tashkilotimiz saflarida Shohid Eson Musayevning Turkiyadan kelishi doimo saflarimizning kengayishi deb qaralgan. Men sanab o'tgan va boshqa ko'plab tashkilot a'zolari oxirgi soniyalargacha Shohid Eson Musayevni madaniy frontda aksilinqilobiy tashkilotning ko'rsatma va yo'nalishlarini ta'minlab beruvchi o'z odamimiz deb hisoblardi. Tashkilot Shohid Eson Musayevga o'zbek madaniyatining sovetlashtirilishiga qarshilik ko'rsatishda foydalanish mumkin bo'lgan obro'li shaxs sifatida suyanardi.

Shundan so'ng O'zbekiston Ichki ishlar xalq komissarligi Davlat xavfsizligi boshqarmasi IV bo'limi boshlig'i o'rinbosari, davlat xavfsizligi katta leytenant Ulbishev tomonidan ayblanuvchilar Shohid Eson Musayev va Sa'dulla Tursunxo'jayev o'rtasida yuzlashtirish so'rovnomasi bo'lib o'tgan.

Ayblanuvchilar bir-birlarini tanib olganlaridan so'ng ularga quyidagi savollar berilgan:

Sa'dulla Tursunxo'jayevga savol: Shohid Eson Musayevning aksilinqilobiy millatchi tashkilotdagi ishtiroki haqidagi ko'rsatmalaringizni tasdiqlaysizmi?

Tursunxo'jayev: Tasdiqlayman. Aksilinqilobiy millatchi tashkilot markazi a'zosi sifatida shuni tasdiqlaymanki, Shohid Eson Musayev so'nggi vaqtlargacha aksilinqilobiy millatchi tashkilotimiz a'zosi bo'lgan. Shohid Eson Musayev menga

taniqli millatchi va tashkilotimiz a'zolari orasida hurmatga sazovor shaxslardan biri sifatida ma'lum. Shaxsan Shohid Eson Musayev bilan aksilinqilobiy millatchilik ishlarida bevosita to'qnashmaganman, biroq uning tashkilotdagi ishtiroki haqida Munavvarqori Abdurashidxonov, Toshbolta Musaboyev, Saidnosir Mirjalilov va Otaxon Nosirxo'jayevlardan eshitganman.

Shohid Eson Musayevga savol: Milliy aksilinqilobiy tashkilotdagi ishtirokingizni tasdiqlaysizmi?

Javob: Milliy aksilinqilobiy tashkilotdagi ishtirokimni inkor etaman.

Sa'dulla Tursunxo'jayevga savol: Milliy aksilinqilobiy tashkilot doirasida Shohid Eson Musayevning Turkiyadan qaytib kelishi qanday baholangandi?

S. Tursunxo'jayev: Bizning aksilinqilobiy milliy tashkilotimiz doirasida Shohid Eson Musayevning kelishi tashkilotimizning madaniy kuchlar bilan boyishi deb qaralgandi. Haqiqatan ham Shohid Eson Musayev millatchilik ishlariga kirishib, e'tiqodli millatchi va panturkchi sifatida aksilinqilobiy millatchi tashkilotning kadrlar tayyorlashdagi yo'nalishini to'liq ta'minlab berdi. Tashkilotimiz aksilinqilobiy faoliyatidagi madaniy frontda Shohid Eson Musayevga nufuzli shaxs sifatida tayangan.

Shohid Eson Musayevga savol: Siz o'z ko'rsatmalaringizda qat'iy turasizmi?

Sh. E. Musayev: O'z ko'rsatmalarimda qat'iy turaman. Men aksilinqilobiy tashkilot ishtirokchisi bo'lgan emasman, lekin ba'zi millatchilik ko'rinishlariga yo'l qo'yganimni tan olaman va buni o'z xatoyim deb hisoblayman.

1938-yil 2-iyunida ayblanuvchilar Arslonbekov Islombek va Tursunxo'jayev Sa'dulla o'rtasida ham yuzlashtirish so'rovnomasi o'tkazilgan. Bir-birlarini tanib olganlaridan va ayblanuvchilar Arslonbekov Islombek va Tursunxo'jayev Sa'dulla bir-birlarini bilishlari haqidagi o'zaro bayonotlaridan so'ng ular berilgan savollarga quyidagicha ko'rsatma berganlar:

S. Tursunxo'jayevga savol: O'zbekistonda faoliyat yuritgan milliy aksilinqilobiy tashkilotga a'zo bo'lganingiz haqidagi avvalgi ko'rsatmalaringizni tasdiqlaysizmi?

S. Tursunxo‘jayev: Ha, tasdiqlayman. Men tashkilot markazi rahbarlaridan biri bo‘lganman.

I. Arslonbekovga savol: Tursunxo‘jayevning ko‘rsatmalarini tasdiqlaysizmi?

I. Arslonbekovning javobi: Yo‘q, tasdiqlamayman.

1938-yil 25-sentyabr, Toshkent shahrida Sa‘dulla Tursunxo‘jayev bilan ikki soat davom etgan qo‘shimcha so‘roq O‘rta Osiyo harbiy okrugi harbiy prokurori, brigada harbiy huquqshunosi

Stepanov ishtirokida o‘tkazilgan. Ayblanuvchi S. Tursunxo‘jayev O‘zbekistonda tugatilgan aksilinqilobiy millatchi tashkilot faoliyatini va undagi o‘zining faol rahbarlik rolini batafsil bayon qilib, avval bergan ko‘rsatmalarini to‘liq tasdiqlagan. Ayblanuvchi Tursunxo‘jayev tergovni to‘ldiradigan boshqa gapi yo‘qligini, tergovga nisbatan hech qanday e‘tirozi yo‘qligini ma‘lum qilgan.

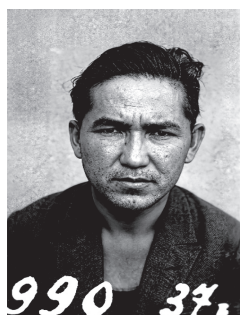
Davomi kelgusi sonda

FUZAIL SHERAHMEDOV

(1908–1938)

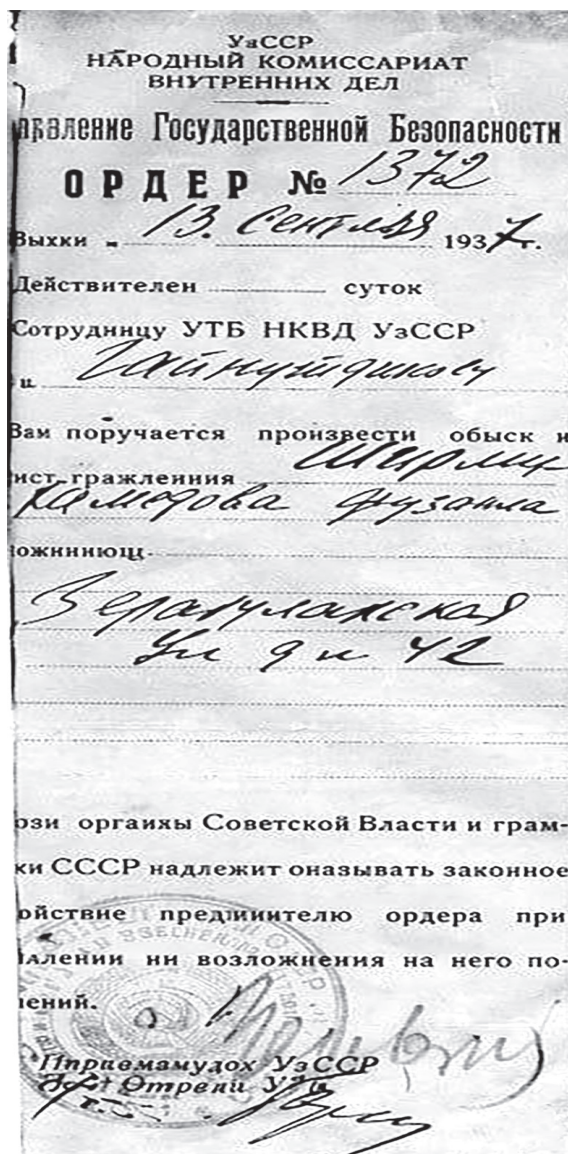
Rustambek Shamsutdinov, tarix fanlari doktori, professor

Fuzail Sherahmedovning
hibsdagi surati

O‘tgan asrning 90-yillari-da marhum akademik Naim Fotihovich Karimov, Qatag‘on qurbonlari xotirasi muze-yi katta ilmiy xodimi Sherali Turdiyev bilan birgalikda Namangan, Andijon, Marg‘ilon, Farg‘ona, Qo‘qon shaharlarida bo‘lib, jadidlarni ularning avlodlari bilan uchrashib ko‘plab hujjat va esdaliklarni qo‘lga kiritgandik. Ekspeditsiya davomida taniqli jadid Obidjon Mahmudov va boshqalarning xonadonlarida uchrashuvlar bo‘lgan. Ko‘plab og‘zaki va hujjatli material olingan. Bu haqida matbuotda kichik-kichik maqolalar e‘lon qilindi. Oradan hech qancha vaqt o‘tmasdan, 1992-yili zahmatkash olim Sherali Turdiyevning «Ular Germaniyada o‘qigan edilar» nomli kitobi nashrdan chiqdi va u kitobxonlarda katta taassurot qoldirdi. Oradan hech qancha muddat o‘tmasdan Moskvadagi Rossiya Federatsiyasi Federal Xavfsizlik Xizmati Markaziy arxivida bo‘lib, SSSR Oliy sudi harbiy kollegiyasining Toshkentda bo‘lib o‘tgan sayyor sessiyasi raisi general Alekseyevning 1938-yil 4-oktyabrdan 2-noyabrgacha O‘zbekiston Respublikasi ichki ishlar xalq komissari, Davlat xavfsizligi mayori Derevnik Zaxarovich Apresyan-ga yozgan xatlarini, otilganlar haqidagi dalolatnomalarni ko‘rib ulardan ko‘chirmalar olgandim. 1938-yil 4–15-oktyabr kunlari Toshkentda SSSR Oliy sudi harbiy kollegiyasi sayyor yig‘ilishlari bo‘lib o‘tgan. O‘sha kunlari O‘zbekiston bo‘yicha 383 kishi ustidan otuv hukmi chiqarilgan. Ulardan biri 147-raqam ostida Fuzail Sherahmedov

bo‘lgan. 1938-yil 9-oktyabrda 42 mahbus otuvga hukm qilingan. Otilganlarning uchinchisi Fuzail Sherahmedov¹¹ bo‘lgan.

¹¹ Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (Биринчи китоб). – Тошкент: Шарқ, 2012. – Б.31, 34, 44.

Fuzail Sherahmedov O‘zbekiston SSR Ichki ishlar xalq komissarligi 3-bo‘limi tomonidan 1937-yil 13-sentyabrda 1372-sonli order bilan hibsga olingan.

Fuzail Sherahmedov 1908-yil 3-mayda Toshkent shahrida tug‘ilgan, yashash joyi Toshkent shahri Zirabuloq ko‘chasi 42-uy, kasbi injener, xizmat joyi va vazifasi – Ichki ishlar xalq komissarligi quyi tarmoq bo‘limi boshlig‘i, otasi savdogar, ijtimoiy ahvoli xizmatchi, inqilobgacha va inqilobdan keyin o‘quvchi, ma‘lumoti oliy, partiyasiz, millati o‘zbek, SSSR fuqarosi, oila a‘zolari: 57 yoshlik onasi Ruxsora Ikromova¹², ayoli Sharipa O‘zbekiston ko‘chasidagi bichish va tikish maktabi o‘quvchisi, 2 yoshlik qizi Naima, 5 oylik qizi Fayziya.

O‘zSSR Ichki ishlar xalq komissarligi Davlat xavfsizligi boshqarmasi 3-bo‘lim boshlig‘i, uning o‘rinbosari S. Mixailyans va 3-bo‘lim boshlig‘i, Davlat xavfsizligi serjanti Oqjigitov roziligi bilan O‘zbekiston Ichki ishlar xalq komissarligi Davlat xavfsizligi boshqarmasi 3-bo‘limi boshlig‘i o‘rinbosari, Davlat xavfsizligi katta leytenanti Lisitsin tasdiqlagan qarorda shunday yozilgan: «Sherahmedov Fuzail Toshkent shahrida tug‘ilgan, o‘zbek, yirik boyning o‘g‘li, hibsga olingunga qadar O‘zbekiston SSR Ichki ishlar xalq komissarligi mahalliy yo‘llar boshqarmasi boshlig‘i lavozimida ishlagan, SSSR fuqarosi, 1922-yildan 1929-yilgacha Germaniyada o‘qishda bo‘lgan. Uning 585-sonli tergov ishida Germaniyada o‘qishda bo‘lgan vaqtida «Ozod Turkiston» millatchilik aksilinqilobiy ayg‘oqchilik (josuslik) tashkilotiga a‘zo bo‘lgan, 1927-yili mazkur tashkilotning aksilinqilobiy ayg‘oqchilik topshiriqlari bilan SSSRga kelgan va hibsga olingan paytigacha O‘zbekiston SSR hududida yashovchi tashkilotning boshqa a‘zolari bilan aksilinqilobiy aloqada bo‘lib turgan, Toshkent shahrida yashab, Germaniya razvedkasi foydasiga aksilinqilobiy ayg‘oqchilik ishlarini olib borgan degan ayb qo‘yilgan.

O‘zbekiston Jinoyat protsessual kodeksining 40-moddasi qo‘llanilib Sherahmedov Fuzailni ehtiyot chorasida O‘zbekiston Ichki ishlar xalq komissarligi ichki qamoqxonasida hibsdan saqlashga qaror qilingan. Qaror 3-bo‘lim tezkor vakili yordamchisi Mixailyans, 3-bo‘lim bo‘linma

boshlig‘i, Davlat xavfsizligi serjanti Oqjigitovlar tomonidan tasdiqlangan.

O‘zbekiston SSR Ichki ishlar xalq komissarligining 27118-sonli buyrug‘iga asosan Sherahmedov Fuzail Isroilovich O‘zSSR Jinoyat kodeksining 66-moddasi 1-qismi, 62- va 67-moddalari bilan javobgarlikka tortilgani qayd etilgan. F.Sherahmedovning onasi Ruxsora Ikromova hibsga olingan, ayoli Sharipa Sherahmedovadan Toshkent shahridan chiqib ketmaslik to‘g‘risida tilxat olingan¹³.

1937-yil 2-oktyabrda tergov bayonnomasini keltiramiz:

Savol: Siz tergov tomonidan aksilinqilobiy millatchilik tashkilotining a‘zosi sifatida fosh etildingiz. Buni tan olasizmi?

Javob: Bundan buyon yashirishdan foyda yo‘q deb hisoblayman, tergovga o‘zimning va menga ma‘lum bo‘lgan shaxslarning aksilinqilobiy, josuslik faoliyati haqida haqqoniy ko‘rsatmalar berishga va‘da beraman.

Savol: Germaniyaga o‘qishga ketishingiz haqida gapirib bering.

Javob: 1922-yilda Toshkent shahrida mavjud bo‘lgan «Ko‘mak» nomli milliy, sovetlarga qarshi tashkilotining 16 nafar a‘zosi qatorida jiyanlarim Shoahmedov Nasriddin va Sherahmedova Saidada o‘z ota-onalarining mablag‘lari hisobidan o‘qish uchun Toshkent shahridan Germaniyaga jo‘nab ketdilar. Germaniyada 1922-yilning sentyabridan 1929-yilning sentyabr oyigacha bo‘ldim. Tahsilni Shtrelis shahrida oldim, muhandislik-qurilish ixtisosligi bo‘yicha oliy texnik maktabni bitirdim. Germaniyada o‘qishda bo‘lgan vaqtimda «Ozod Turkiston» deb ataluvchi millatchilik tashkilotiga jalb etildim va bu tashkilotning josuslik topshiriqlari bilan 1929-yil sentyabr oyida SSSRga keldim.

Savol: Mazkur tashkilotga qachon va kim tomonidan jalb etilgansiz?

Javob: «Ozod Turkiston» millatchilik, josuslik tashkilotiga 1926-yilda Haydelberg shahrida, o‘sha paytda mazkur tashkilot rahbarlaridan biri bo‘lgan Haydelberg iqtisodiyot universiteti talabasi Tohir Shokirov tomonidan jalb etilganman. Meni tashkilotga yollash quyidagi holatlarda yuz berdi. 1926-yilda yozgi ta‘til vaqtida Shtrelis

¹² Ruxsora Ikromova – O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti birinchi kotibi Akmal Ikromovning tug‘ilgan opasi.

¹³ O‘zbekiston Respublikasi Davlat Xavfsizligi Xizmati arxivi, P-23653 fond, 31-, 101-betlar.

shahridan Haydelberg shahriga singlim (opam) Sherahmedova Saidaning oldiga borgandim. Haydelbergga kelganimdan ko‘p o‘tmay talaba Abdurahob Is‘hoqovning xonadonida Tohir Shokirov bilan uchrashdim. U men bilan millatchilik, sovetlarga qarshi mavzularida uzoq suhbatlashgandan so‘ng Germaniyada «Ozod Turkiston» nomli maxfiy, sovetlarga qarshi millatchilik tashkiloti mavjudligini ma‘lum qildi. Bu tashkilot Germaniya maxfiy politsiyasi bilan aloqador bo‘lib, Germaniyaning turli shaharlarida yashayotgan turkistonlik talabalarni birlashtirishini va Sovet Ittifoqiga qarshi faol kurash olib borishini aytdi. Tohir Shokirov o‘zini bu tashkilot rahbarlaridan biri sifatida tanishtirib, menga «Ozod Turkiston» tashkilotiga a‘zo bo‘lib kirishni taklif qildi. O‘zim ham sovetlarga qarshi ruhda bo‘lganim sababli Tohir Shokirovning taklifini qabul qildim va tashkilotga a‘zo bo‘lishga hamda uning barcha topshiriqlarini bajarishga rozilik berdim.

Savol: «Ozod Turkiston» tashkiloti qanday maqsadlarni ko‘zlagandi?

Javob: «Ozod Turkiston» tashkiloti sovet hokimiyatiga qarshi faol kurash olib borish orqali O‘rta Osiyo milliy respublikalarini SSSRdan ajratib olish va ularning hududida burjua-panturkchi davlat tashkil etishni o‘z oldiga vazifa qilib qo‘ygandi.

Savol: «Ozod Turkiston» tashkiloti Germaniyada sovetlarga qarshi qanday amaliy ishlarni olib borgan?

Javob: Tashkilotning sovetlarga qarshi amaliy faoliyati shundan iborat ediki, u aksilinqilobiy josus kadrlarni tayyorlagan va ular aksilinqilobiy, qo‘poruvchilik-josuslik ishlarini olib borish uchun Sovet Ittifoqiga yuborilgan. Shu maqsadda tashkilot o‘z a‘zolari o‘rtasida O‘rta Osiyo milliy respublikalari hududida panturkchi burjua davlatini tashkil etishdan iborat millatchilik g‘oyalarni targ‘ib qilgan. Tashkilot a‘zolarini g‘oyaviy tayyorlash maxsus yig‘ilishlarda amalga oshirilib, ularda milliy muhojir mafkurachilar: Zaki Validiy, Mustafo Cho‘qayev, Olimjon Idrisiy va boshqalar sovetlarga qarshi ma‘ruzalari bilan chiqishlar qilishgan. Tashkilot a‘zolari o‘rtasida bir qator sovetlarga qarshi jurnallar, jumladan, Turkiyadagi aksilinqilobiy muhojir rahbarlari tomonidan

nashr etiladigan «Yangi Turkiston» jurnali tarqatilgan. Tashkilot a‘zolari va rahbarlari tarkibi: 1. Olimjon Idrisiy – tatar mullasi, tashkilot rahbari. 2. Zaki Validov – taniqli oq emigrant, «Ozod Turkiston» tashkilotchisi. 3. Mustafo Cho‘qayev – oq emigrant, Turkistondagi milliy aksilinqilobiy mafkurachi. 4. Ahmad Naim – buxorolik talaba, tashkilotning faol a‘zosi. 5. Tohir Shokirov – toshkentlik yirik boyning o‘g‘li, tashkilotning faol a‘zosi. 6. Ahmadjon Ibrohimov – toshkentlik savdogarning o‘g‘li, tashkilotning yetakchi a‘zolaridan biri. 7. Vali Qayumxon – boyning o‘g‘li, tashkilot a‘zosi. 8. Nasriddin Sherahmedov – yirik boyning o‘g‘li, Germaniyada 1926-yilgacha o‘qigan, SSSRga qaytganidan keyin Toshkentda o‘qigan va ishlagan, hozirgi vaqtda NKVD organlari tomonidan hibsga olingan. 9. Saida Sherahmedova – Nasriddinning singlisi, Germaniyada o‘qishni tugatgach, SSSRga qaytmagan. 10. Abdurahob Is‘hoqov – toshkentlik savdogarning o‘g‘li, tashkilot a‘zosi. 11. Omonulla Nusratullayev – Buxoro begining o‘g‘li. Germaniyaning Shtreylis shahrida o‘qigan. 12. Kiramov Qiyom – buxorolik savdogarning o‘g‘li, Germaniyada topografiya texnikumini tamomlagan, tashkilot a‘zosi bo‘lgan, SSSRga qaytgan. 13. Xayriniso Majidxonova – savdogarning qizi, tashkilot a‘zosi bo‘lgan, Toshkentga qaytgan. 14. Maryam Sultonmurodova – toshkentlik boyning qizi, millatchi, tashkilot ishtirokchisi, Toshkentga qaytgan. 15. Sattorov Jabbor – toshkentlik boyning o‘g‘li, millatchi, tashkilotning faol ishtirokchisi. 16. Sano Muhammedov – tashkilot ishtirokchisi.

1937-yil 27-sentyabrda ayblanuvchi Fuzail Sherahmedov yana tergov qilingan:

Savol: Siz O‘zSSR Jinoyat kodeksining 62- va 67-moddalari bo‘yicha ayblanayotganingizni qabul qilasizmi?

Javob: Ha, menga O‘zSSR Jinoyat kodeksining 62- va 67-moddalari bo‘yicha qo‘yilgan ayblovni to‘laligicha qabul etaman. Haqiqatan ham, 1922-yildan 1929-yilgacha Germaniyada o‘qishda bo‘lganimda Germaniya razvedkasi «Ozod Turkiston» millatchi aksilinqilobchi josuslik tashkilotining a‘zosi bo‘lganman. 1929-yili aksilinqilobiy josuslik topshirig‘i bilan SSSRga kelganman va Germaniya razvedkasi foydasiga josuslik ishlarini olib borganman. O‘zimning aksilinqilobiy josus-

lik faoliyatim to‘g‘risida kengroq ma‘lumotni navbatdagi tergovda berishni va‘da qilaman. Mening so‘zlarim to‘g‘ri yozib olingan va bayonnomaga kiritilgan, uni o‘qib chiqdim¹⁴.

1938-yil 25-sentyabrdagi tergov bayonnomasini aynan keltiramiz:

Savol: 1937-yil 20-oktyabrdagi so‘roqda 1935-yili Sattor Jabborovga O‘zbekiston SSRda yo‘l qurilishlarini aks ettiruvchi qator josuslik materiallarini bergansiz. Jabbor Sattorovga ayni qaysi materiallarni berganingizni aniq ko‘rsating.

Javob: 1937-yil 20-oktyabrdagi tergovda 1935-yili Jabbor Sattorovga O‘zSSRdagi yo‘l qurilishlari va respublika joylaridagi yo‘llar holatini aks ettiruvchi josuslik materiallarini berganman. Men to‘g‘ri ko‘rsatma berdim, ishonishingiz mumkin. Boshqa guvohlarni hozirda eslolmayman.

Savol: 1935-yildan keyin Jabbor Sattorovga josuslik materiallarini berganmisiz?

Javob: Yo‘q, 1935-yildan keyin Sattor Jabborov bilan uchrashmaganman va josuslik materiallarini unga bermaganman. Menga ishonishingizni so‘rayman.

1937-yil 20-oktyabrdagi tergovda o‘zimning sovetlarga qarshi faoliyatimni to‘laligicha ko‘rsatib berganman, tergovdan hech narsani yashirmaganman va bu borada qo‘shimcha ma‘lumot berolmayman.

Sherahmedov Fuzailning qo‘shimcha ayblov bo‘yicha tergov bayonnomasidan:

Savol: Sulton Matqulovni bilasizmi?

Javob: Sulton Matqulovni Germaniyada birgalikda bo‘lganimdan beri bilaman. Ikkalamiz O‘zbekistondan 1922-yili o‘qish uchun Germaniyaga yuborilganmiz, bu yerdan SSSRga 1931-yili qaytganmiz.

Savol: Sulton Matqulov Germaniyada sovetlarga qarshi millatchilik tashkilotining a‘zosi bo‘lganmi?

Javob: Ha, Germaniyada Sulton Matqulov sovetlarga qarshi millatchi josuslik «Ozod Turkiston» tashkilotimiz a‘zosi bo‘lgan.

Savol: Germaniyadagi «Ozod Turkiston»ning a‘zosi sifatida Sulton Matqulovning sovetlarga qarshi faoliyati to‘g‘risida sizga nimalar ma‘lum?

Javob: Sulton Matqulov sovet josuslik tashki-

loti «Ozod Turkiston»ning faol ishtirokchilaridan bo‘lgan. Josuslik tashkiloti rahbarlari Olimjon Idrisiy, Tohir Shokir, Ahmad Naimlar bilan doimiy ravishda sovetlarga qarshi yig‘inlarda faol qatnashgan va sovetlarga qarshi ish olib borgan.

1938-yil 23-sentyabrda Toshkent shahrida ayblanuvchilar Fuzail Sherahmedov bilan ayblanuvchi Omonulla Nusratullayev o‘zaro yuzlashtirilgan. Shu asnodagi savol-javoblarni keltiramiz:

F. Sherahmedovga savol: Qamoqqa olinguningizcha qarshingizda o‘tirgan shaxsni bilganmisiz va o‘rtalaringizda qanday munosabatlar bo‘lgan?

Javob: O‘tirgan Nusratullayev Omonullani 1926-yildan, Germaniyadagi Shtreylis shahrida birga o‘qigan davrdan beri bilaman. Germaniyadan O‘zbekistonga Toshkent shahriga kelganimdan keyin hibsga olingunimga qadar u bilan uchrashib turganman, o‘zaro do‘stlik munosabatlari bo‘lgan, u bilan shaxsiy hisob-kitobim yo‘q.

Savol: Siz Omonulla Nusratullayev, Sherahmedov Fuzailni bilasizmi?

Javob: Ha, Sherahmedov Fuzailni Germaniyadagi Shtreylis shahridan, 1926-yildan beri bilaman. Germaniyadan O‘zbekistonga kelgach, Toshkentda u bilan bir necha bor uchrashganmiz, o‘zaro munosabatlarimiz hibsga olingunga qadar saqlanib qolgan, u bilan shaxsiy hisob-kitobim yo‘q.

Savol Sherahmedovga: Siz Omonulla Nusratullayev to‘g‘risida avval bergan ko‘rsatmalariningizni tasdiqlaysizmi?

Javob: Ha, Nusratullayevning sovetlarga qarshi faoliyati to‘g‘risidagi avval bergan ko‘rsatmalarini to‘laligicha tasdiqlayman.

Savol: Sherahmedovga qarata o‘z ko‘rsatmaningizni qisqacha takrorlab bering.

Javob: Menga ma‘lumki, Germaniyada o‘qiyotgan turkistonlik o‘quvchilar safida sovetlarga qarshi milliy «Ozod Turkiston» tashkilotining Olimjon Idrisiy, Zaki Validiylar rahbarligida ish olib borganlar. Tashkilot Germaniya razvedkachilari topshirig‘i bo‘yicha tashkilot a‘zolarini sovetlarga qarshi ruhda tarbiyalab, SSSRda Germaniya razvedkasi foydasi uchun xizmat qilgan.

¹⁴ O‘zbekiston Respublikasi Davlat Xavfsizligi Xizmati arxivi, P-23653 fond, 9-bet.

Xuddi men kabi Omonulla Nusratullayev ham Sovet Ittifoqiga jo‘nab ketish oldidan tashkilot rahbari Ahmed Naimdan Sovet Ittifoqida josuslik materiallarini to‘plash va ularni Germaniya razvedkasiga yuborish bo‘yicha topshiriq olgandi. Sovet Ittifoqida josuslik faoliyati bo‘yicha Nusratullayev bilan bog‘lanmadim, buni o‘z josuslik ishimni konspiratsiya qilish (maxfiy saqlash) maqsadida qildim.

Savol Sherahmedovga: Nusratullayevning Germaniyadagi sovetlarga qarshi tashkilotiga a‘zo ekanligi sizga qayerdan ma‘lum?

Javob: Germaniyada bir-birimizni sovetlarga qarshi josuslik tashkilotining a‘zolari sifatida tanirdik, tashkilotning yig‘ilishlarida birga bo‘lganmiz. Nusratullayevning Germaniya razvedkasi foydasiga josuslik ishlarini olib borish uchun Sovet Ittifoqiga yuborilgani haqida menga «Ozod Turkiston» josuslik tashkilotimiz rahbari Tohir Shokirdan ma‘lum.

Savol Nusratullayevga: Siz Sherahmedov Fuzailning ko‘rsatmalarini tasdiqlaysizmi?

Javob: Ha, haqiqatan ham 1929-yilda Germaniyada sovetlarga qarshi millatchilik tashkiloti rahbarlaridan biri Ahmed Naim tomonidan tashkilotga jalb etilganman va Sovet Ittifoqiga jo‘nab ketayotganimda O‘zbekistonda Germaniya razvedkasi foydasi uchun josuslik faoliyatini olib borish topshirig‘ini olganman. Germaniyadan kelganimdan keyin Samarqand va Toshkent shaharlarida yashab Ahmed Naimning topshiriqlarini bajardim – Sovet Ittifoqi haqida josuslik materiallarini to‘plab, ularni Germaniya razvedkasining boshqa agentlari – Aziz Otaxo‘jayev va Pivkovskiy (ismi va otasining ismi yodimda yo‘q) orqali Germaniya razvedkasiga yuborib turdim. Sherahmedov Fuzail bilan sovetlarga qarshi faoliyati zaminida aloqada bo‘lmaganman.

Savol: Buni siz qayerdan bilasiz?

Javob: Sulton Matqulni sovetlarga qarshi tashkilotimiz a‘zosi sifatida shaxsan taniyman, bundan tashqari, meni tashkilotga jalb etgan Tohir Shokir menga Sulton Matqul haqida tashkilotimiz a‘zosi deb aytgandi. SSSRda Sulton Matqul bilan sovetlarga qarshi josuslik ishlari zaminida to‘qnash kelmaganman.

Savol: Sizga Sulton Matqulning SSSRdagi sovetlarga qarshi faoliyati ma‘lummi?

Javob: Yo‘q, Sulton Matqulning Sovet Ittifoqidagi sovetlarga qarshi faoliyati menga ma‘lum emas, lekin shuni tasdiqlaymanki, Sulton Matqul ham «Ozod Turkiston» josuslik tashkilotining boshqa a‘zolari kabi Germaniyadan SSSRga tashkilot rahbariyatidan sovetlarga qarshi josuslik ishlarini olib borish topshirig‘ini olib kelgan.

Savol: Nima uchun buni tasdiqlayapsiz?

Javob: Takrorlaymanki, Germaniyadagi turkistonlik talabalar «Ozod Turkiston» tashkilotida sovetlarga qarshi kurash olib boruvchi josuslik tashkilotining a‘zolari bo‘lgan. Tashkilot rahbari Tohir Shokirdan bir necha bor eshitganmanki, tashkilotimizning SSSRga jo‘nab ketayotgan barcha a‘zolari tashkilot rahbariyatidan sovetlarga qarshi josuslik ishlarini olib borish topshirig‘ini olganlar.

Ayblanuvchilar Sattor Jabborov va Fuzail Sherahmedovlarni yuzlashtirish bayonnomasi (1938-yil 29-sentyabr)

O‘zaro bir-birlarini taniganlaridan so‘ng tergovchi tomonidan berilgan savollarga javoblari.

Savol ayblanuvchi Sattor Jabborovga: Fuzail Sherahmedovning Germaniyadagi sovetlarga qarshi millatchilik tashkilotining ishtirokchisi ekanligi haqidagi ko‘rsatmalaringizni tasdiqlaysizmi?

Jabborovning javobi: Fuzail Sherahmedov ham xuddi men kabi Berlindagi sovetlarga qarshi millatchilik tashkilotining ishtirokchisi edi. Bu menga uning jiyani Nasriddin Shermuhammedovning so‘zlaridan ma‘lum. Bundan tashqari, Fuzail Sherahmedov taniqli millatchilar Tohir Shokirov va Abdurahob Murodiydan millatchilik tarbiyasini olganligi menga ma‘lum.

Savol ayblanuvchi Fuzail Sherahmedovga: Siz Sattor Jabborovning ko‘rsatmalarini tasdiqlaysizmi?

F. Sherahmedovning javobi: Ha, tasdiqlayman. Men haqiqatan ham Germaniyadagi sovetlarga qarshi millatchilik tashkilotining ishtirokchisi edim. Meni mazkur tashkilotga yollab olgan Tohir Shokirovning so‘zlaridan menga ma‘lumki, Sattor Jabborov ham Germaniyadagi sovetlarga qarshi millatchilik tashkilotining ishtirokchisi bo‘lgan.

Ayblanuvchilar Kazbekov Temurbek va Sherahmedov Fuzail o‘rtasidagi yuzlashtirish bayonnomasi (1938-yil 2-oktyabr)

Ayblanuvchilar o‘zaro bir-birlarini taniganlaridan so‘ng tergov tomonidan quyidagi savollar berildi:

Savol Kazbekovga: Sherahmedov Fuzail Germaniyadagi sovetlarga qarshi tashkilotning ishtirokchisi bo‘lganmi?

Javob: Sherahmedov Fuzail Germaniyadagi «Ozod Turkiston» sovetlarga qarshi josuslik tashkilotining ishtirokchisi edi. Men ham bu tashkilotning a‘zosi bo‘lganman. Sherahmedov tashkilot a‘zolarining yig‘ilishlarida qatnashib kelgan, bu yig‘ilishlarda tashkilotimiz rahbarlari Olimjon Idrisiy, Abduvahob Murodiy, Ahmad Naim va boshqalar sovetlarga qarshi nutqlari bilan chiqishlar qilishgan. Sherahmedov Germaniyada sovetlarga qarshi millatchilik ruhida g‘oyaviy ishlanib, bizning josuslik tashkilotimizga yollangan. Sherahmedov Fuzail tashkilot rahbariyati tomonidan aksilinqilobiy josuslik ishlarini olib borish uchun Sovet Ittifoqiga yuborilgan.

Sovet Ittifoqida Sherahmedov Fuzail bilan sovetlarga qarshi faoliyati yuzasidan to‘qnash kelmaganman.

Savol Sherahmedovga: Siz Temurbek Kazbekovning ko‘rsatmalarini tasdiqlaysizmi?

Javob: Ha, Kazbekov haqiqatni gapirmoqda. Men ham xuddi Kazbekov Temurbek kabi Germaniyada «Ozod Turkiston» sovetlarga qarshi josuslik tashkilotining a‘zosi bo‘lganman. Tashkilotga 1924-yilda Haydelberg shahrida tashkilot rahbari Tohir Shokirov tomonidan jalb etilganman. 1929-yilda Germaniyadan SSSRga jo‘nab ketayotganimda Berlinda Tohir Shokirovdan Sovet Ittifoqida josuslik materiallarini to‘plash va Germaniya razvedkasiga yuborish to‘g‘risida topshiriq oldim. O‘sha Tohir Shokirovning topshirig‘iga ko‘ra 1930-yilda Toshkentda Germaniyadagi josuslik tashkilotimizning boshqa bir ishtirokchisi, SSSRga mendan oldin kelgan Abduvahob Murodov (Murodiy) bilan aloqa o‘rnatdim va Germaniya razvedkasiga yuborish uchun o‘zim to‘plagan josuslik materiallarini unga topshirib turdim. 1933-yilda Toshkentda Abduvahob Murodiy hibsga olinganidan keyin Germaniyadagi josuslik tashkilotimizning SSSRga

Germaniyadagi bir guruh turkistonlik talabalar. O‘tirganlar qatorida chapdan birinchi Fuzail Sherahmedov

kelgan boshqa bir a‘zosi – Jabbor Sattorov bilan aloqa bog‘ladim. 1935-yilga qadar Sattorov bilan Germaniya razvedkasi foydasiga birgalikda josuslik ishlarini olib borish asosida aloqada bo‘ldim. Toshkentda yo‘l qurilishi va boshqa sohalar haqida josuslik materiallarini to‘plardim va bu josuslik materiallarini Germaniya razvedkasiga jo‘natish uchun Jabborovga topshirardim.

Ayblanuvchilar Sherahmedov Fuzail va Sulton Matqul o‘rtasidagi yuzlashtirish bayonnomasi. 1938-yil 3-oktyabr

Ayblanuvchilar bir-birlarini taniganlaridan so‘ng tergovchi tomonidan quyidagi savollar berildi:

Sherahmedov Fuzailga savol: Sulton Matqulning sovetlarga qarshi faoliyati haqida nimalarni bilasiz?

Javob: Sulton Matqulni 1923-yildan, Germaniyada birga o‘qigan davrimizdan taniyman. Matqul Sultonov Germaniyada sovetlarga qarshi «Ozod Turkiston» tashkilotining faol rahbar a‘zolaridan biri bo‘lgan.

Berlinda Matqul Sultonov tashkilot rahbari Olimjon Idrisiy bilan yaqin aloqada bo‘lgan. Shaxsan men Berlin shahridan tashqarida tahsil oluvchi kichik yoshdagi talabalar orasida bo‘lib, Olimjon Idrisiy, Sulton Matqul, Uyalgan Mo‘minlar biz yosh talabalar o‘rtasida sovetlarga qarshi ish olib borish uchun yuborilganini bilardim. Berlin shah-

ridan tashqaridagi yosh talabalarning aksariyati Tohir Shokir va Abduvahob Murodiy tomonidan «Ozod Turkiston» ayg‘oqchilik tashkilotiga a‘zolikka jalb qilingan bo‘lib, ular qatorida meni ham 1927-yilda Haydelberg shahrida Tohir Shokir a‘zolikka jalb qilgandi.

Sulton Matqulga savol: Siz Sherahmedov Fuzailning ko‘rsatmalarini tasdiqlaysizmi?

Javob: Yo‘q, tasdiqlamayman. Germaniyada «Ozod Turkiston» ayg‘oqchilik tashkilotida bo‘lmaganman va bunday tashkilot mavjudligini bil-maganman.

Sherahmedovga savol: Matqulning sovetlar-ga qarshi faoliyati sizga ma‘lummi?

Javob: Matqul ham xuddi men kabi, shubhasiz, Germaniyadan SSSR hududiga ayg‘oqchilik ishla-rini olib borish uchun kelgan, biroq men shaxsan u bilan bu yerda, SSSRda hech qanday aloqada bo‘lmaganman va sovetlarga qarshi ishlar zamini-da to‘qnash kelmaganman.

So‘zlarimizdan to‘g‘ri yozib olindi. O‘zimiz o‘qib chiqdik. Yuzma-yuz davrani o‘tkazdilar¹⁵.

Ichki ishlar xalq komissariga hibsga olin-gan Sherahmedov Fuzaildan ariza

1938-yil 25-sentyabrda prokuror ishtirokida o‘tgan so‘roq paytida men o‘tgan yilning oktyabr oyida bergan ko‘rsatmalarimning bir qismini tasdiqladim va bir qismidan voz kechdim. Xatoga yo‘l qo‘yganimni hamda avvalgi ko‘rsatmalarimni to‘liq hajmda tasdiqlashimni e‘tiborga olishingiz-ni so‘rayman.

Fuzail Sherahmedov, 1938-yil 28-sentyabr¹⁶

SSSR Oliy sudi harbiy kollegiyasining 1938-yil 9-oktyabrdagi hukmida 1908-yili Toshkent shah-rida tug‘ilgan, mahalliy yo‘llar bo‘limining sobiq

boshlig‘i Fuzail Sherahmedov O‘zbekiston SSR Jinoyat kodeksining 57-1-, 64-, 67-moddalari bo‘yicha ayblangani qayd etilgan. Qabul qilingan hukmda F. Sherahmedov 1926-yili Germaniyada bo‘lganida sovetlarga qarshi millatchilik, qo‘po-ruvchilik, dushmanlik tashkilotida bo‘lgani, shu-ningdek, «Ozod Turkiston» nomli O‘zbekistonni SSSR hukmronligidan ozod etib, burjua davlatini tuzishdek maqsadni o‘z oldiga qo‘ygan tashkilot ishtirokchisi bo‘lgani, VKP(b) va sovet hukuma-tiga qarshi terrorchilik metodini qo‘llagani qayd etilgan. Bundan tashqari, 1926-yildan Germaniya razvedkasi agentligida SSSRda davlat to‘ntarishi qilishga jalb etilgani ta’kidlangan. Butun shaxsiy mulklarini musodara qilish orqali oliy jazoga tor-tish haqida hukm chiqarilgan. Hukm harbiy sud raisi Alekseyev, a‘zolar Zaysev va Bolderevlar to-monidan tasdiqlangan.

SSSR Oliy sudi harbiy kollegiyasining 1938-yil 8-oktyabrdagi 64-sonli bayonnomasi rais, brigada harbiy huquqshunosi Alekseyev, a‘zolar, 1-rang harbiy huquqshunos Zaysev, 1-rang harbiy hu-quqshunos Bolderev va kotib, 1-rang harbiy hu-quqshunos Batnerlar tomonidan tasdiqlangan¹⁷. Hukm SSSR Markaziy Ijroiya Qo‘mitasining 1934-yil 1-dekabrdagi qaroriga asosan zudlik bilan ijro etilgan.

Shunday qilib, endigina 30 yoshni qarshilagan Fuzail Ibragimovich Sherahmedov mudhish so-vetlarning qatag‘on tig‘idan halok bo‘ldi. Uning 22 yoshlik turmush o‘rtog‘i Sharipa va 2 yoshlik qizi Naima, 5 oylik qizi Fayziya, 57 yoshlik onasi Ruxsora Ikromovalar qon qaqshab qolishdi. Ular-ni keyingi taqdiri ne kechganligi hozircha bizga noma‘lum.

¹⁵ O‘zbekiston Respublikasi Davlat Xavfsizligi Xizmati arxivi, P-23653 fond, 46–47-betlar.

¹⁶ O‘sha arxiv, 48-bet.

¹⁷ O‘zbekiston Respublikasi Davlat Xavfsizligi Xizmati arxivi, P-23653 fond, 65–67-betlar.

BOYMIRZA HAYIT:

«SOVETLAR DAVRIDA JADIDLARNI OQLASH ULARNING G'OYALARINI TO'LIQ TIKLASH DEGANI EMAS EDI»

Azizbek Maxkamov,

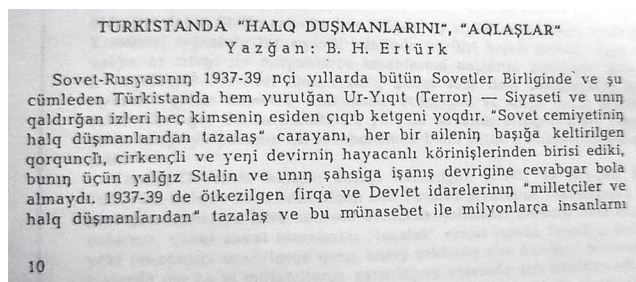
AndDU tuzilmasidagi Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyining katta ilmiy xodimi, PhD

Ma'lumki, 1930-yillarda Sovet Ittifoqi bo'ylab, xususan, O'zbekistonda minglab vatandoshlarimiz «xalq dushmani sifatida qatag'on qilingan. Bu davr xalqimiz uchun dahshatli fojia bo'lib, sovet hokimiyati o'zining mafkuraviy siyosatini mustahkamlash uchun milliy taraqqiyparvarlarni ham ma'nan, ham jismonan yo'q qilishga intilgandi. Ayniqsa Turkiston xalqlarining milliy ongini uyg'otishga xizmat qilgan kishilar tuzum uchun eng katta xavf sifatida baholangan. Natijada minglab oilalar vayron bo'lgan, jamiyatda qo'rquv va ishonchsizlik muhiti yuzaga kelgan. Biroq 1956-yilda Kommunistik firqaning XX qurultoyida Xrushyov tomonidan Stalin shaxsiga sig'inishning

asl siyosiy maqsadlarni mohirlik bilan yoritib bergan edi.

Muallif sovet hokimiyatining o'zi tomonidan amalga oshirilgan qatag'on siyosati qurbonlarini «oqlay» boshlashdan maqsad sovet tuzumiga yo'qolgan xalq ishonchini qayta qozonishga urinish sifatida baholagan. Ayniqsa 1937–1938-yillardagi qatag'onlardan so'ng xalq orasida sovet hukumatiga nisbatan kuchli nafrat va ishonchsizlik paydo bo'lgandi. 1956-yildagi XX qurultoydan so'ng qatag'on siyosatining fojialari «Stalin shaxsiga sig'inish»ning oqibati sifatida talqin qilina boshlagan. Bu orqali Nikita Sergeyevich Xrushyov boshliq yangi sovet rahbariyati o'zlarini o'tmishdagi fojiaiy xatolardan xoli ko'rsatishga va kommunistik tuzumning mohiyati aslida «ezgu» ekanligiga xalqni ishontirishga uringanlar. Sovetlarning «oqlash» harakati yillar davomida turli siyosiy fitnalar va urushdan charchagan xalq ruhiyatida go'yoki yangi, samimiyroq davr boshlangani haqida ta'savvurni shakllantirish, o'ziga xos «erkin nafas» berish, pirovardida ichki inqirozga yuz tutayotgan kommunistik tizimni saqlab qolishni ko'zlagan siyosiy o'yin edi.

Boymirza Hayit sovetlarning qatag'on siyosatining asl sababchisi faqatgina Stalinning o'zi emas, balki butun boshli kommunistik tuzum ekanligini alohida ta'kidlagan: **«Agar Stalin yolg'iz o'z istagi bilan millionlab insonlarning boshlarini kes-tirgan bo'lsa edi, u vaqtda Kommunistik firqa Markaziy Qo'mitasining 1937-yil fevral oyidagi yig'ilishida bunday siyosatni qo'llab-quvvat-**

Boymirza Hayitning «Turkistonda «xalq dushmanlari»ni «oqlashlar» nomli maqolasi, «Milliy Turkiston» jurnali

tanqid qilinishi bilan qatag'on qurbonlarini oqlash harakati boshlangan.

O'sha yillarda xorijda muhojirlikda bo'lgan vatandoshimiz, taniqli tarixchi olim Boymirza Hayit **«Turkistonda «xalq dushmanlari»ni «oqlashlar»** nomli maqolasida sovetlarning 1956-yilda boshlangan reabilitatsiya jarayonidan ko'zlangan

O'zbekiston Kompartiyasi birinchi kotibi N. Muhitdinov tomonidan qatag'on qurbonlarini oqlash bo'yicha nutq so'zlangan O'zbekiston ziyolilari birinchi qurultoyining delegatlari, Toshkent, 1956-yil 11-oktyabr

lash mumkin bo'lmadi va unga ruxsat ham berilmagan bo'lardi. Agar Stalin diktatorlik yo'li bilan Sovet Ittifoqini idora etgan bo'lsa, bunda faqat uning o'zi emas, balki butun Kommunistik firqa sababchidir».

Muallifning fikricha, Stalin davridagi ommaviy qatag'onlar natijasida xalq bilan sovet hokimiyati o'rtasidagi ishonch butunlay yemirilgan. Xalqlar Moskvaning siyosatiga ishonmay qo'ygan, Moskva esa xalqlarning kayfiyatidan qo'rqadigan holatga tushgan. Stalin xalq ichidagi norozilikni his qilgan, shunga qaramay, o'z siyosatidan voz kechmagan. Aksincha, mustabid tuzumni saqlab qolish uchun qo'rquv va zo'ravonlik siyosatini davom ettirgan. Hatto o'zining eng yaqin safdoshi Nikolay Yejoyvni ham lavozimidan chetlashtirib o'zini «adolatli rahbar» sifatida ko'rsatishga uringan.

Stalin vafotidan keyin esa sovet tizimi ichida o'ziga xos yangi jarayon boshlangan. Boymirza Hayitning ta'kidlashicha, o'tmishdagi dahshatlarni unutilmagan kishilar va sovet tuzumining ke-lajagidan xavotirlangan firqa arboblari asta-sekin

bosh ko'tara boshlaganlar. Lavrentiy Beriyaning yo'q qilinishi ham shu ichki kurashning bir ko'rinishi edi, aslida. Moskva xalq ishonchini qozonishning yangi yo'llarini izlay boshlagan, natijada «Stalin shaxsiga sig'inish»ni qoralash yo'lini tanlagan.

Biroz muddat o'tib o'ldirilgan yoki surgun etilganlarni «oqlash» siyosati O'zbekistonga ham kiritilgan. Birinchi turtki O'zbekiston Kommunistik firqasining birinchi kotibi Nuriddin Muhitdinov 1956-yil 10–11-oktyabr kunlari O'zbekiston ziyolilarining birinchi qurultoyida Moskvadagi «oqlash siyosati» haqida ba'zi fikrlarni bildirganida bergandi. U bu masaladagi dastlabki nutqini Abdulla Qodiriy shaxsi bilan bog'lab shunday degan: «**Abdulla Qodiriy, Cho'lpon kabi mashhur o'zbek yozuvchisining xalq dushmani bo'lganligiga ishonish qiyin! Abdulla Qodiriy oqlash va uning bir qator mashhur asarlarini qaytadan nashr etish kerak (qarsaklar)**».

Gulduros qarsaklarni eshitgan N. Muhitdinov qatag'on domiga tortilgan sovet xodimlarining ma-

salasini ham tilga ola boshlagan va so'zining davomida shunday degan: «O'zbekiston Kommunistik partiyasi Markaziy Qo'mitasining byurosi 1937–1939-yillarda millatchilik va vatanga xiyonat qilishda ayblanib qamalib ketgan va respublikamizning atoqli bo'lgan ba'zi kishilari-ning ishlarini ko'rib chiqdi. Millatchilarni va vatan xoinlarini fosh qilish, dushman elementlarining faoliyatini tugatish masalasida o'sha vaqtda katta ishlar qilinganligi bilan bir qatorda O'zbekiston Kommunistik partiyasining ayrim arboblari begunoh ekanligi ham aniqlandi. O'zbekiston Kommunistik partiyasi Markaziy Qo'mitasining taqdimiga ko'ra yaqinda quyidagi xodimlar asossiz ayblanganligi uchun oqlandi: Boltaboyev – O'zbekiston Kommunistik partiyasining sobiq kotibi; Islomov – sobiq moliya komissari; Ortiqov – Komsomol Markaziy Qo'mitasining sobiq birinchi kotibi; Isroilov – Xorazm viloyat firqa qo'mitasining sobiq kotibi; Usmonov – Markaziy Qo'mitaning sobiq bo'lim mudiri; Beregin – Markaziy Qo'mitaning sobiq bo'lim mudiri; Hasanov – «Pravda Vostoka» gazetasining sobiq muharriri; Sobirova – Molotov rayon firqa qo'mitasining sobiq birinchi kotibi. O'zbekiston Kommunistik partiyasi Markaziy Qo'mitasining sobiq birinchi kotibi Ikromovning ishi hozirgi vaqtda o'rganilmoqda».

Boymirza Hayitning ta'kidlashicha, Nuritdin Muhitdinovdan bunday so'zlarni eshitgan ishtirokchilar bu gapga qarsak chalmaganlar. Ular qatag'on siyosatini butun sovet tizimining aybi sifatida emas, faqatgina Stalin shaxsining xatosi sifatida ko'rishga uringanlar, aslida, bu qatag'onlarning ildizi kommunistik tizimning o'zida ekanini tan olishni istamaganlar. Shunga qaramay, N. Muhitdinov nutqidan 5 kun o'tib, 1956-yil 17-oktyabrda sovet hokimiyati Abdulla Qodiriyni «oqlash» haqida qaror chiqargan. U vaqtda bu yozuvchidan boshqa hech bir adibni «oqlash» haqida so'z yuritilmagan edi.

Boymirza Hayit O'zbekistonning sobiq rahbar kadrlari oqlanishi haqida ham to'xtalib, jadid Fayzulla Xo'jayevning oqlanish jarayoni kechikkanini ham tanqid ostiga olgan: «1938-yil martda «millatchi va xalq dushmani» deb qatag'on qilingan Akmal Ikrom 1964-yilgacha «oqlangan» bo'lsa

ham, uning bilan birga o'ldirilgan Fayzulla Xo'jani esa tilga ham olmaganlar. Fayzulla haqida esa «aybdormi?» degan savol tug'iladi. Agar shunday bo'lsa, Akmal Ikromning bobosi islom ulamolaridan biri emasmi? Bu ikki shaxs milliy ozodlik harakatining yashirin boshliqlari emasmidilar? Albatta, shunday edilar. Ularning «millatchiligi» aniq ekan, nega Ikrom oqlandi-yu, Fayzulla «qoralangan» holda qolib ketdi? Bu masalaning o'ziga xos bir o'yini bor. Moskva Ikromni oqlab, turkistonliklarga «Ha, Turkistonda tug'ilgan sodiq kommunistlar ham bo'lgan» degan yolg'on fikrni uqtirish harakatida edi. Ikrom Moskvaga Turkistonda kommunizm targ'iboti uchun kerak bo'lgan edi».

Boymirza Hayitning fikricha, jadidchi yozuvchilarning huquqlarini tiklash ularning g'oyalarini ham to'liq tiklash degani emas edi. Sovetlar O'zbekistondagi ba'zi mashhur yozuvchilarni oqlashga majbur bo'lganlar. Ammo ular «oqlay olmagan» jihatlari bo'lsa, bu yozuvchilarning millatparvar fikrlarini xalq orasida qayta jonlantirmaslik muhim masala deb hisoblangan. Lekin sovetlar kerak bo'lsa ularning ayrim fikrlaridan foydalanishdan ham qaytmaganlar.

Boymirza Hayit ushbu fikrlari orqali sovet hokimiyatining «oqlash siyosati» ortida aslida samimiy adolat emas, balki siyosiy manfaat yashiringanini ochib berishga harakat qilgan. Uning ta'kidlashicha, 1937–1939-yillarda Turkistonda minglab insonlarni «xalq dushmani» deb qoralagan, ularni qamagan, surgun qilgan va otib tashlagan aynan shu kommunistik tizim edi. Oradan yillar o'tib esa o'sha tizimning o'zi «Stalin shaxsiga sig'inishni tugatish» shiori ostida ayrim qurbonlarni «oqlash»ga kirishdi. Muallif nazarida, bu chin ma'nodagi «tavba» yoki adolatni tiklashga urinish emas, balki xalqning ko'nglini olishga qaratilgan siyosiy o'yin edi xolos.

B. Hayit ayniqsa bir haqiqatga urg'u bergan – oqlanganlar soni qatag'on qurbonlarining juda oz qismini tashkil etgan. Minglab begunoh insonlarning nomi «xalq dushmani» tamg'asi ostida qolib ketgan. Bu esa sovet hokimiyatining asl maqsadi haqiqatni to'liq ochish emasligidan dalolat edi. Chunki agar maqsad adolat bo'lganida, qatag'on siyosatining mohiyati, uning ildizlari va bu fojiga sabab bo'lgan butun tizim ochiq tan olinishi kerak

edi. Uning fikricha, sovet rahbarlari barcha aybni faqat Stalin zimmasiga yuklash orqali kommunistik tuzumni saqlab qolishga harakat qilganlar. Go'yoki muammo bir insonda bo'lgan, tizimning o'zi esa «toza» edi degan fikrni uqtirishga urinilgan. Aslida esa qatag'onlarni amalga oshirgan ham, «xalq dushmani» degan tushunchani yaratgan ham aynan sovet mafkurasi va uning mustamlakachilik siyosati edi.

Muallif uchun eng alamli masala Turkiston xalqlarining fojiali taqdiri edi. Uning fikricha, sovet hokimiyatining «oqlash» siyosati xalq qalbida yillar davomida yig'ilib qolgan og'riq va iztiroblarni davolashga qodir emasdi. Chunki xalq uchun adolat faqat ayrim insonlarning nomini oqlash bilanlangina emas, balki tarixiy haqiqatning tan olinishi va erkinlikning qaror topishi bilan bog'liq edi. Turkiston hanuz mustamlaka holatida yasharkan, Moskva tomonidan olib borilgan har qanday «insonparvarlik» siyosati xalqning yo'qotilgan ishonchini qayta tiklolmasdi. Turkiston xalqi bilan rus xalqi o'rtasida haqiqiy ishonch zo'ravonlik, bosim yoki siyosiy targ'ibot asosida emas, balki tenglik va hurriyat asosida qurilishi mumkin edi. Ya'ni har bir xalq o'z taqdirini o'zi belgilash huquqiga ega bo'lmaguncha, adolatli munosabat haqida gapirish qiyin edi.

Maqola so'ngida keltirilgan «Ko'r hassasini bir marta yo'qotadi» maqoli esa chuqur ramziy ma'noga ega edi. Muallif bu orqali Turkiston xalqi sovet hokimiyatining asl mohiyatini allaqachon anglab yetganini, endi ularning va'dalari va siyosiy shiorlariga qayta ishonishi qiyinligini ifodalagan. Ya'ni xalq bir marta tarixiy aldov va fojiani boshdan kechirgan ekan, yana o'sha kuchga qayta ishonch bildirsa olmaydi.

Xulosa qilib aytganda, XX asrning eng fojiali davrlaridan biri bo'lgan qatag'on yillari Turkiston xalqlari tarixida chuqur va bitmas iz qoldirdi. Bu davrda minglab begunoh insonlar, millat ravnaqi va erkinligi uchun kurashgan ziyolilar «xalq dushmani» degan soxta ayblar bilan jismonan yo'q qilindi. Keyinchalik sovet hokimiyati tomonidan ayrim shaxslarning qisman «oqlanishi» ham tarixiy haqiqatni to'liq tiklolmadi, chunki xalq qalbidagi og'riq va yo'qotishlar yillar o'tsa ham saqlanib qoldi. Eng muhimi, bu voqealar erkinlik, milliy o'zlik va inson qadri har qanday siyosiy mafkuradan ustun ekanini yana bir bor isbotladi. Tarixning bu achchiq saboqlari esa kelajak avlodlarni o'tmishni unutmaslikka, haqiqat va adolatni qadrlashga undaydi.

O'ZBEKISTON XALQINING BUYUK G'ALABAGA QO'SHGAN HISSASIGA DOIR (1941–1945-yillar)

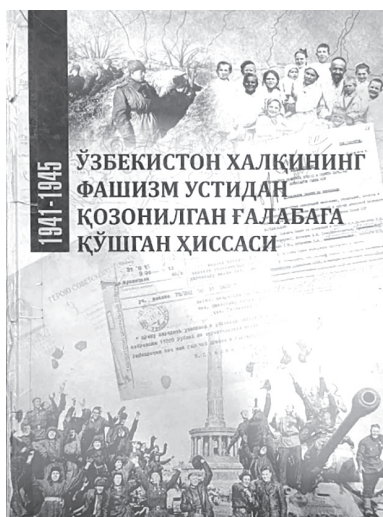
Rustambek Shamsutdinov, tarix fanlari doktori, professor

«Ikkinchi jahon urushi yillarida fashizm balosiga qarshi kurashda ko'pmillatli O'zbekiston xalqi tomonidan amalga oshirilgan buyuk tarixiy ishlarni, uning yengilmas, kuchli irodasi va qahramonligini, o'sha suronli yillar haqiqatini kelgusi avlodlarga aniq misollar asosida yetkazish, ularni jasorat va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash g'oyat muhim ahamiyatga ega».

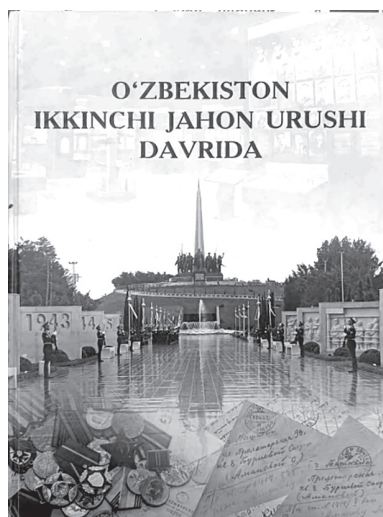
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev

O'ngdan chapga: 1. Professor Soyibjon Hoshimov. 5. Andijon viloyati prokurori o'rinbosari O'tayev O'ktam Choriyevich. 6. AnDU rektori, professor Baxtiyorjon Akbaraliyev. 7. Professor Rustambek Shamsutdinov. 8. AnDU prorektori Madumarov Talantbek

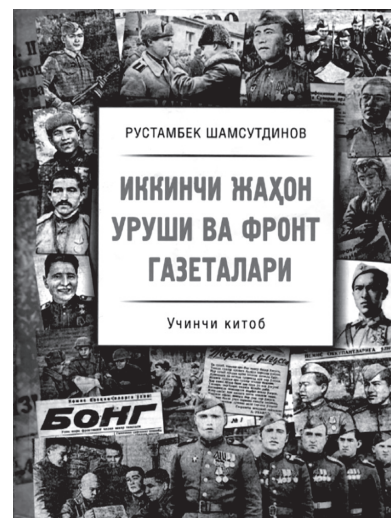
Toshkent: O'zbekiston, 2020

Toshkent: O'zbekiston, 2021

Toshkent: O'zbekiston, 2022

Andijon viloyati adliya boshqarmasi boshlig'i, 10 yil Andijon viloyati sudi raisi, 15 yil Andijon viloyati prokurori bo'lib ishlagan, 3-darajali davlat

Shubladze Konstantin
Konstantinovich

Chapdan birinchi paxtaobodlik Qo'zoqjon Xolmirzayev, ikkinchi xonobodlik Madaminjon Hasanov, uchinchi xonobodlik Karimjon To'xtaboyev.
1-Boltiqlbo'yi fronti, 1943-yil

Urush va mehnat faxriysi
Madamin Hasanov

adliya maslahatchisi (general-mayor), O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan yurist Abdulhay Ro'ziyev bilan 2003-yil 28-iyuldagi suhbatimizda quyidagilarni so'zlab bergandi: «1942-yili O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti birinchi kotibi Usmon Yusupov tashabbusi bilan Andijon oblasti Shahrixon rayonida o'zbek diviziyasi shakllandi. Uning tarkibida respublikaning boshqa viloyatlaridan ham armiyaga chaqirilgan yurtdoshlar bor edi. «Boyovut» sovxozidan boburiyzoda Nasriddin Mavlonovning o'g'li Asliddin Mirzo ham Andijon shahriga kelib, mazkur diviziyada harbiy mashqni o'tab frontga ketgan, urushda halok bo'lgan. Diviziya o'zbek nomi bilan atalgani uchun unga milliylik tusi berilgandi. O'sha yillarda shahrixon-

liklar (keyinchalik Andijon viloyatining boshqa tumanlarida ham) qizil rangli bo'zdan tikilgan to'n kiyishardi. Bu to'n «Boyutl tun» deb atalardi. Oq bo'z mato maxsus bo'yoq bilan bo'yalgani uchun qoramtir qizg'ish rangda bo'lgan. Qayrag'och guzarida bo'yoqchilar mahallasi bo'lib, mato shu joyda bo'yalardi. O'zbek diviziyasi askarlari uchun Shahrixon pichog'i, tulki terisidan qilingan telpak, ikkitadan belbog', oyoqlarga ag'darma ko'n etik tayyorlashgan. Bularning hammasini Shahrixon artellari ishchilari tayyorlashgan. Bu ishlarga tuman partiya komitetining birinchi kotibi Yodgorov rahbarlik qilgan. Askarlarning hammasi bir kunda Shahrixon poyezdga o'tkazilib frontga olib ketilgan... Usmon aka brigada jangchilariga qarata shunday dedi: «Sizlar o'zbek xalqining asl farzandlarisizlar. Vatan ozodligi uchun dushman bilan jang qilish – muqaddas ish. Bu jangda dushmanni o'ldirganlar g'oziy, o'lganlar esa shahid bo'ladilar. Shahidlarning qabrlarini urush tugagach topib, chechaklar bilan bezaymiz. Xalqimiz vatan ozodligi uchun jon fido qilganlarni abadulabad samimiy minnatdorchilik tuyg'ulari bilan yodda saqlagay. Sizlar buyuk bobomiz Amir Temur naslidansizlar! Bu nomni eshitsa Gitler sarosimaga tushib qoladi. Sizlarga o'zbek xalqi nomidan Gitlerning kallasini, hech bo'lmaganda Ribbentropning boshini olib kelishlaringizni buyuraman. Sizlarga doimo g'alaba yor bo'lsin». Respublika rahbari Us-

Sovet Ittifoqi Qahramoni
Qo'chqor Turdiyev

O'zbekiston Kommunistik partiyasi
Markaziy Qo'mitasi birinchi
kotibi Usmon Yusupov

Abdulhay Ro'ziyev

mon Yusupovnnig bu da'vati jangchilarni nihoyatda ruhlantirib yubordi.

O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining birinchi kotibi Usmon Yusupov bilan birga O'zbekiston hukumati raisi o'rinbosari Habib Muhammedovich Abdullayev 1942-yil 4-5-iyul kun-

lari xizmat safari bilan Andijonda bo'lgan. Shu vaqtda Andijonda neft koni qidirib topilgan. Shu bois Habib Muhammedovich Abdullayev Usmon Yusupovning topshirig'i bilan neft koni ishga tushirilishiga boshchilik qilish uchun Andijonda vaqtincha hayot kechirgan. Urushning dastlabki kunlarida viloyatdagi yagona oliy o'quv yurti – Andijon o'qituvchilar instituti jamoasi ham frontda, ham front ortida chuqur vatanparlik tuyg'usi bilan ishtirok etgan va buyuk g'alabaga o'zining munosib hissasini qo'shgan.

Urushning dastlabki kunlarida o'qituvchilar va talabalarning ko'pchiligi frontga jo'nab ketgan. Harbiy ta'lim o'qituvchisi A. Krimskiy, iqtidorli matematik Y. Aminov, geografiya o'qituvchisi K. Oxotnikov, tabiiy fanlardan dars berayotgan A. Sodiqov, tarixchi X. Rasulov, adabiyotshunos shoir Sulton Jo'ra va 150 nafardan ziyod talaba ko'ngillilardan bo'lib frontga ketgan. Institut direktori N.M. Avezov, direktor o'rinbosari A.F. Ardashirov va yetuk mutaxassislardan S.F. Biryukov, M.F. Radchenko, A. Aliyev, R. Raxmatulin, S. Jo'ra-

yev, Habibulla Saidov, G'. Nizomov, Sh. Ilyosov va boshqalar ham urushga safarbar qilingan.

Bundan 82 yil avval, ya'ni 1944-yilning 15-dekabr holatiga ko'ra, o'qituvchilar quyidagi tarkibda bo'lgan: barcha o'qituvchilar – 32 nafar, erkaklar – 25 nafar, ayollar – 7 nafar. Shulardan o'zbeklar – 7 nafar, ruslar – 7 nafar, mayda millatlar – 2 nafar, boshqa millatlar – 16 nafar, to'liqsiz oliy ma'lumotlilar – 2 nafar.

Dotsentlar V.I. Makov, S.S. Sahobiddinov doktorlik dissertatsiyasi, institut direktori S.S. Sagatov nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilish ustida ish olib borishdi. Katta o'qituvchi G.P. Ahmedov «Ko'paytiriladigan ov qushlari», katta o'qituvchi N. Nikitin «Nutq ta'siri psixologiyasi tajribasidan», katta o'qituvchi F.P. Abdullayev «Andijon oblastining iqtisodiy geografik tahlili», dotsent S.G. Vinichenko «A.P. Chexov estetikasi», katta o'qituvchi Z.I. Zakiriyani «L. Sobolev dengiz hikoyalarining uslubi va tili» mavzularida nomzodlik dissertatsiyalarini yoqlashdi.

Institutdan frontga ketgan va front ortida jasorat ko'rsatganlarning ko'pchiligi jangovar orden va medallar bilan taqdirlandi. Ular qatorida marhum Adham Ardashirov, Soli Sag'atov, Sirojiddin Sahobiddinov, Inomjon Sattiboyev, Ibodatxon Ziyoyeva, G'iyos Ilyosov va boshqalarning nomlarini faxr bilan tilga olamiz.

Institut jamoasi urush davrining barcha qiyinchiliklarini yengib o'tib, Vatan va xalq oldidagi burchini sharaf bilan bajardi, o'qituvchilarning yangi avlodini yuzaga chiqardi.

O'zbekistonning birinchi rahbari Usmon Yusupov, adiblar Sadriiddin Ayniy, Hamid Olimjon, Komil Yashin, artist Mirshohid Miroqilov va boshqalar. 1943-yil bahori. Andijon shahri

Usmon Yusupov Andijonda, uning chap tomonida To'paxon Hakimova, old qatorda o'tirgan Lutfixonim Sarimsoqova

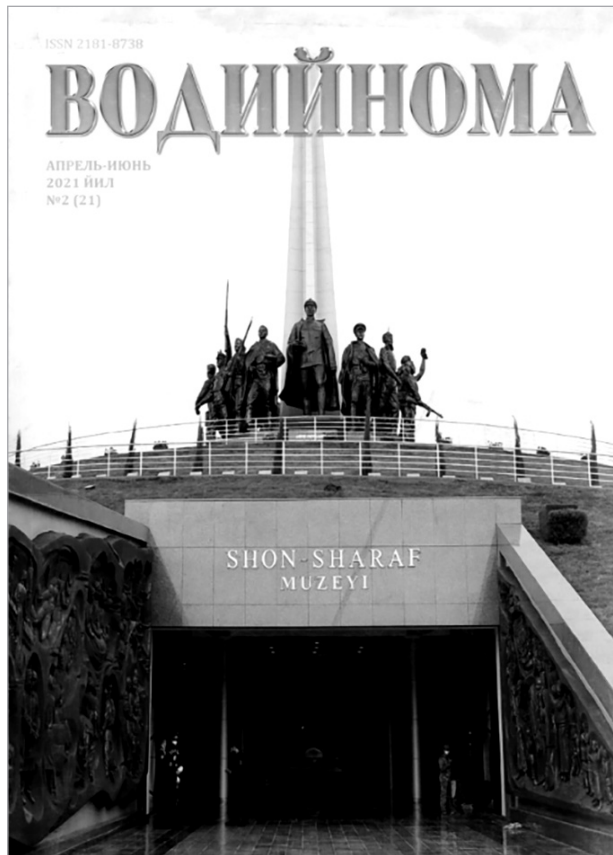
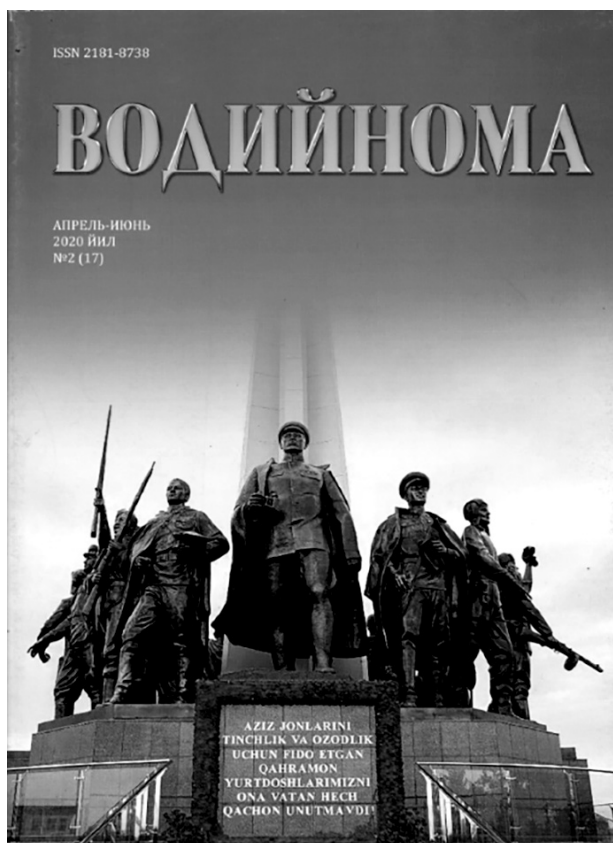

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi prezidenti Habib Muhammadovich Abdullayev (1912–1962)

Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi Andijon davlat universitetining katta va ahil jamoasi Ikkinchi jahon urushi faxriylari bo'lgan professorlar G'ani Xolmatovich Abdullayev, Abdumajid Abdullayev, dotsentlar Odilxon Niyozov, S.I. Isayev, Abdullajon Boltaboyev, katta o'qituvchi G.F. Konstyapin, professorlar Isoqjon Po'latov, Bobojon Yoqubov, Aleksandr Mustafoev, dotsentlar Sha-

rifjon Sohibov, To'xtasin Keldiyev, Sodiqjon Yusufov va boshqalarning tabarruk nomlari bilan faxrlanadi.

O'zbek xalqining Ikkinchi jahon urushida fashistlar Germaniyasi ustidan qozonilgan tarixiy g'alabaga qo'shgan buyuk xizmatlari «Vodiynoma» jurnallarida ham qisman o'z aksini topgan.

NORVEGIYADAGI O'ZBEK HARBIY ASIRLARI VA ULARNING FOJIALI TAQDIRI

Azizbek Maxkamov, Andijon davlat universiteti huzuridagi Qatag'on qurbonlari xotirasi ilmiy xodimi,
Farg'ona davlat universiteti doktranti (DSc)

Ikkinchi jahon urushida fashistlar Germaniya-siga qarshi mardonavor jang qilib, asirlikka tushib qolgan va Shimoliy Yevropaning olis hududlariga, xususan, Norvegiyaga surgun qilingan o'zbekistonlik jangchilarining turmush tarzi va ularning taqdiri tarixshunosligimizda hanuz o'rganilmagan. Yevropa davlatlariga qilingan ilmiy safarim davomida **Germaniya federal arxivi (Bundesarchiv) va Norvegiya milliy arxivida** saqlanayotgan hujjat va materiallar bilan tanishish ushbu mavzuni xolis va kompleks tarzda o'rganish imkonini berdi.

Urushning dastlabki yillarida g'arbiy jabhada ikki million turkistonlik askar xizmat qilgan, urushning ilk oylaridayoq ular ommaviy ravishda fashistlarga asir tushib qolgan. Buning asl sababi askarlarning maxsus harbiy tayyorgarlik ko'rmagani, oddiy qurollar bilan jangga safarbar etilgani edi. 1941-yilning kuzida Vermaxt qo'mondonligi turkistonlik asirlarga nisbatan yangicha

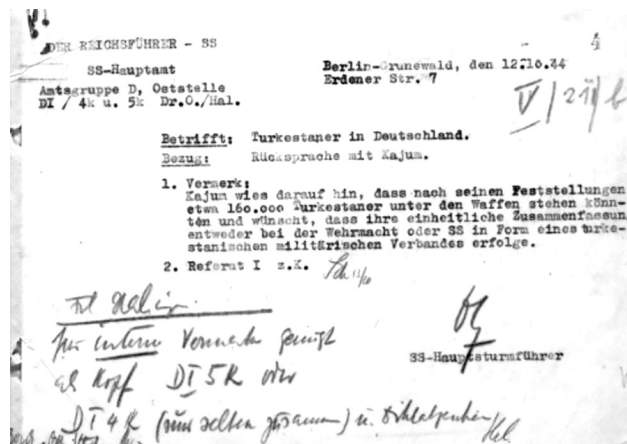
o'tkazilgan o'rta osiyolik harbiy asirlar uchun maxsus qurilish bo'yicha batalyonlar tuzila boshlagan. Rejaga ko'ra batalyonlar milliy tarkib asosida shakllantirilgan. Natijada Germaniya qurolli kuchlar bosh qo'mondonligining 1941-yil 11- va 26-noyabr sanalaridagi buyruqlari asosida turkistonliklar (o'zbeklar, qozoqlar, qirg'izlar, tojiklar, turkmanlar) ishtirokida maxsus **Turkiston qurilish va mehnat batalyonlari (Turkestanische Bau-Bataillone)** tuzilgan.

2. Turkstaner = Insgesamt ca. 75000. Anhaltspunkte für eine Aufteilung konnte ich nicht erhalten
Im Arbeitseinsatz vielleicht 5 - 10000
in Kof.Lagern / keine Anhaltspunkte

Hujjat tarjiması: Turkistonliklar – jami taxminan 75 000 kishi. Ularni bo'limlarga ajratish bo'yicha aniq ma'lumot ololmadim. Mehnat majburiyatida (ishchi sifatida) taxminan 5000–10 000 kishi mavjud.

Izoh: 1942-yil holatiga ko'ra Germaniya konslagerlarida 75 000 nafar asirlar saqlangan bo'lib, ulardan mehnat batalyonlariga jalb qilingan jami asirlar soni 5 mingdan 10 ming nafargacha yetgan (Asos: Germaniya federal arxivi (Bundesarchiv))

strategiya qo'llay boshlagan. Polshaning Chens-toxova (Chencztova) hamda Gross-Rozen nomli konslagerlarida saralangan va maxsus ko'rikdan

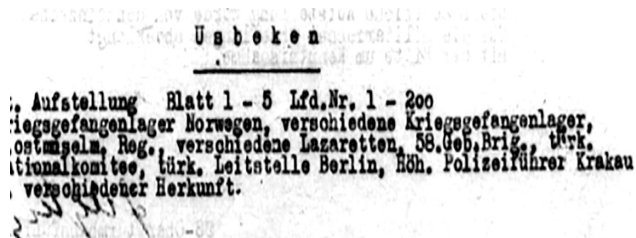

REYXSFYURER – SS / SS Bosh Boshqarmasi, D guruh, Sharq bo'limi

Berlin-Grünevald, 12.10.1944, Erdener ko'chasi 7-uy. Mavzu: Germaniyada turkistonliklar.

Vali Qayumxonning aniqlashicha, taxminan 160 000 turkistonlik qurollantirilgan yoki mehnatda bo'lishi mumkin. Qayumxon ularning yagona tashkiliy birlashma – Vermaxt yoki SS tarkibida Turkiston harbiy birligi shaklida tuzilishini xohlamoqda.

Izoh: Germaniyadagi Turkiston Milliy Birligi Qo'mitasi rahbari Vali Qayumxonning SS bosh boshqarmasiga 1944-yil 12-oktyabrda bergan ma'lumotlariga ko'ra, Germaniyada jami 160 000 nafar turkistonlik asirlar mehnatga va harbiy xizmatga jalb qilingan (Asos: Germaniya federal arxivi (Bundesarchiv))

O'zbeklar:

Ro'yxatga asosan, 1–5-vaqalar, Norvegiyada harbiy asirlar lageri, turli harbiy asirlar lagerlari, turli lazaretlar (harbiy kasalxonalar) 200 nafarining ro'yxati (Asos: Norvegiya milliy arxivi)

Fashistik Germaniya tomonidan turkistonliklardan iborat har bir mehnat batalyoni uchun asosan nemislardan shakllantirilgan boshqaruv guruhi tuzilib, uning tarkibiga batyalon komandiri, turkiyabon tarjimon, hisobchi, maxsus topshiriqlar bo'yicha ofitser va kotib kiritilgan. Batalyonlarning ichki tuzilmasi aniq me'yorlar asosida tashkil etilgan bo'lib, ularning maksimal soni 5 ta bo'linmadan iborat, har bir bo'linmada esa 13 nafardan shaxs bo'lishi belgilangan. Shu bilan birga, turkistonliklardan tuzilgan har bir vzvod tarkibida muayyan kasbiy mutaxassislar, xususan, yog'ochsozlik bo'yicha 10 nafar usta-duradgor, 5 nafar g'isht teruvchi, tosh ustasi va 5 nafar metallga ishlov beruvchi ishchilar bo'lgan. Bo'linmalarga nom berishda ularning milliy tarkibi va qaysi qismga tegishliligiga e'tibor qaratilgan. Hujjatlarda Germaniya qurolli kuchlarining birgina «Janub» armiyalar guruhi oliy qo'mondonligida 1943-yil 12-avgust holatiga ko'ra 6879 nafar o'rta osiyoliklar turli qurilish batalyonlarida mehnat qilganlari qayd etilgan.

Ikkinchi jahon urushi o'zbek asirlarini uzoqroq nuqtalarga – Skandinaviya qirg'oqlarigacha yetaklab borgani, minglab vatandoshlarimiz Shimoliy muz okeani qirg'oqlarida qahraton sovuqda g'ayriinsoniy mehnatga mahkum etilgani arxiv hujjatlarida aks ettirilgan.

Urush yillarida Norvegiya hududi natsistlar Germaniyasi uchun strategik ahamiyatga ega bo'lib, bu yerda ittifoqchilarning ehtimoliy hujumidan himoyalaniish uchun ulkan mudofaa istehkomlari – «Atlantika devori» (hujjatlarda «Atlantikwall») barpo etilgan. Mazkur loyihani amalga oshirishda Norvegiyaga ko'chirilgan yuzlab o'zbek asirlarining mehnati ham hal qiluvchi kuch bo'lgan. Asirlar uchun eng og'ir sinovlardan biri

Arktika iqlimida «Qutb temir yo'li» (hujjatlarda «Polarbanen»)ning qurilishi bo'lib, vatandoshlarimiz shimoliy qutb doirasining ayovsiz sovuqlarida doimiy ochlik va issiq kiyim-kechak yetishmovchiligi sharoitida temiryo'l izlarini yotqizishga majbur bo'lishgan. Ushbu yo'l nafaqat strategik obyekt, balki yuzlab insonlar fojiasiga guvoh bo'lgan hayot va mamot yo'lga aylangan. Mudofaa istehkomlarini qurish uchun zarur bo'lgan qurilish materiallari ham asirlarning jismoniy kuchi evaziga yetkazib berilgan bo'lib, o'zbek asirlari qishin-yozin tinmasdan tosh konlarida og'ir toshlarni maydalashga va bunkerlar uchun tonnalab beton quyish ishlarini bajarishga majbur qilingan.

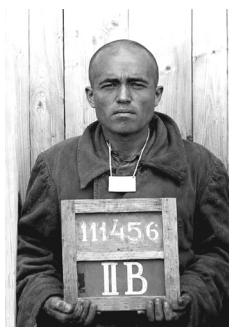
600 dan ortiq o'zbekistonlik asirlar saqlangan Norvegiyadagi Bergen-Belsen konslageri (Asos: Riksarkivet: Krigsgravtjenesten (RAFA-2018): Da23: Rapport til politimesteren i Troms 22.06.1945)

Ana shunday yurtdoshlarimizdan biri **Abdulaziz Qayumovich Hakimov** 1919-yilda Andijon oblasti Lenin rayoni (hozirgi Asaka)da tug'ilgan, Ikkinchi jahon urushi davrida sovet armiyasi safida xizmat qilgan. Janglarning birida nemis qo'shinlari tomonidan asir olingan va Norvegiyadagi «Stalag 330» deb nomlangan harbiy asirlar lageriga joylashtirilgan. Ma'lumotlarga ko'ra, Abdulaziz Hakimov 1942-yil 17-mart kuni Norvegiyaning Nordland hududidagi Narvik shahrida vafot etgan. Ertasi kuni, ya'ni 1942-yil 18-martda Narvikdagi Furumoyen qabristoniga dafn qilingan. Keyinchalik esa uning jasadi boshqa sovet harbiy asirlari bilan bir-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Personalkarte I: Personelle Angaben															Stalag 330									
Kriegsgefangenen-Stammnummer:															Lager:									
Name: Chakimov															Geburtsdatum: 1912									
Vorname: Abdulasiz															Geburtsort: Uzbekistan									
Geburtsdatum und -ort: 1912 Uzbekistan															Truppenteil: 16/66. Inf. Regt. Kamp. u. d.:									
Religion: Moh.															Stellvert.: Lohnarbeiter									
Vorname des Vaters: Chajum															Matrikel Nr. (Stammnummer des Gefangenen):									
Familienname der Mutter:															Gefangenenname (Vor- und Nachname): Litauen 22.6.41									
Ob gesund, krank, verwundet, eingekerkert: gesund																								
Bild:															Nähere Beschreibung:									
Besondere Anmerkungen:																								
Zugehörigkeit des Gefangenen:															Name und Reich der zu dem Gefangenen gehörigen Person in der Heimat:									
															Parasunbekowa									
															Uzbekistan, Leninaki Rayon, Asanaku,									
															Stalag 330									
															Norvegien - Gefangenen - Friedhof									

Norvegiyada asirlikda bo'lgan andijonlik Abdulaziz Qayumovich Hakimovning shaxsiy hujjatlari (Norvegiya milliy arxivi)

galikda Norvegiyadagi Tyotta (Tjøtta) sovet harbiy qabristoniga qayta ko'milgan. Mazkur qabriston Ikkinchi jahon urushi davrida Norvegiya hududida halok bo'lgan sovet harbiy asirlari xotirasiga tashkil etilgan yirik majmualardan biri hisoblanadi.

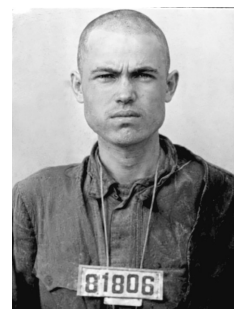
Boboqul Muxtorovich Muxtorov

Yana bir o'zbekistonlik mahbus Boboqul Muxtorovich Muxtorov 1912-yil 5-iyulda Toshkent shahrida tug'ilgan bo'lib, Ikkinchi jahon urushi davrida sovet armiyasi safida oddiy askar sifatida xizmat qilgan. Hujjatda uning millati o'zbek deb ko'rsatilgan. Urush davomida u nemis qo'shinlari tomonidan asirga olingan va «Stalag II-B» nomli harbiy asirlar lageriga joylashtirilgan. Lagerdagi asirlik raqami 111456 bo'lgan. Boboqul Muxtorov 1943-yil 3-sentyabr kuni Norvegiyaning Oppland hududidagi Faberg yaqinidagi Yorstadmoyen (Jørstadmoen) yerlarida vafot etgan.

Hujjatda uning qabri Yorstadmoyen qabristonida joylashgani qayd etilgan. Qabr raqami 371 deb ko'rsatilgan.

Islom Sohibovich Sohibov 1918-yil fevral oyida O'zbekistonda tug'ilgan, Ikkinchi jahon urushi davrida sovet armiyasi safida oddiy askar sifatida xizmat qilgan. Ukrainadagi og'ir janglardan birida nemis qo'shinlari tomonidan asirga olingan, «Stalag 330» nomli harbiy asirlar konslageriga joylashtirilgan. Lagerdagi asirlik raqami 417 bo'lgan. Islom Sohibov 1942-yil 21-iyun kuni Norvegiyaning Nordland hududidagi Narvik shahrida kondagi baxtsiz hodisa tufayli vafot etgan. 1942-yil 22-iyunda Narvikdagi Furumoyen qabristoniga dafn etilgan. Keyinchalik esa uning jasadini Norvegiyadagi mashhur sovet harbiy qabristoni – Tyottaga ko'chirilgan. Hujjatda uning ayni paytdagi qabri bu memorial qabristonda joylashgani ko'rsatilgan. Qabr joylashuvi A sektori, IV qator, 80-raqam sifatida qayd etilgan.

Rahmon Ummatov – 1918-yilda O'zbekistonda tug'ilgan, Ikkinchi jahon urushi davrida sovet armiyasi safida oddiy askar sifatida xizmat qilgan. Urushning og'ir va murakkab sharoitlarida nemis qo'shinlari tomonidan asirga olingan va «Stalag 330» nomli harbiy asirlar lageriga yuborilgan, uning asirlik raqami 363 bo'lgan.

Rahmon Ummatov

Endigina 24 bahorni qarshigan bu yigit 1942-yil 20-fevralda Norvegiyaning Narvik shahrida vafot etgan. Bu hudud Ikkinchi jahon urushi davrida sovet harbiy asirlari og'ir mehnatga jalb qilingan va juda qattiq sharoitlarda saqlangan joylardan biri bo'lgan. Sovuq iqlim, oziq-ovqat tanqisligi, kasalliklar va tinka-madorni quritadigan mehnat minglab asirlarning hayotiga zomin bo'lgan. Rahmon Ummatov ham ana shunday fojiali taqdiri boshdan kechirgan o'zbekistonlik harbiy asirlardan biri edi. Uning taqdiri bilan bog'liq hujjatlar orasida fotosurati ham saqlanib qolgan. Unda Rahmon Ummatovning asirlik davridagi holati aks etgan bo'lib, ko'kragiga asirlik raqami yozilgan belgi taqilgan. Bunday suratlar nemis lagerlarida asirlarni ro'yxatga olish maqsadida olingan.

Bu kabi suratlarda ko'plab o'zbek millatiga mansub insonlarning urush davridagi mislsiz og'ir va achinarli fojiasi aks ettirilgan.

Sovet qo'shinlari Germaniya chegaralariga yaqinlashib kelayotgan bir vaqtda, Norvegiyada mehnat qilayotgan asirlarni harbiy legionlar tarkibiga safarbar etish jarayoni amalga oshirilgan. 1945-yil 27-yanvar holatiga ko'ra, «Stalag III B» lageridan 187 nafar turkistonlik asir rasman ozod qilinib, Noyhammer harbiy poligonidagi **1-sonli Turkiston ko'ngillilar polki** ixtiyoriga yuborilgan. Shu bilan birga, Germaniya xavfsizlik idoralari (SS) Qizil Armiya tarkibida xizmat qilgan va asirga tushgan o'zbek ofitserlari masalasiga alohida e'tibor qaratgan. 1945-yil 29-yanvarda Vena shahridagi SS yo'naltiruvchi markazi orqali bir guruh o'zbek millatiga mansub sobiq ofitserlar maxsus «tasniflash» jarayonidan o'tkazish uchun Berlinga, SS Bosh boshqarmasiga chaqirtirilgan, ular orasida 1920-yilda tug'ilgan Muborak Ahmadjonov, 1917-yilda tug'ilgan Qozi Kazbekov, 1917-yilda tug'ilgan Eshmuhammad Muhammadjonov, 1913-yilda tug'ilgan Og'agala Shukurlar bor edi.

Urush tugashiga atigi bir necha oy qolganida turkistonlik harbiy asirlar orasida nemis qurolli

kuchlariga qarshi kutilmagan va shiddatli qarshilik ko'rsatilgan. 1945-yilning 30-yanvarda Venada imzolangan maxfiy hujjat bu jarayonning naqadar jiddiy tus olganini ko'rsatadi. Hujjatga ko'ra, 1945-yil 25-yanvardan 28-yanvargacha bo'lgan transportlar bilan Norvegiya lagerlaridan yig'ib kelingan asirlarning juda katta qismi harbiy xizmatni davom ettirishdan qat'iyon bosh tortgan. Maktubda ta'kidlanishicha, asirlar **«Qizil Armiyaga qarshi qurol ko'tarib jang qilishni ochiqchasiga va qat'iyon rad etishgan»**. Mazkur vaziyatdan xabar topgan Vermaxt mas'ullari nemis yo'naltiruvchi markazlarini asirlarni safarbar etish ishida sustkashlikka yo'l qo'yganklikda ayblaganlar. Natijada yurtdoshlariga qarshi qurol ko'tarishni rad etgan barcha «isyonchi» asirlarni yana qaytadan asirlik maqomiga qaytarish va ularni jazo sifatida Kayzershtaynburux (Kaisersteinbruch) harbiy asirlar lageriga yuborish haqida buyruq berilgan. Bu holat natsistlar Germaniyasining **«nemis askarlarining jonini saqlash uchun sharq xalqlaridan foydalanish»** siyosati butunlay barbod bo'lganidan dalolat edi.

Quyida Norvegiya lagerlarida (hujjatlarda Kgflg. Norwegen) asirlikda bo'lgan vatandoshlarimizni e'tiboringizga havola etmoqchiman:

O'zbek asirlari saqlangan Norvegiyadagi Flossenburg konslageri. 1944-yil

№	F.I.Sh.	Tug'ilgan sana	Kasbi (nemischa qisqartma)
1	Abduxoliquov Majid	21.09.1915	Dehqon
2	Abdullayev Xayrullo	15.03.1923	Dehqon
3	Asadov Vahob	01.01.1918	Dehqon
4	Bekjonov Rashoda'lo	15.03.1915	Dehqon
5	Bekjonov Ravshan	01.03.1915	Dehqon
6	Choriyev Mamasoli	21.09.1917	O'qituvchi
7	Dehqonov Qodir	15.07.1920	Ishchi
8	Do'starov Teshavoy	1902	Dehqon
9	Yermatov Abdurayim	05.05.1924	Dehqon
10	G'aniyev Sulton	20.06.1919	Aniqlanmagan
11	Horun Rashid	20.10.1919	Ishchi
12	Husainov Mashhur	04.09.1919	Dehqon
13	Jumaboy Maxsum	22.04.1929	Dehqon
14	Komilov Yegor	20.03.1917	Haydovchi
15	Mamajon Qozoqboy	01.05.1895	Sartarosh
16	Mamatov Normurod	12.02.1919	Ishchi
17	Mirtursun Hotam	01.09.1922	Ishchi
18	Muhammedov Xo'ja	1908	Aniqlanmagan
19	Nurali Ibrohim	20.01.1920	Konchi
20	Olimov Muhammad	1916	Ishchi
21	Ortiqov Abduqodir	1919	Haydovchi
22	Ortiqov Sobirjon	10.09.1910	Dehqon
23	Otaxonov Turdiali	25.05.1917	Hisobchi
24	Qalandar Shohsimat	10.01.1906	Dehqon
25	Qayum Xaliljon	29.10.1917	Ishchi
26	Qobilov Boychura	12.12.1922	Dehqon
27	Qodirov Qudrat	05.01.1916	Dehqon
28	Qoraboyev Qus'hboy	01.05.1922	Sartarosh
29	Qozoqboyev Malik	10.09.1910	Etikdo'z
30	Qurbonov Omonturdi	15.09.1919	Dehqon
31	Rahimboyev Abdusolihi	22.05.1922	Ishchi
32	Rahimov Chori	1916	Tikuvchi
33	Saparov Turdiyo'l	1914	Ishchi
34	Sarimsoqov Muhsin	22.09.1920	Dehqon
35	Shodiyev Samad	17.01 (yil ko'rsatilmagan)	Ishchi
36	Shohsulton Nabi	02.04.1910	Agronom
37	Solixo'ja Salmonxo'ja	10.01.1906	Sartarosh
38	Sultonov Nuri	15.05.1918	Dehqon
39	To'rajon Siddiqjon	10.11.1919	Chilangar
40	Toirov Qurbon	21.05.1919	Haydovchi
41	Turayev Alijon	20.10.1919	Talaba
42	Umar Omon	16.03.1916	O'qituvchi
43	Umrzoqov Ergash	10.10.1918	Pochta xodimi
44	Usmonqul Abdumo'min	22.10.1910	Dehqon
45	Yusupov Ergash	22.01.1918	Talaba

Bugun ushbu ro'yxatlarni o'qirkanmiz, Skandi-naviyaning izg'irin lagerlarida g'ayriinsoniy sharoitlar, mashaqqatli mehnat va tinimsiz tahqirlar ostida hayot kechirishga majbur bo'lgan, o'zligini yo'qotmagan o'zbekistonlik o'qituvchi, chilangar va dehqonlarimizni ko'ramiz. Ularning taqdiri bizga bugungi kundagi tinchlik va farovonlikning qadri-ni, millat irodasining bukilmassligini va har qanday

zulmkor mafkura inson erki qarshisida ojiz ekanini yana bir bor eslatadi.

Ikkinchi jahon urushida asirga olingan vatan-doshlarimizning Norvegiyadagi turmush tarzi va ayanchli taqdirini o'rganish tarixshunosligimizdagi dolzarb mavzulardan biridir, buning uchun bir gu-ruh tadqiqotchilarni jalb etgan holda grant loyihalar asosida ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish zarur.

ANDIJON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTIDA «MADANIY MEROS: PEDAGOGIK-FALSAFIY, MILLIY VA UMUMBASHARIY QADRIYATLAR UYG‘UNLIGI» NOMLI XALQARO ILMIY SEMINAR O‘TKAZILDI

Elmurodjon Abdullayev, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Andijon davlat pedagogika institutida 2026-yil 2-may kuni Andijon viloyati hokimligi, O'zbekiston davlat xoreografiya akademiyasi, Hindistondagi

Neru universiteti va Qozog'iston Respublikasining J. Tashenev nomidagi universiteti hamkorligida hududning boy madaniy merosini ilmiy jihatdan

o'rganish va targ'ib etishga qaratilgan katta xalqaro ilmiy seminar tashkil etildi.

Mazkur xalqaro ilmiy seminarining asosiy maqsadlaridan biri «Andijon polkasi»ni UNESCOning Insoniyat nomoddiy madaniy merosi representativ ro'yxatiga kiritish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdan iborat bo'lib, shu nuqtayi nazardan seminar davomida ushbu noyob raqsning kelib chiqishi, rivojlanish bosqichlari, uning milliy o'zlikni ifodalashdagi o'rni hamda boshqa xalqlar raqs san'ati bilan o'xshash va farqli jihatlari keng qamrovda tahlil etildi. Seminarda Hindiston, Turkiya, Shvetsiya, Qozog'iston, Misr, Rossiya va boshqa davlatlarning olimlari ishtirok etishdi.

Seminar ishini Andijon davlat pedagogika instituti rektori, tarix fanlari doktori, professor **Rasulov Baxtiyor Mahmudjonovich** kirish so'zi bilan ochib berdi. U o'z nutqida insoniyat madaniyatining yorqin durdonalaridan biri bo'lmish Andijon polkasining tarixiy ildizlari, uning ijtimoiy-falsafiy mohiyati hamda jahon madaniy taraqqiyotidagi o'rni haqida to'xtalib o'tdi. Insoniyat madaniyati tarixida raqs shunchaki harakat emas, balki

xalqning ruhiy kechinmalari, ijtimoiy qarashlari va ilohiy e'tiqodlari muhrlangan tirik qomus hisoblanishi, o'zbek xalq raqslari, xususan, Andijon polkasi ham jamoaviy birdamlik, hayotiy quvvat va insoniy ehtirosni ifodalovchi paradigmatic namuna ekanligi, u nafaqat estetik harakatlar majmuyi, balki millatning ming yillik xotirasi sifatida talqin etilishi, Andijon polkasi o'z ildizlari bilan insoniyat sivilizatsiyasining eng qadimgi qatlamlariga borib taqalishi haqida to'xtalib o'tdi.

Andijon polkasi haqida gapirganda uni faqat XIX asrda shakllangan raqs deb hisoblash ilmiy jihatdan yuzaki yondashuv ekanligi, garchi hozirgi nomi va ayrim musiqiy elementlari keyinroq sayqal topgan bo'lsa-da, uning zamiridagi harakatlar, jumladan, oyoqlarning shiddatli zarblari va ichki jo'shqinlik Markaziy Osiyoning qadimgi ko'chmanchi va o'troq xalqlari harbiy va ijtimoiy raqslaridan andaza olishi, hattoki paleolit davriga oid qoyatoshlardagi tasvirlar va qadimgi turkiy xalqlarning «o'yin» madaniyati Andijon polkasining prototiplari ming yillar oldin mavjud bo'lganidan dalolat berishi, ushbu raqs asrlar davomida transformatsi-

yaga uchrab bizgacha yetib kelgan tirik tarixiy kod ekanligini ilmiy fikrlar orqali bayon qilib berdi.

Hindistondagi Neru universiteti Markaziy Osiyo tillari va madaniyati instituti direktori, filologiya fanlari doktori, professor **Axloq Ahan** «*Milliy madaniyat va tarbiya asoslari (Andijoncha va Katxak raqslari misolida)*» mavzusida ma'ruza qildi. U o'z ma'ruzasida Andijonda, xususan, institutda bo'lib turganligidan baxtiyor ekanligi, negaki O'zbekiston hamda Hindiston mamlakatlari Andijon bilan bog'liq uzoq yillik tarixiy aloqalarga ega ekanligi, jumladan, Bobur Mirzoning Hindistonda tashkil etgan davlati hind madaniyati, adabiyoti, me'morchiligi va san'atiga ulkan hissa qo'shganligi, bu ma'naviy meros hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotmaganligi, bu ikki xalqlarning yaqinligini namoyon etishga hissa qo'shib kelayotganligini mamnuniyat bilan aytib o'tdi.

Seminarda O'zbekiston davlat xoreografiya akademiyasi professori, filologiya fanlari doktori **H. Hamroyeva** ham so'zga chiqib, «*Milliy raqs san'ati – madaniy diplomatiyaning strategik platformasi («Andijon polkasi» misolida)*» mavzusida ma'ruza qildi. U o'z ma'ruzasida quyidagilarga to'xtalib o'tdi:

Insoniyat doim taraqqiyot va yaxshilikka intilib kelgan, bundan keyin ham bu tuyg'ular inson hayoti va orzu-umidlarining asosiy mazmunini tashkil qiladi. Inson ong-u shuurida go'zallik va ez-

gulik, muhabbat, nafosatga havas uyg'onishida, ilk bolalik tasavvurlarining badiiy-estetik qadriyatlariga aylanishida, asosiy ma'naviy-tarbiyaviy kuch sifatida rivojlanishida musiqa madaniyatining o'rni va ahamiyati beqiyos. Ana shunday maqsadga xizmat qiluvchi qadriyatlardan biri Andijon polkasi hisoblanib, bugungi ilmiy seminar o'zbek xalqining buyuk kashfiyoti butun jahonda ommalashib, muloqot maydonlarini kengaytirayotganligidan dalolat berib turibdi. Zero, milliy o'zlik, vatanga muhabbat va sadoqat tuyg'ularini shakllantirishda muhim vosita va mezonlar qatorida milliy musiqa va raqs tarixini o'rganish, bu borada ilmiy tadqiqotlar olib borish alohida o'rin tutadi.

Musiqa ohang va kuylar, raqs esa harakatlar va imo-ishoralar orqali insonning makon va zamon, tabiat, jamiyat va hayotga, kelajakka munosabatini, ruhiy kechinmalarini, orzu-umidlarini badiiy ifodalaydi. Jumladan, Andijon polkasi o'zbek xalqining milliy qadriyatlari va estetik didini namoyon etuvchi betakror raqs namunasidir. Milliy raqs san'ati xalqning tarixi, urf-odatlarini va mada-

niy merosini xalqaro maydonda targ'ib qilishda muhim vosita hisoblanadi. Madaniy aloqalar jaryonida milliy raqslar mamlakatning ijobiy imijini shakllantirish va xalqlar o'rtasida do'stona munosabatlarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu jihatdan, Andijon polkasi nafaqat san'at asari, balki O'zbekiston madaniyatini jahonga tanituvchi strategik madaniy platformadir.

Uchinchi Renessans poydevorini yaratayotgan mamlakatimizda milliy musiqiy merosga munosabatga vorisij aloqadorlik tamoyillariga davlat siyosati darajasida e'tibor berilmoqda. Insonning komillikka erishuvi haqidagi tasavvurlar har qanday davrdagi g'oyalar, konsepsiyalarning asosini tashkil etishi hisobiga jamiyat hamisha yuksak taraqqiyotga qarab intiladi. Keyingi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlarning ustuvor maqsadi ham shundan iborat. Mazkur seminar milliylikimizni ifodalovchi raqs san'atimizni mukammal o'rganish va uning yangi tarixini yaratishga hissa qo'shishi shubhasiz.

H. Hamroyeva bu seminardan ko'zlangan maqsad eng avvalo millatlararo totuvlikni ta'minlash, o'zbek san'atini dunyo bo'ylab yanada keng yoyilishiga erishish, uning muloqot maydonlarini kengaytirish, jumladan, Andijon xalqining faxri, andijonliklarning zukkoligi, bahodirligi, mardonavorligidan darak beruvchi Andijon polkasini ilmiy tadqiq etish ekanligi, seminar orqali butun O'zbekiston tarixiga, madaniyatiga, san'atiga qiziqish ortgani, bu esa kelgusidagi ilmiy hamkorlikni yanada kengaytirib, bu kabi nufuzli tadbirlarni ko'proq o'tkazishga xizmat qilishini aytib o'tdi.

Seminarda so'zga chiqqan Rossiya Federatsiyasining Sankt-Peterburg Huquqshunoslik va sud-texnik ekspertizasi oliy maktabi direktori, yuridik

fanlar nomzodi, dotsent **Moxorov Dmitriy Anatolyevich** ta'limning san'at, madaniyat bilan transformatsiyasi haqida to'xtalib o'tdi. Jumladan, «Andijon polkasi»ning xalqaro madaniy makondagi o'рни,

uning xalqaro festivallar va madaniy anjumanlarda namoyish etilib, o'zbek milliy san'atining jozibasi va boy an'analarini dunyo jamoatchiligiga tanitib kelayotgani, bu raqs orqali O'zbekistonning madaniy merosi targ'ib qilinib, turli xalqlar o'rtasida madaniy muloqot va do'stona aloqalarni mustahkamlashga xizmat qilinayotgani, uning boshqa millatlar raqs san'ati bilan uyg'un jihatlari, etnografik va lingvokulturologik xususiyatlari yuzasidan muhim ilmiy fikr-mulohazalar bildirdi.

Shvetsiya Yozuvchilar uyushmasi a'zosi, filologiya fanlari doktori, professor **Abdushukur Muhammad** ham «*Uyg'ur va Andijon raqslarining o'xshash jihatlari*» mavzusi bilan chiqish qilib,

uyg'ur raqslari va Andijon polkasida qo'l, yelka va yuz ifodalari orqali his-tuyg'ularni ta'sirchan ifodalash muhim o'rin tutishi, har ikki raqs turida ham milliy musiqa, xalqona kuy va jo'shqin ritmlar asosiy badiiy xususiyat sifatida namoyon bo'lishi, uyg'ur va Andijon raqslari xalqning urf-odatlarini, mehmondo'stligi va hayotga bo'lgan quvonchini sahna harakatlari orqali aks ettirishi, mazkur raqslar milliy madaniy merosning ajralmas qismi sifatida xalqlar o'rtasida madaniy yaqinlik va o'zaro hamjihatlikni mustahkamlashga xizmat qilishini ta'kidladi.

Seminar kun tartibidan o'rin olgan navbatdagi ma'ruzachi Turkiya Respublikasining Neyde universiteti professori, filologiya fanlari doktori **Mustafo Korkmas** «*Turk erkaklari raqs san'ati va Andijon polkasi*» mavzusidagi chiqishida xalqlarning milliy madaniy merosini asrab-avay-

lash, uni zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida o'rganish va xalqaro miqyosda targ'ib etish dolzarb vazifalardan biri ekanini ta'kidladi. Bu esa mazkur san'at namunasini nafaqat milliy, balki umumbashariy qadriyat sifatida ham katta ilmiy qiziqish uyg'otayotganini

ni yana bir bor namoyon etdi.

Rajabiyilar sulolasi vakili, O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti dotsenti **Aziz Rajabiy** onlayn ishtirok etib, milliy musiqa va raqs merosining tarixiy ildizlari, xususan, «Andijon polkasi» kuy va ohanglarining shakllanishi hamda rivoji haqida muhim mulohazalarini bildirdi.

Shuningdek, zoom platformasi orqali O'zbekistonning Misrdagi elchixonasi madaniy aloqalar bo'limi rahbari **Otabek Alimov** ham ishtirok etib, musiqa va raqsning xalqlar hamkorligi va totuvligini ta'minlashdagi beqiyos ahamiyati haqida fikr bildirdi.

Seminarda xorijiy olimlardan Qozog'iston Respublikasining J. Tashenev nomidagi universiteti dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori **Sh. Naraliyev**ning «*Andijon polkasi Markaziy Osiyo yoshlarining muloqot maydoni sifatida*», Misrning Aleksandriya universiteti professori **M. Eldiyep**ning «*Tanura va Andijon polkasining etnografik tamoyillarda*» mavzularidagi ma'ruzalari tinglandi.

Bundan tashqari, seminarida Samarqand shahridagi 3-sonli bolalar musiqa va san'at maktabi direktori **I. Husainov** «*Samarqand bolalar folklor raqs-lari va Andijon polkasi: innovatsion yondashuv*», O'zbekiston davlat xoreografiya

akademiyasining Xoreografiya san'ati kafedrasini mudiri **G. Usmanova** «*Andijon polkasi raqsining milliy madaniy taraqqiyotdagi o'rni*», O'zbekiston davlat xoreografiya akademiyasi Urganch filiali Xoreografiya kafedrasini mudiri **N. Abdiramanov** «*Qoraqalpoq raqs-lari va Andijon polkasining estetik tamoyillari*», Andijon davlat pedagogika instituti fakultet dekani, pedagogika fanlari doktori, professor **M.B. Artikova** «*Madaniy merosni o'rganishda fan-lararo uzviylikni ta'minlash*», institut dotsenti, filologiya fanlari nomzodi **M. Qosimova** «*Andijon polkasining lingvomadaniy tahlili*» va institut tayanch doktoranti **A. Alloyorov** «*Talabalarda ijodiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishda folklor raqs-larining ahamiyati*» mavzusida o'z chiqishlari bilan ishtirok etdilar.

Seminar davomida taqdim etilgan ma'ruzalar va ilmiy chiqishlarda «Andijon polkasi»ning pedagogik ahamiyati, yoshlar tarbiyasidagi o'rni, madaniy diplomatiya vositasi sifatidagi roli hamda uning global miqyosdagi ilmiy tadqiqot obyektiga aylanishi zarurligiga alohida urg'u berildi. Yakunda ishtirokchilar tomonidan «Andijon polkasi»ni UNESCOning Insoniyat nomoddiy madaniy merosi representativ ro'yxatiga kiritish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ilgari surildi. Mazkur tashabbus milliy madaniyatimizni xalqaro miqyosda targ'ib etish, uning nufuzini oshirish hamda kelgusi avlodlarga yetkazishda muhim qadam bo'lishi ta'kidlandi.

Tadbirning eng muhim va e'tiborga molik jihatlardan biri sifatida Andijon davlat pedagogika instituti rektori, tarix fanlari doktori, professor **Baxtiyor Rasulov** Hindistondagi Javoharlar Neru universiteti tomonidan xalqaro darajadagi «*Yil professori*» sovrini bilan taqdirlandi. Bu yuksak

e'tirof professorning ilm-fan va ta'lim sohasidagi samarali faoliyati, shuningdek, xalqaro ilmiy hamkorlikni rivojlantirishdagi munosib hissasi-ning e'tirofi sifatida baholandi.

Shuningdek, Andijon davlat pedagogika instituti professori Muhayyoxon Artikova Hindistondagi Javoharla'l Neru universiteti tomonidan xalqaro darajadagi «Yil olimasi» deya e'tirof etildi. Bu yuksak unvon olimaning ilmiy izlanishlari, pedagogik faoliyati hamda madaniy merosni o'rganish borasidagi salmoqli hissasi xalqaro miqyosda tan olinganidan dalolat beradi. Mazkur mukofotlar Hindistondagi Javoharla'l Neru universiteti Markaziy Osiyo tillari va madaniyati instituti direktori, filologiya fanlari doktori, professor Axloq Ahan tomonidan tantanali ravishda topshirildi. Ularga maxsus statuetkalar taqdim etilib, ilmiy faoliyati yuqori baholandi.

Mazkur xalqaro ilmiy seminar nafaqat ilmiy muloqot maydoni, balki «Andijon polkasi»ni dunyo sahnasiga olib chiqish yo'lida muhim bosqich sifatida tarixga kirdi. Xalqaro ilmiy seminar doira-

sida o'zaro hamkorlik va do'stlik munosabatlarini yanada mustahkamlash maqsadida ishtirokchilar o'rtasida esdalik sovg'alari almashildi.

Seminar yakunida B.M. Rasulov kelajakdagi eng ustuvor vazifalardan biri Andijon polkasini ham YUNESKOning Insoniyat nomoddiy madaniy merosi representativ ro'yxatiga kiritish ekanligi, bu raqs o'zining tarixiy teranligi, madaniy gibriddligi va millatlararo birdamlikni ifodalashi bilan xalqaro e'tirofga to'la loyiq ekanligi, bu yo'nalishda ilmiy asarlarni tayyorlash va raqsning ming yillik ildizlarini jahon hamjamiyatiga namoyish etish ustida ish olib borilayotganligi va milliy raqslarni ta'lim dasturlariga chuqur integratsiya qilish orqali nafaqat san'atni, balki milliy o'zlikni saqlab qolish muhim ekanligini ta'kidlab o'tdi.

Mazkur jarayon seminar ruhiga mos ravishda samimiy va yuksak ehtirom muhitida tashkil etilib, turli davlatlardan tashrif buyurgan olimlar o'rtasida ilmiy aloqalarni rivojlantirishga xizmat qildi.

JANNAT TO'RI-YU JAHANNAM TUBI YOXUD REYGANDAN RASHIDOV-U NIK- SONDAN NAZARBOYEV-U KLINTONDAN KUNAYEVGACHA

(boshi «Vodiynoma»ning 2026-yil 2-sonida)

Nurali Qobul

– Menimcha, Nikita Sergeyevich bu murojaatni ona yurtimiz Rossiyadan turib qilsalar yanada salmoqli bo'lardi. Markazqo'm va hukumat nomidan xalq kuchini his etgan holda nutq irod etmoq obro'yingizni yanada oshirib, kuchli taassurot qoldiradi va har qanday xorijiy yoki fransuz auditoriyasidan afzaldir, – askar aqli bilan fikrini bildirdi mudofaa ministrining birinchi o'rinbosari, marshal Ivan Konev.

– Nahotki siz Nikita Sergeyevichning BMTdagi muvaffaqiyatli nutqlarini va kishilarning bu mu-loqotdan olgan taassurotlarini unutgan bo'lsangiz, o'rtoq marshal? Biz aeroport sari yurarkan-miz, amerikaliklarning Nikita Sergeyevich tomon qanchalik hayrat bilan boqib, olqishlab, qo'llarini uzatganlarini ko'rsangiz edi! Bunday holatni hisobga olmay bo'lmaydi, – marshal Konevning og'ziga urdi Brejnev.

– O'ylaymanki, o'rtoq Brejnev haq, – dedi mu-nozara so'ngida Xrushyov.

Bu odamlar, bu rahbarlar, bu jamiyat nosog'lom, notabiiy va soxta edi. Nikita Xrushyov BMT solinida so'zlariga e'tiroz bildirganlarni tinchitish uchun botinkasini yechib minbarni savalab ketgan, tashkilot tarixida bu kabi madaniyatsizlik, axloq-sizlik va qo'pollik yuz bermagan edi. Erta kunda Xrushyovni ag'darib, o'rniga o'tirishni mo'ljallagan Leonid Brejnev insoniy va siyosiy madaniyatsizlik, oliy darajadagi odobsizlikdan qahramonlik yasab, xo'jayinning ko'nglini olmoq va shu yaltoqona la-

ganbardorlik bilan asil maqsadiga yetishdan boshqa narsani o'ylamasdi.

Bu jamiyat shunday edi. Asil donishmandlarni xalq ko'zidan pana qilish uchun soxta, maddoh donishmandlar, proletar shoir va yozuvchilari yasalar, ularning ko'kraklariga temir-taqalar ko'p osilganidan egilib yurishar, xalqqa ular milliy qahramon sifatida taqdim etilardi.

Yetmish yil o'tib-o'tmay eng oliy insoniy jamiyat, eng gumanistik e'tiqod deya bong urilgan xayoliy g'oyalar tuzumi tuman kabi tarqaldi. Biroq bu notabiiy g'oyalar va e'tiqodlarga ishongan-u aldangan, dunyo va hayotni chuqur-u teran ang-lamaydigan boshi yumaloq buti ayrilar hamda ularning nosog'lom fikrlovchi avlodlari yashamoqdalar. Ularni ham tushunish va kechirish kerak deb o'ylayman. Insonlardan aslida ularda yo'q narsalarni talab qilib bo'lmaydi.

...Nikita Xrushyovning botinkali murojaati o'sha paytda jahon siyosatida momaqaldiraq etkisini yaratgandi. Oradan qirq yil chamasi o'tib arab dunyosi, Bag'dodda yana botinka ishga tushdi. Iroqlik jurnalist muntazir al-Zindiy matbuot yig'inida botinkasini AQSh prezidenti Kichik Jorj Bushga qarata otdi.

– Bu senga Bag'doddan so'nggi bo'sa! – deya hayqirdi u alamdan.

Al-Zindiyni qo'lga olib, qamadilar. Biroq so'ng-ra uning botinkasiga yodgorlik qo'yishdi.

1960-yilning to'rtinchi may kuni Nikita Xrushyov oliy rahbariyatda katta o'zgarish yasadi. Bu yangilanishdan eng muhimi yetmish to'qqiz yoshli marshal Kliment Voroshilovni SSSR Oliy Soveti Prezidiumi Raisi vazifasidan ozod etib, o'rniga Leonid Brejnevni qo'yish bo'ldi.

Munkillab qolgan Voroshilov yig'ilishlarda uxlab qolar, elchilar va xorijiy qo'noqlar bilan muloqotlarda asosiy mavze qolib, o'z hayoti haqida so'zlagancha maqtanib o'tlab ketar, buning oqibatida bir necha bor xalqaro mojarolar yuzaga keldi.

Markazqo'm Prezidiumida Voroshilovning Oliy Sovetga vazifasidan ozod qilish haqida ariza yozishiga kelishildi. Uning vazifasini Leonid Brejnev egallaydi.

Yettinchi may kuni to'plangan Oliy Sovet sessiyasida Voroshilovning sog'ligi munosabati bilan vazifasidan ozod etish haqidagi arizasi o'qildi.

Nikita Xrushyov unga Kommunistik partiya va sovet xalqi oldidagi xizmatlari uchun chin yurakdan tashakkur bildirdi hamda Kommunistik partiyaning sodiq farzandini KPSS MK nomidan Sotsialistik Mehnat Qahramoni unvoni bilan taqdirlashni tavsiya etdi. Iyulda esa uni Markazqo'm Prezidiumi a'zolidan chiqarishdi. Biroq u Oliy Sovet Prezidiumi a'zolidagi qoldi. Nikita Xrushyovni Kremldan haydashar ekan, Brejnev unga shu a'zolikni ham ravo ko'rmadi.

Endi u mavjud SSSR qonuni bo'yicha shu davlatning boshlig'i edi. Biroq faqat qog'ozda. Sobiq Turkiya Respublikasi Konstitutsiyasiga davlat va hukumat siyosatida so'nggi so'zni Qurolli kuchlar bosh shtabi aytadi deya yozilgan bo'lsa, SSSRda KPSSning davlat va hukumat boshqaruvini o'z zimmasiga olishi qayd etilgandi.

Barcha qarorlar Markazqo'm Prezidiumida hozirlanar, Oliy Sovet Prezidiumi buni rasmiylashtirardi xolos.

Bunday olib qaraganda, Brejnev uchun bu mansab pillapoyasida yuksalish edi. SSSR oliy rahbariyatidagi uch yuksak lavozimdan suprasi quruq bo'lsa-da, eng nomi ulug'i edi. Xorijiy munosabatlarda SSSR davlati boshlig'i vazifasini tamsil etardi. Endi uning har bir kuni bayram, chek-chegarasiz mezbzonlik va mehmonlik marosimlarining qiroliga aylangandi. Ilgari kinoxronikalar va markaziy ga-

zetalarning birinchi sahifalarini antipatik Xrushyov va keksa svadebniy marshal Voroshilovning tirishgan suratlari bezab tursa, endi tepakal Xrushyov yonida qoraqosh-u qorasoch, ayollarning orzusidagi erkak Brejnev jilmaygancha odamlarga ordenlar topshirar, tabriklar va qabul marosimlarini o'tkazardi. U uzoq vaqt jahonning birinchi nomerli kosmonavti Yuriy Gagarina qahramonlik oltin yulduzini topshirgani bilan faxrlanib yurdi.

Kelishgan erkak va ayollarni suratga olishga o'ch fotomuxbir va operatorlar uning atrofida parvona-yu xirapashshadek aylanishar, tabiatan populist bo'lmish Brejnevga bu xush yoqar, ixlos-u e'tiqod bilan ular qarshisida haqiqiy yo'l-boshchi va rahbar rolini ijro etar, «eng yaqinimdagilardan biri oxiri bir kun meni sotadi» degan Nikita Xrushyov ham o'zining soda-yu do'lvorligiga borib o'z yurtdoshining muvaffaqiyatli ijrochiligini kuzatgancha xavf-u xatlarni o'ylamay, daho bo'lib qolganiga shubha qilmay bog'dan-u tog'dan kelib nutqlar otar, stalinizm zug'umlari zamonasi oldida uning bu bolalarcha siyosiy, katta mantig'-u falsafadan yiroq, umuminsoniy qadriyatlar mezoniga to'g'ri kelmas, davlat axloqi hamda siyosiy madaniyat sinirlarini oyoqosti qilgan chiqishlaridan siyosiy madaniyatni anglanlar kulishardi.

Faqat Nikita Xrushyovdek kishi davrida Brejnev va Gorbachyov yoki Chernenko kabi teran, chuqur fikrlay olmaydigan komsomolnuxsa-yu juhud forma qodir-u rahbarlar yetishib chiqishi tabiiy edi. Leonid Brejnev bu lavozimda yana bir tarixiy ishni bajardi. Albatta, ustoz Xrushyovning ta'limoti bilan 1960-yil 31-mayda SSSR Oliy Soveti Prezidiumining ommaviy qirg'inlarning bosh tashabbuskorlaridan asosiysi, «Harbiy kommunizm» g'oyasining ijodkori Lev Troskiyni Meksikada boshiga muzyorar cho'kich bilan urib o'ldirgan Roman Merkaderga Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni berilgani haqida qarori e'lon qilindi.

SSSRga maxfiy ravishda keltirilgan Merkaderni sakkizinchi may kuni Leonid Brejnev tabrikladi. Tuzum shunday edi. Qotillardan qahramonlar yasaldirdi va bu qotillar ulusga, yoshlarga namuna qilib ko'rsatilar, mustaqil fikrlovchi, bayroq ko'tarib, «Olg'a, faqat mening ortimdan!» – deya orqalarga qaramay yuguruvchilardan farqli, yuksak

fikrlaydiganlarga shubha-yu gumon bilan boqishar va ular chig'iriqdan tashqari edilar.

Davlat boshlig'i sifatida endi u Xrushyovdanda ko'proq xorijiy safarlarga chiqar, chet el davlatlarining ordenlari ham yog'ilib kela boshlagandi.

Tabiatan qo'rqqoq Brejnev tinimsiz uchoqda uchar ekan, xavfsizligini ta'minlash uchun barcha chora-tadbirlar eng oliy darajada ko'rilishini talab qilardi. Uzoq tanlovdan so'ng Yuriy Gagarinni Boyqo'ng'irdan Moskvaga olib kelgan Boris Pavlovich Bugayev ilk tezuchar «Tu – 104» uchoqlarining sinovchi uchuvchisi edi.

Beriya Stalinga «suiqasd» uyushtirib, uni «qutqargan»idek, Bugayev Brejnevni Gvineya va Ganaga eltayotganda shunga o'xshash voqea «sodir» bo'ldi. «Noma'lum» qiruvchi samolyotlar SSSR davlati prezidenti uchayotgan uchoqni «o'rab» oldi. Bugayev epchillik bilan samolyotni bu «qurshov»dan olib chiqib ketdi. Brejnev yaxshigina otganda shu voqeani hikoya qilishni xush ko'rardi.

Faqat bilgan va sadoqatli sanagan eng yaqin kishilarini yoniga olgan Brejnev bosh sekretar bo'lgach, Bugayevni grajdan aviatsiyasi ministri, aviatsiya bosh marshali va ikki marotaba sotsialistik mehnat qahramoni qildi. Bugayev rahbarlik qilayotgan «Aeroflot»ni tanqid qilib bo'lmas, har qanday salbiy fikr Markazqo'm tomonidan kesilar, Bugayevning styuardessalari kecha-yu kunduz Bosh sekretarning haramida sidq-u sadoqat-la xizmatda edilar.

Brejnev sidq-u sadoqatda nuqsonsiz deb bilganlar ro'yxatining boshida eski do'sti, yillar o'tgach, Yuriy Andropovdan so'ng bosh sekretar taxtiga bir yil chamasi o'tiradigan Konstantin Ustinovich Chernenko bor edi.

Brejnev Markaziy Komitet sekretarligida olib kelgan Chernenko pushtipanohi Oliy Sovet Prezidiumi raisligiga saylanganda Markazqo'mning agitatsiya va propaganda bo'limida sektor mudiri bo'lib ishlar, oddiy va sadoqatli ijrochi bo'lib, bo'lim boshlig'i o'rinbosarligini ko'zlab o'tirardi. Ideologiya bo'yicha Markazqo'm sekretari Leonid Ilichev ham unga rag'bat ko'rsatardi.

– Konstantin Ustinovich! Qalaysan? Seni Oliy Sovet Prezidiumi kanselyariyasi boshliqligiga taklif etamiz, – kutilmaganda qo'ng'iroq qildi Brejnev.

– Yaxshi! Yaxshi! – deya oldi Chernenko tiliga boshqa kalima kelmay, beklanmagan bu taklifdan boshini changallagancha.

Lektor Dolenko xonasiga kirganida Chernenko mungli va motamsaro qiyofada o'tirardi.

– Tinchlikmi? Biror falokat yuz berdimi? – so'radi Dolenko hamdardlik bildirmoqchi bo'lib.

– Leonid Ilich meni Oliy Sovet kanselyariyasi boshliqligiga taklif etmoqda. Bu ishni neqadar istamasligimni bilsang edi, – javob qildi Chernenko g'amgin ovozda. – Boshim qotib qoldi. Rad et-sam, Brejnev bilan aloqalarim buziladi va bu men uchun qimmatga tushishi mumkin. O'tishimga to'g'ri keladi, – hamon yig'lamsiragan ovozda qunishardi Chernenko.

Siyosatchilar haqiqiy donolikdan, qolaversa, siyosiy donolikdan ayro tushganliklari bois, yuksak amal-u mansabga o'lib-tirilib, har qanday razil-u qing'ir vositalarni ishga solib intiladilar va amal havosini olgach, uning keng imkoniyatlaridan astoydil foydalanib yuksalganlari sari siyosat sahnasining ashaddiy aktyoriga aylanadilar va hech bir siyosatchi bu sahnadan o'z vaqtida, obro'si borida ketishni istamaydi va o'ylamaydi. Bu, albatta, bizning sharq, musulmon dunyosiga tegishlidir. Yevropada din va dinchilar siyosatga aralashmay qo'rganidan so'ng yuksalish yuz berdi. Sharqda esa dunyoviy adolat-u qadriyatlar asosida davlat-u hukumat ishini yuritishga o'zlik qilayotganlar hamon diniy davlat tuzib, ana shu aqidalar bo'yicha siyosat yurgizmoqdalar.

Aslida, diniy davlat-u mamlakat bilan ateistik davlat-u mamlakatlarning ish yuritish tartib-u qoidasi bir xil. Biri diniy fanatik radikal bo'lsa, ikkinchisi ashaddiy xudosiz. Bunday jamiyatlarning a'zolari hech qachon kelishib, o'zaro anglasha olmaydilar va jamiyat tarqoqlashuv va parchalanuv yo'lidan boradi. El-u elatlar to'zib, parokandalikka yuz tutadi.

Rahbarlikning hadisini olgan ashaddiy karyerist – mansabparastlar o'z maqsadlariga yetmoq uchun jasadlardan pillapoya yasashdan ham qaytmaydilar. Brejnev ustoz, aktyor Xrushyovdan ko'ra kelishgan, g'oyat simpatik siyosatchi va notiq edi.

Hindistonni uch hafta kezib, har kuni so'zlab, yigirma bir marotaba nutq otdi. Xrushyov ham hali bu qadar rekordga erishmagandi. Oniy qaror-

lar qiroli Xrushyovga shogirdining bu baytal qamchilashi ma'qul kelmadi.

– Dnepropetrovsk shahar qo'mitasiga lektor qilib jo'nataylikmi bu vaysaqini? – dedi Xrushyov ideologiya bo'yiga sekretar Ilichevga.

Bu sha'ma yetib borganida Brejnev Stalin va fotidan so'ng Siyosiy byurodan haydalganida kechirgan vos-vos holatiga tushdi. Qahri qo'ziganda ko'z ochib yumguncha eng yaqin safdosh-u yo'l-doshlaridan ham hech tap tortmay voz kechadigan Xrushyovdan har qanday falokatni kutish mumkin edi. Brejnev yelkasini qisib, bo'ynini ichiga tortgancha yurak hovuchlab yurdi.

Endi u, Xrushyov odamlar, hatto bolalar umri va hayoti bilan bog'liq muhim ishlarda ham yanglish qaror qabul qilsa, qo'llab-quvvatlar, shu ikki-yuzlamachilik va adolatsizlikni qilmasa, ko'zlagan manziliga yetib kelolmasdi. So'ngra buni o'zi ham tan oldi.

Nikita Xrushyov jamoatchilikning jinoyatchilikka qarshi kurashini qoniqarsiz deb bilar, jinoyatchilik ortib borardi. Xrushyov jazolarni kuchaytirishni talab qildi. Uning talabi bilan oltmishinchi yillar boshida bir qator jinoyatlar uchun o'lim jazosi qayta joriy etildi. Buni hech kim kutmagan, xalqning ongli tabaqasi nazarida yana stalinizm epkini esa boshlagandek tuyuldi. Hatto voyaga yetmaganlar ham qatl etila boshlandi. Ota-onasini o'ldirgan o'n besh yoshli bolalar ham oliy jazoga hukm etilaverdi. Bu o'lim jazolari Oliy Sovet Prezidiumining maxsus farmoni bilan, ya'ni Brejnevning imzosi bilan amalga oshirilardi.

Oliy sud raisi Gorkin bu ishning qonunsizligini isbotlab, Xrushyov nomiga maktub yozdi. Gorkin xatni Xrushyovga yetkazish uchun Brejnevga berdi. Xrushyov esa o'ziga xos qo'pollik bilan Brejnevni jerkib tashladi.

– Gorkinning so'ziga kirib Nikita Sergeyevichga maktubni olib kirgan men ahmoq! – dedi qo'lidagi qog'ozni stol ustiga uloqtirar ekan lab-lunji osilib Brejnev.

...Duch kelganida qo'rquvdan oyoq-qo'li qaltirab, shaytonlagudek bo'ladigan Xrushyov endi yo'q, uning dunyoning yarmini boshqaradigan eman og'ochidan yasalgan kursisida o'zi o'tirar, ishni nimadan va qanday boshlashni bilmay o'ylanib qolgandi.

Reja va va'da bo'yicha ilk amalga oshirishi kerak bo'lgan ishni hal etdi. Xrushyovni taxtidan ag'darishda jonbozlik ko'rsatganlarni taqdirladi. Bu sokin davlat to'ntarishida hal qiluvchi ishni bajargan sheriklarini Prezidium a'zoligiga saylattirdi. Ukraina yo'lbo'shchisi Shelest va Markazqo'm sekretari Demichev Prezidium a'zoligiga nomzod bo'ldi.

Kerak bo'lsa Xrushyovni qamoqqa olishga ham hozir turgan KGB raisi Semichastniyni nomzodlikdan a'zolikka o'tkazdi.

Ikkinchi vazifa Xrushyovning qo'ltig'iga kirib olib, suv purkab yurganlardan qutulish edi. Markazqo'mdagi asosiy lavozimlardan biri qishloq xo'jaligi bo'yicha sekretar Vasiliy Polyakov edi. His-tuyg'usi birlamchi, chuqur o'ylab o'tirmay kadirarlarni paypoq kabi tez-tez almashtiradigan Xrushyov hech kim bilan maslahatlashmay ikki yil burun «Selskaya jizn» gazetasining bosh redaktori Polyakovni shu lavozimga keltirgan va u qishloq xo'jaligi bo'limini ham boshqarardi. U Xrushyovdan boshqa hech kimga yoqmas, barcha bu tayinlovdan hayron edi.

Uni o'z kasbiga, «Ekonomicheskaya gazeta» bosh redaktori o'rinbosarligiga qaytarishdi.

Navbat Nikita Xrushyovning hamyurti Leonid Yefremovga kelgandi. Yefremov Stalin zamonasida Xrushyov o'sib-ulg'aygan Kursk obkomi birinchi kotibligiga tayinlangan, Nikita Sergeyevich viloyat va ona qishlog'i Kalinovkani unutmas, imkon tug'ildi deguncha g'amxo'rlik qilardi.

Xrushyov uni Moskvaga, Markazqo'm byurosining RSFSR bo'yicha o'zining birinchi o'rinbosarligi va Markazqo'm byurosining Rossiya qishloq xo'jaligi bo'yicha raisligi vazifalariga keltirdi. Yefremov Xrushyovni taxtdan ag'darishga bag'ishlangan Prezidium yig'ilishida ham uning yonida turdi. Bu uning Moskva, Kremlni so'zsiz tark etishi ma'nosiga kelardi.

Yefremov bir zamonlar emin-erkin kirib-chiqib, odamlar taqdirini hal qilib yurgan kabinetga rangi-quti o'chib kirdi. Xona sohibi ko'rsatgan kursisiga omonatgina cho'kdi.

– Vaziyat o'zgarganini ko'rib turibsan, Leonid Nikolayevich, – dedi Brejnev sigaretasini tutatganicha suhbatdoshining yuziga boqmay. – Markaziy Komitetdan boshqa joyga o'tishingga to'g'ri

keladi. Sen haqingda har xil gap-so'zlar yuribdi va bizga ham yetib keldi. Qolaversa, sen Xrushyovning Markazqo'm RSFSR byurosi bo'yicha o'rinbosari bo'lgansan. Albatta, Xrushyovning bu tarzda ishdan ketishini kutmagansan. Biz ham buni o'ylamagan edik va seni hech bir masalada ayblay olmaymiz. Aksar respublika, o'lka va viloyat qo'mitalari sekretarlari sening Markazqo'm apparatida qolmasligingni aytishmoqda. Buning ustiga, RSFSR bo'yicha MK byurosi ham tugatildi. Meni to'g'ri tushun, sen boshqa ishga o'tishing kerak. Seni partiya ishida olib qolamiz.

– Unda meni faoliyatimni boshlaganim Gorkiyga jo'natsangiz, – rijo etdi Yefremov.

– Yo'q, seni Gorkiyga yubormaymiz, – Yefremovning so'zini kesdi Brejnev. – Ayni paytda Stavropol kraykomi birinchi sekretarligi bo'sh. Juda yaxshi janubiy o'lkamiz. Shu yerga borasan. Kelajagi bor, zavq-shavq bilan ishlaydigan o'lka. Shuni hisobga olki, bu so'nggi qarorimiz.

– Balki pensiyaga chiqarman, Leonid Ilich? Axir men viloyatlarda ishlash davrini bosib o'tgan bo'lsam, – xafa bo'lgandi Yefremov.

– Senga pensiyaga hali erta. Yoshsan, o'lkaga borasan. Bir necha kun istirohat et. So'ngra o'lka qo'mitasi plenumini o'tkazamiz.

Stavropol o'lkasi birinchi sekretari Fyodor Kulakovni Konstantin Chernenko tavsiyasi bilan Brejnev noyabrda Markaziy Komitetning qishloq xo'jaligi bo'limi mudirligiga olib kelgan, so'ngra Markaziy Komitet sekretari etib tayinlagan, partiya bosh shtabidagi qishloq xo'jaligi bo'yicha Xrushyov keltirganlarni jo'natib, tezroq o'z qodirlarini joylashtirishga kirishgandi.

Yefremovning kavushini to'g'rilagan Brejnev huzur-la sigareta burqsitgancha eski do'sti, Qozog'iston lideri Dinmuhammad Kunayevga telefon qildi.

– Qalay ishlar, do'stim Dimash? Yana bir bor tabriklayman seni! Salafing Ismoil Yusupov ariza yozmayman deb ancha tixirlik qildi. Yigitlar oxiri o'takasini yorib arizasini olishdi. Uni xafa qilishmasin. Ahvolidan xabardor bo'lib, qarashib tur. Nima yordam kerak bo'lsa ayt!

– O'zim sizga bir muhim masalada qo'ng'iroq qilmoqchi edim, Leonid Ilich, – javob qildi Kunayev bosh sekretarning yo'qlovidan xursand ohangda.

– Nima gap? So'yla.

– Ikkinchi sekretarimiz o'rtoq Solomensevning bir xonim bilan romani davom etayotganda militsiya eri tutib olib, katta janjal yuz berdi. Endi u obro'sizlangan holatda ikkinchi sekretar bo'lib ishlay olmaydi degan fikrdamiz. Shuni sizga ma'lum qilmoqchi edim.

– Uning bir ayolga muvaffaqiyatsiz xushtorlik qilganidan sotsializm zarar ko'radimi, Dimash? Sen ham qiziq odamsan. Ayol zotini sevmagan, yaxshi ko'rmagan erkak erkakmi? Sizlarga hayronman. Bizda bu kabi mayda-chuyda ishlarga e'tibor berishmaydi. Qolaversa, sen ham, men ham ayollarni sevamiz. Bir shoir yozgan-ku: «Tun bilan ayolni yolg'iz qoldirmoq gunohlar ichida eng katta gunoh», – deb. Bo'пти, uni Rostovga birinchi sekretar qilib jo'natamiz.

Do'stlariga sadoqatli Brejnev Kunayevni Solomensevdan xalos etdi. Ikki yil so'ngra esa ustoz xonimsevar Solomensevni Markaziy Komitet sekretarligi va og'ir sanoat bo'limi boshliqligiga keltirdi. Siyosiy byuro a'zosi bo'ldi. Siyosat aslida sixni ham, kabobni ham kuydirmaslik san'ati edi.

Solomensev Xrushyovning odami, yaqinda vafo etgan, o'n ikki yil og'ir sanoatni boshqargan Aleksandr Rudakovning o'rniga kelgan, Brejnev yana bir xrushyovchidan qutulgandi.

Xrushyovdek mashhur, aktyor va populist arbobning bu kabi sharmandalarcha siyosat o'yinidan chiqarib yuborilishi tabiatan qo'rqqoq va fikrlash darajasi yuksak bo'lmagan Leonid Brejnevni g'oyat hushyor torttirgan, ayniqsa u yon-veridagi Shelepin, Yegorichev va Semichastniy kabi o'ttiz besh-qirq yosh atrofidagi Prezidium a'zolaridan cho'chir, imkonini topib ulardan xalos bo'lish yo'llarini axtarardi.

Katta davlat aqli, dunyoviy siyosat madaniyati, keng qamrovli fikrlashdan mosuvo Brejnevning jiddiy ishlarga tobi-toqati yo'q, eng sevimli tirikchiligi ov, domino va yaxshi shashlik bilan sifatli viski hamda konyak ichish, albatta, go'zal xonimlar edi...

Juma kuni tushdan so'ng boshlanadigan bu istirohatlar gohida dushanba sabohiga qadar davom etardi.

Zotan...

Adolat ummonida

Dononing dardi bashar.
Tuban taxtni tang etib
Fasod arqonin eshar.
Moddiyatning qullari
Kavush peshidan qo'shar.
Tel berilgan tentaklar
Seldek ko'pirib toshar.
Yaxshiga yurum yo'qdir,
Yomon boshbog'i bo'shar.
Kelar so'nggi yo'lchilik,
Tangri poyandoz to'shar.
Saboq bo'lmas kimsaga,
Kapalak bir kun yashar.
Eski hammom, eski tos,
Ot topar, eshak oshar.

4. Velikorus shovinizmini hech bir xalq qabul etmaydi! «Bundan so'ng hech kim hech qachon va hech kimni otmaydi». Ukraina va Moskva to'dalari jangi! Dovdir rahbarning do'lvor shogirdi.

Kimki dunyoga ruju qo'ysa, u it bilan barobardir.
Imom G'azzoliy

Nafratlanyapsanmi? Demak, seni yengib bo'lishgan.

Konfutsiy

Poskrebi russkogo, naydyosh tatarina.

A.S. Pushkin

Potri russkogo, naydyosh tatarina.

V.V. Putin

Dinmuhammad Kunayevning barcha bolalari tarix o'qituvchilari edi. Kunayev tarbiyalab shu maqomga yetkazgan Nursulton Nazarboyevning hamma bolalari milliarder bo'lishdi. Nazarboyev prezident ekan, Kunayev paltosini sotib kun ko'rdi.

Q. To'qayev

– Podgorniyni o'zini tutishi, xorijiy musofirlar va fotomuxbirlar qarshisida qiyshanglagani menga yoqmayotir, – dedi Brejnev kabinetiga kirib kelgan suvilon taxallusli Markazqo'm sekretari Mixail Suslovga.

– To'g'ri. Partiya, davlat, hukumat va mamlakatda bitta rahbar bo'ladi. U o'zini siz bilan teng tutib, go'yoki sizga otaliq qilayotgandek tutadi. Bu yaxshi emas. Aqli shakar fabrikasining direktorligidan kattaroq lavozimga yetmaydigan bu tug'ma

to'pori ham o'ziga o'xshagan dovdir Xrushyovning kashfiyotidir. Xrushyov es-hushli, aqli butun shaxsiyatlarni o'zidan uzoqlashtirar, o'zi kabi mujikbasharalarni yoniga olib rag'batlantirardi, – Brejnevning fikrini davom ettirdi Suslov. – Buning ustiga, u o'lgudek ikkiyuzlamachi va o'jar, qo'pol hamda bugundan ertaning farqiga bormaydigan tor fikrli kimsa.

– Ha, u ustaxonada slesarlik qilardi. Dunyoqarashi ham o'zi ishlov bergan temir-taqadek qotib qolgan. Bekorga Anastas Mikoyan uni oziq-ovqat xalq komissari o'rinbosarligidan haydab yubormagan ekan.

– Mikoyan uni Voronej viloyatiga shakar zavodini ko'chirish uchun jo'natgan. Biroq u Voronejga bormay turib hisobot bergan, borishga qo'rqgan. Aldoqchiligi uchun Mikoyan uni xalq komissarligidan haydab, Moskva oziq-ovqat texnologiyasi institutiga direktor qilib yo'llagan. Ukraina ozod etilgandan so'ng tajribali kadrar kerak bo'lgani uchun uni Kiyevga oziq-ovqat xalq komissarligi lavozimiga jo'natishdi. Kiyevda u Xrushyov rahnamoligida ishladi va bu ikki yo'nilmagan tayoq til topishdilar. Nikita Sergeyevich dastlab uni Ukraina sovmiining Ittifoq hukumatidagi vakili, so'ngra Xarkov obkompartiyasiga birinchi sekretar qildi. Stalinning o'limidan so'nggi olag'ovur qodirlar almashuvi paytida uni Ukraina Kompartiyasi Markaziy Komitetining ikkinchi sekretarligiga, birinchi sekretar Kirichenkoni Moskvaga olgach, birinchi sekretarlikka tayinladi. 1964-yilning iyunida esa Markazqo'mga sekretar etib keltirdi.

Podgorniyni o'zini ikkinchi sekretar sifatida Ittifoqdagi ikkinchi shaxs zehn etar, birinchi sekretarga eski odati bo'yicha hamon Lyona deya murojaat qilar, oshkora hech qanday hurmat-e'tibor ko'rsatmas edi. Uning bunday xatti-harakati Brejnevning g'ashini keltirar, davlat to'ntarishida hal qiluvchi rol o'ynagan sobiq sherigining o'z oyog'i bilan tuzoqqa tushishini kutardi.

Dovdir Xrushyovning do'lvor shogirdi ko'p o'tmay yangi dahoga bu imkoniyatni yaratib berdi. Bu paytda ukrainalik qodirlar Moskvadagi eng muhim vazifalarni egallab olishgan, Markazqo'mdagi ukrainaliklarning yo'lboshchisi Podgorniyni edi.

1965-yilning yozida Brejnev istirohat uchun janubga ketdi. Butun boshli mamlakat, partiya va

davlat Podgorniyga qoldi. Shu paytda MK Prezidiumiga Kiyevdan, Ukraina yo'lboshchisi Pyotr Shelestdan maktub keldi. Shelest Markazqo'mdan tashqi savdoda Ukrainaga erkinlik berishni so'ragandi.

Hatto maktubda rivojlanayotgan va betaraf mamlakatlar savdo masalasida SSSR hukumati bilan anglasha olmayotganligi ham qayd etilgan, Ukrainaning BMT a'zosi sifatida bunga huquqi borligi ta'kidlangan va Ukraina bilan to'g'ridan to'g'ri tijoriy munosabatlar o'rnatishga hozirliklari ta'kidlangandi.

Pyotr Shelest Podgorniyning ko'magiga ko'z tikib tug'ilgan imkoniyatdan foydalanib qolmoqchi, shu bahonada o'z respublikasi manfaatlari uchun ittifoq ministrliklari va tashkilotlari bilan jiqqamusht bo'lishdan qutulmoqchi edi.

Ittifoq rahbariyati esa Ukrainada Tashqi ishlar vazirligining bo'lishi boshqa respublikalar kabi xo'jako'rsinga ekanligini juda yaxshi bilishardi.

Nikolay Podgorniy Leonid Brejnev astoydil kutayotgan xatoga yo'l qo'ydi. Ukraina yo'lboshchisi salafini chuv tushirgandi. O'z kuchiga ortiqcha baho bergan Nikolay Podgorniy Shelestdan kelgan maktubni muhokama etib, o'z fikr-mulohazalarini bildirish uchun quyi tashkilotlarga jo'natdi. O'zini Brejnevdan kam sanamaydigan Nikolay Viktorovich bunday jiddiy masalalarni birinchi rahbarning oldidan o'tmasdan hal qilish mumkin emasligini unutgandek edi...

Shelestning xati «Ukraina to'da»siga tish qayrab yurgan yosh Shelepin boshliq «Moskva to'da»siga qo'l kelgan, guruh orzulab yurgan hujumni boshlashiga imkon yaratgandi. Ular Podgorniy va «Ukraina to'da»siga tashlandilar.

1965-yilning ikkinchi sentyabrida Markazqo'm Prezidiumi Ukraina rahbari Shelestning Tashqi savdo ministrligi faoliyatiga doir maktubi muhokamasiga to'plandi.

– Mening bu maktubdan mutlaqo xabarim yo'q, – dedi Brejnev baroq qoshlarini uyib sheriklariga Shelestni bemalol talashlariga ishorat etgandek.

– Nima? Ukraina SSSRdan ajralib chiqmoqchimi?

– Ukrainaga Markaziy hukumatni chetlab o'tib tashqi tijorat huquqini berish mumkin emas. Ertaqa qolgan o'n to'rt respublika ham bayroq ko'tarib chiqadi, – dedi Shelepin.

– Tashqi savdo monopoliyasi masalasi bundan qirq yil burun hal etilganini bilmagan o'rtoq Shelest qanday markschi-leninchi ekanligiga hayronman, – gap qo'shdi Oliy Sovet Prezidiumi raisi Anastas Mikoyan.

– Shelest nafaqat tashqi savdo monopoliyasi-ning lenincha prinsiplarini, shuning barobarida, lenincha tashqi siyosatni ham nazarga ilmay harakat etmoqda, – peshonasi tirishgancha fikr bildirdi bosh vazir Aleksey Kosigin.

– Ukrainada burjua millatchiligiga qarshi kurash sust olib borilmoqda. Respublika rahbariyati o'zlari uchun alohida sharoit yaratilishini istaydi. Mahalliychilik va millatchilik avjida. Davlat va partiya tartib-intizomi buzilmoqda, – do'rillagan ovozda qo'nishdi KGB rahbari Semichastniy.

– O'rtoq Shelestning bevosita ko'rsatmasi bilan ko'cha va do'konlarning yozuvlari ukrain tilida yozilmoqda. Bu qanday mantiqqa to'g'ri keladiki, rus shuhratining shahri bo'lmish Sevastopoldagi barcha yozuvlar ukrain tilida. Qani bu yerda Sovet davlati va mamlakati? – ijing'angancha munozaraga qo'shildi o'zi yahudiy bo'lmish Mixail Suslov.

– Bu maktubning yanglish yozilganligini tushundim. Ijzatlaringiz bilan uni qaytarib olaman, – dedi o'zini yo'qotgudek holatga tushgan Pyotr Shelest ushbu masalaning siyosiy ayblovga aylanib ketishidan tashvishga tushib.

Biroq uning bu gapiga hech kim e'tibor bermadi. Ularga Shelest emas, unga qo'lqanot bo'lgan Podgorniy kerak edi.

– O'rtoq Shelest! Sizning vazifangiz Kiyevga qaytgach, respublika Markazqo'mi Prezidiumi a'zolarini to'plab, bu siyosiy xatoga o'z-o'zini tanqid ruhida yondashib, tegishli xulosalar chiqarishdir, – deya nasihat qilgan bo'ldi Mikoyan.

– Ukrainada haqiqatan ham vaziyat ayanchli, – munozaraga aralashdi ideologiya bo'yicha kotib Demichev. – Ukraina Markazqo'mida millatchilik avjiga chiqqan. Kiyevdagi Markazqo'm apparatida bir nafar ham rus qolmagan. Buni qanday tushunmoq va izohlamoq kerak? Bu millatchilik oxir-oqibat nimalarga olib kelishini nahotki respublika rahbariyati chuqur anglamayotgan bo'lsa?

– Ukraina bo'yicha nazorat kimning zimmasida? Menimcha, respublikaning sobiq birinchi rahbari, bugun partiyamizdagi ikkinchi kishi Nikolay Vik-

torovich Podgorniyning uhdasidadir. Shelest yo'l qo'ygan bu siyosiy xatosi uchun, so'zsiz, aybdor. Biroq undan-da katta gunohkor partiyamizning ikkinchi odami va bu mavqeini suiiste'mol etib Ukraina ishlariga hech kimning aralashuviga yo'l qo'ymagan o'rtoq Podgorniydir. Modomiki siz Ukrainaning kuratori ekansiz, so'zsiz, bu noma'qulchilikka ham sheriksiz! – dedi qahr bilan Shelepin.

– Haddingizdan oshmang, o'rtoq Shelepin! – notiqning so'zini bo'ldi Podgorniy. – Sizning kuratorlik iborangiz Stalin davrida Leningradga kuratorlik qilgan, Stalin o'z vorisi deb bilgan Siyosiy byuro a'zosi Voznesenskiy, Markazqo'm sekretari Kuznetsov va RSFSR Ministrlar Sovetining raisi Mixail Radionovlarning otilib ketganligini yodga solmoqda! Nima, do'stingiz Semichastniy bilan bizni otishga hozirlikni boshlab yubordingiz, shekilli.

– Masalani chuqurlashtirma, Nikolay. Bundan so'ng hech kim, hech qachon, hech kimni otmaydi va sotmaydi, – vaziyatni yumshatgan bo'ldi Brejnev.

– Hurmatli Leonid Ilich! Vaziyat shu darajaga yetib bordiki, rus harbiy flotining sharafi bo'lgan Qora dengiz flotida amalga oshirilgan taqdirlash marosimida barcha birdek ukrain tilida so'zlandi. Qirimda esa ruslar ukrainlardan ko'p. Ammo barcha radio va teleeshittirishlar ukrain tilida olib borilmoqda. Hozir muhokama etganimizdek, millatchilik faqat tashqi tijoratda emas, tom ma'noda siyosat va ideologiyada. Men Ukraina Kompartiyasi plenumini o'tkazib, bu masalani jiddiy muhokama etishni taklif qilaman, – fikrida sobit edi Shelepin.

– Hozir tinglaganingiz barcha ayblovlarni qat'ian rad etaman! Og'ziga erk bergan bu dono notiqklar Ukrainadagi haqiqiy ahvolni bilmaydigan, kabinetidan turib dohiylik qiladiganlardir! O'rtoq Shelepin! Boring-da, Ukrainada plenum o'tkazib ko'ring! Eshitasiz eshitadiganingizni va yana qaytib Kiyevga bormaydigan bo'lasiz! Vladimir Ilich Lenin uqtirganlaridek, velikorus shovinizmini hech bir xalq qabul qilmaydi! Gersen aytganidek, siz rus xalqidan ayro tushgan hukumat emassiz! – sochsiz bosh-u bo'yni terlagancha hujumlarni qaytarardi Shelest.

– Bu yerda bo'layotgan gap-so'zlardan men ham taajjubdaman! – dedi kutilmagan hujumdan

biroz esankiragan Podgorniy qaldiraq ovozda. – O'rtoq Shelepin! Siz qanday qilib bir nafar rus yashamaydigan Gruziya yoki O'zbekistonning rayoniga rus tilida ko'cha yoki do'kon yozuvini yoz deysiz? Sovet Ittifoqi degani barcha el-u elatlar teng huquqli degani emasmi? Usiz ham bizda barcha oliy va o'rta o'quv yurtlari rus tilida. Milliy studentlar baribir shu dargohlarga kelib rus tilida ta'lim oladilar. Millatchilik shovinizmning oqibatida yuzaga keladi. Siz, o'rtoq Shelepin, bo'yingizdan oshgan gaplarni gapirmang! SSSR degan okeandek bir davlatning tepasida turibmiz barchamiz! Hisob-kitobini olmagan, ko'rpasiga qarab oyoq uzatmagan kishi dengizdan suzib o'tib, kichik bir daryoda bo'g'ilishi mumkin!

Prezidium a'zolari orasida eng tish qoqqan, Lenin-u Stalin, Malenkov-u Xrushyov elagida elangan, bit-u burganing hamma joyini ko'rgan, tulkilikda atrofdagi o'zini rus ko'rsatib yurgan yahudiylarga ham pand beradigan asil armani Anastas Ivanovich Mikoyan edi.

U stol ustidagi qog'ozga allanimalarni chizgancha yoshlar to'dasining Brejnevning rag'bat bilan ulug'davlatchilik shovinizmi bayrog'ini ko'tarib «Ukrain to'da»siga zarba berishga urinayotganini sezib turar, biroq shumlik qilib bu g'avg'oga aralashmas edi.

Aslida, Leonid Brejnev eng yuksak rutbaga mana shu «Ukraina to'dasi»ning qo'llovi bilan kelgandi. Bir paytlar Xrushyovni iqtidorga keltirgan bu to'da kosa labi kaj kelishi bilan Xrushyovdan voz kechib, qoraqosh Brejnevning etagini tutdi. To'daning haddidan osha boshlaganini sezgan Brejnev ular jilovini tortayotgan, shuning barobarida, Podgorniyning mavqeini tushirayotgandi.

– Men o'rtoq Shelestning maktubini dastlab Prezidium muhokamasiga qo'yib, so'ngra fikr bildirish uchun quyi tashkilotlarga tarqatishga ruxsat berishim kerak edi, – deya o'z aybiga iqror bo'ldi nihoyat Podgorniy.

– Hissiyotlarga berilmaylik, o'rtoqlar. Pashshadan fil yasamaylik, – so'z otishmasidan cho'chib ketgandi tabiatan qo'rqqan Brejnev. – Menimcha, hech qanday plenum o'tkazishga luzum yo'q. Ushbu Prezidiumdagi muhokama yetarli. O'rtoq Shelest esa bildirilgan tanqidiy fikrlardan xulosa chiqaradi deb o'ylayman.

Shelepinning agressiv chiqishidan «Ukraina to'dasi»dan ko'ra ko'proq tashvishga tushgan edi Brejnev. Bular bugun Podgorniylarga yuzingda ko'zing bor demay tashlansalar, ertaga o'ziga ham tutun qaytaradilar.

Brejnev majlis nihoyasiga yetganini so'ylagan-da hamma o'rnidan qo'zg'aldi. Brejnev urnidan turib, yonma-yon turgan Suslov bilan Kosiginga yaqinlashdi. Bu ortimdan yuringlar degani edi.

– Podgorniyning mavqeiga putur yetib qoldi-da, – dedi Brejnev kabinetga kirib o'tirarkan, mulozimlariga ham o'tirishga ishora etib.

– To'g'ri, partiyada qo'sh hokimiyatchilik ketmaydi, – birinchini quvvatladi Suslov.

– Uni Oliy Sovetga o'tkazsakmikan?

– Qaysi vazifaga? – hayron bo'ldi Suslov.

– Prezidium raisligiga.

– Mikoyanning o'rnigami?

– Ha!

– Katta lavozim-ku, u yana boshimizni qotirishi mumkin.

– Hozircha kompromissga borib shu yerga o'tkazib turamiz. Hech bir amal hech kimga abadiy berilmaydi-ku.

– To'g'ri, – fikrini bildirdi Kosigin. – Hozirgi qal-tis vaziyatda ukrainlarning qitiq patiga tegmaslik uchun eng to'g'ri yo'l shudir.

Oradan ikki oy o'tdi. Brejnev Kiyevga, Pyotr Shelestga qo'ng'iroq qildi.

– Mikoyan ham qarib qoldi. Olti kundan so'ng yetmishga kiradi. Memuarlar yozadigan yoshga yetdi. Uning o'rniga munosib odamni qo'yishimiz kerak, – dedi odatdagi fikr almashuvidan so'ng. Kosiginni yubiley komissiyasiga rais etib tayinla-dik. Munosib ravishda kuzatamiz.

Yigirma beshinchi noyabr kuni davlat bog'ida o'ttiz kishidan iborat ishtirokchilar Lenin-u Sta-linning to'rvasidan tushib qolgan Anastas Miko-yanning yetmish yillik yubileyini nishonlashdi.

Tomoqota vazifasini kamgap va kamtarin Alek-sey Kosigin bajarardi. Barcha yig'ilganlar Brejne-ving qatnashmaganiga hayron edi. So'zda bo'lsa-da Mikoyan SSSR davlatining boshlig'i edi.

Yig'ilganlarning Brejnevni kutishganiga bosh-qa sabab ham bor edi. Bundan o'n yil burun sobiq Gorkiy dachasida uning oltmish yilligi tantanali nishonlangan, u paytda Mikoyan hokimiyatning

eng tepasida edi. Qo'noqlarning keti uzilmasdi. Leonid Ilich qadahini tutgancha yubilarga girdi-kapalak bo'lardi. Kavkaz lezginkasi yangraganda esa u solinning bo'sh tomoniga o'tib, qora terga botgancha raqsga tusha ketdi. Bosh raqqosga Mikoyanning kelini, Stalin buyrug'i bilan otuvga hukm qilingan Markazqo'm sekretari Aleksey Kuz-netsovning qizi Alla sheriklik qildi.

Barcha xom sut emgan bandalar kabi aktyor va raqqos Brejnev o'shanda Prezidiumning hal qiluv-chi a'zolaridan Mikoyanga o'zini e'tiborga olishini, unga yoqishni istardi. Bundan ikki yil burun Qi-rimda Xrushyovga qorovullik qilib, so'ngida joyini solishda ayg'oqchilik qilgan Mikoyan endi kerak emas, Podgorniy o'zidan uzoqlashtirish uchun uning joyi kerak edi. Brejnev va atrofidagilar yubi-leyda ko'rinmadi. Bu Mikoyan domlaning inqirozi-dan darak berardi. Tadbir ishtirokchilari shohona oshloqda yeb-ichdilar, raqsga tushdilar. Biroq hech kim yubilar haqida tabrik va qadah so'zi aytmadi. Mikoyan haqidagi iliq va maqtov so'zlari yangi rah-bariyatga yoqmasligini hamma sezib turardi.

Mikoyan mavjud tartibga amal qilib pensiyaga chiqishi munosabati bilan o'z vazifasidan ozod etishni so'rab ariza yozdi. Brejnev uning vazifasi-ni Podgorniyga taklif etdi.

Brejnev bilan Mikoyan o'rtasidagi so'nggi suh-bat KPSSning XXIII syezdi oldidan bo'ldi. Leonid Ilich Mikoyanni Kreml syezdlar saroyining xos xo-nasiga boshladi va unga bundan so'ng oliy partiya organlariga saylanmasligini aytdi. Mikoyan hech bir e'tirozsiz rozi bo'ldi.

Brejnev Mikoyanni yomon ko'rardi. Uning atro-fida o'ralashadigan va Moskvada tijorat-u yashirin ishlab chiqarishni yo'lga qo'ygan arman mafiyasi haqida KGB doimo unga ma'lumot berib turardi. O'n yil so'ngra Mikoyanning sakson yilligi muno-sabati bilan «Ogonyok» jurnali uning portretini chop etganda Brejnev Markaziy Komitetning pro-paganda bo'limiga vigovor berdi.

Nikolay Podgorniy yangi lavozimni jon deb qabul qildi. Prezident deya murojaat etganlarida og'zi qulog'iga yetgudek jilmayib yayrab ketardi. Xorijiy delegatsiyalar bilan muzokaralarda u So-vet davlati delegatsiyasi boshlig'i sifatida qatna-shar, butun dunyo davlat rahbarlari tabriklarini Brejnevga emas, unga yuborishardi.

Bu esa Brejnevning g'ashiga tegardi. Leonid Ilichning niyati uni bir-ikki yil ishlatib, bu vazifani ham o'ziga olmoqchi, unga qadar his-tuyg'ularini jilovlab turishga majbur edi.

Bu ikki lumbum proletar aslida bir-birining nusxasi, ikkisida to'qimtabiatroq, o'zlari haqida g'oyat yuksak fikrda, hayotga yengil qaraydigan, o'zini hecham urintirmaydigan, ov va dominoni hayotning mazmuni deb biladigan asil va katta davlat aqli, axloqi va madaniyatidan uzoq, boshi yumaloq, buti ayrilar edilar.

Dahshatli lirik chekinish...

...Bu surat 1954-yili olingan. Rasmdagi xotin qirq besh yoshda. Suratga tushish uchun yasanib, o'g'lining armiyadan kiyib qaytgan kiteli va kirza etigini kiygan...

Boshqa tuzukroq usti-boshi yo'q edi bu baxti qaroning. Ochlik, yo'qchilik, qahatchilik. Kolxozda palochka, ya'ni chiziqcha uchun quldan-da battar ishlardi. Oylik to'lanmas, uyidagi tovuqlari tuxumidan ma'lum donasini kolxozga topshirib, ortganini yer yoki sotardi. Uydagi sigirni sog'ib, sutini ham kolxozga topshirishga majbur edi. Maxsus priyomshik sutdagi yog'lilik miqdorini tekshirib, «Qaymog'ini suzib oldingmi, la'nati?» – deya o'shqirardi.

Uyda esa qo'lga ilinadigan narsa-yu yovg'on yo'q. Bu bechora ayolning kichik o'g'li 1947-yili ocharchilik avjiga chiqqan golodomorda tug'ildi. Raxitga chalilib, sakkiz yoshida hayotga ko'zlarini yumdi.

Odamlar orziqib bahorni kutishardi. Unib chiqqan ko'kat borki chaynash uchun. Bahor keldi deya inidan irg'ib chiqqan yumronqozig'-u qunduzlarni tutib yeyishardi.

Agarda bog'ing bo'lsa, har bir tup mevali daraxtni sanab chiqib, otning kallasidek nalog-soliq solib ketishardi. Soliqdan xalos bo'lish uchun bog'larni kesib, o'tin qilib yoqib yuborishdi. Birorta buzoq yoki qo'yni yashirib so'yib yeyishardi. Terisini oshlab, ko'zlardan yashirib bozordagi etikchilarga sotishardi. Mabodo uning bu «qilmi-shi»ni hukumat bilib qolsa, qamalardi.

Kolxoz degan zindon bor edi. «Azonda sho'rva, kechda sho'rva, kolxozda ishlaganning bo'ynida to'rva», «Azonda choy, kechda choy, kolxozda ishlaganning holiga voy» degan otaso'zlar o'sha davrlardan qolgan. Odamlar kolxozdan qochib

shaharga keta olishmasdi. Chunki kolxozchilarga boshput berishmasdi.

Bu ayol qullik mehnatidan xalos bo'lgan kabi pensiyaga chiqqanida unga o'n ikki so'm nafaqa puli chiqqandi. Bu pulga o'sha paytda to'rt kilo et berardi.

Bu azob-uqubatlar 1960-yillarning boshiga qadar davom etdi. 1962-yilda ham kartochka-talon bilan kechasi bilan navbatga turib non olinar, kartochkasini yo'qotganlar ochlikka va o'limga mahkum etilar, navbat janjallari aksar hollarda o'lim bilan tugardi.

Odamlar uchun bir to'yibgina non yeyish ushalmas orzudek edi...

Xorazmlik yoshulli xotirasi

Alhol...

Bola-baqra, uy-to'y deb

Umrini tikkan ulus.

Falonchidan kamman deb

Jonini siqqan ulus.

Haq emas, bandasiga

Ko'zini tikkan ulus.

Shaytondan daho yasab,

O'ngida cho'kkan ulus.

Hayot haqiqatini

So'ng damda uqqan ulus.

Uzagin o'zi uzib,

Yot g'amin chekkan ulus.

Saroyiga g'animin

Tug'ini tikkan ulus.

Qo'yindisini buzib,

G'o'zasin ekkkan ulus.

Haqiqatning ko'ziga

Cho'pini tiqqan ulus.

Temuriy davronlarga

Armon-la boqqan ulus.

5. Katta va kal kallasi ari chaqishdan boshqa narsaga yaramaydigan sovetlarning so'zda prezidenti! To'rt davlat to'ntarishi tanig'i va qahramoni! O'rmon qonuni-yu to'qay tuzugi! Gdlyanoivanovizm qurbonlari!

Moskvaning boltasi qayerda toshga urildi-yu Kremlning kadrlar ko'zasining sinishi!

Ul ziyrak olim aytdi,

Bir so'zki, yaxshi g'oyat.

Mamlakatning tayanchi

Din emasdir – Adolat.

A. Jomiy

Rossiya Ukrainasiz buyuk bo'la olmaydi.

Z. Bzejniskiy

Chumoli o'z ini formulasini biladi, asalari o'z uyasi formulasini biladi. Faqat odam o'z jamiyati-ning formulasini bilmaydi.

F. Dostoyevskiy

Stalin davrida sobiq siyosatchilarni otishardi. Xrushyov ularni pensiyaga jo'natardi. Brejnev esa sobiq rahbarlarni uzoq mamlakatlarga elchi qilib yo'llardi. Qayta qurish esa iste'foga chiqqanlarga siyosatga qaytish imkonini yaratdi.

B. Yelsin

Otaturkdek bu asrning buyugi o'z tarixiy yutuqlari bilan turk xalqini ilhomlantirgan yetakchi, zamonaviy dunyoni va uzoqni ko'ra bilishi, harbiy rahbar sifatidagi qudrati va jasoratini turk xalqi asrlar davomida xotirlab yashaydi.

J. Kennedi

Nikolay Podgorniy yangi vazifaga jon-u dili bilan kirishib ketmadi. Uning uchun eng sevimli tirikchilik Ukrainaga borish, Kiyev yaqinidagi o'rmon xo'jaligida o'zi uchun uyushtirilgan ovda rohatlanish, so'ngra gulxan yoqib tomoqotalik qilgancha maishatbozlik, domino o'ynash edi.

...Arman konyagini sipqarib, ikki soat burun otgan to'ng'iz qovurg'asidan qilingan kabob – chalag'achni yegan Podgorniy Ukraina Oliy Soveti Prezidiumi raisi bilan domino o'ynardi.

– Nikolay Viktorovich! Moskvadan musofir keldi, – dedi navbatchi kotib kelib raisga.

– Kim ekan? – bo'g'riqqan ovozda so'radi Podgorniy.

– TASS direktori Leonid Zamyatin muhim hujjatlar bilan kelibdi.

– Kutsin. Muhim ishlar bilan mashg'ul degin, – dominodan bosh ko'tarmay javob qildi Podgorniy.

Zamyatin hayron bo'lgancha ikki soatga yaqin kutdi. Shu paytgacha Brejnev doxil hech bir rahbar uni qabulxonada bunchalik uzoq beklatmagan edi. Ensasi qotgan TASS direktori tanish qo'rima oldiga borib vaziyatni o'rgandi.

– Rais janoblari qanday muhim ish bilan bandlar? Men zudlik bilan Moskvaga qaytishim kerak edi, – so'radi Zamyatin qo'rima zobitidan.

– Dominoga mukkasidan ketgan, – past ovozda javob qildi ofitser.

...Podgorniy boshchiligidagi sovet delegatsiyasi navbatdagi yubiley uchun Bolgariyaning boshkenti Sofiyaga uchib keldi. Mulozimlardan hech kim u bilan safarga chiqishni istamas, uning qo'pol munosabat va harakatlaridan ko'pchilik bezib qolgandi.

Delegatsiya Sofiyadan Varnaga uchishi kerak edi. Ertalabki yemakni alohida qizil-u qora ikra bilan qilgan Podgorniy asabiylashgancha yo'ldoshlari qarshisida paydo bo'ldi.

– Davlat boshlig'i allaqachon choyini ichib bo'lgan. Senlar esa hamon sayr qilib, kezib yuribsanlar! – ovozini balandlatdi rais. – Bolgarlarga ayt, men Varna-parnasiga bormayman, – dedi Markaz-qo'mning sotsialistik mamlakatlar, kommunistik va ishchi partiyalari sektori mudiri Yuriy Bernov qarshisiga kelib.

– Programmani buzish mumkin emas, Nikolay Viktorovich. Xalqaro munosabatlarda bunday qilinmaydi, – vaziyatni anglatmoqchi bo'ldi Bernov.

– Boshimni qotirma, bormayman dedim, bormayman, – deya rezidensiyasiga qarab ketdi sovetlarning so'zda prezidenti.

– Nikolay Viktorovich Varnaga bormayman deyapti. Programmani buzish mumkin emas, – dedi Bernov delegatsiya tarkibidagi MK sekretari xonimsevar Solomensevga.

– Yo'q. Men kirib unga bir nima deyolmayman, – javob qildi Solomensev qarimsiq yuzi burishib.

– O'rtoq Podgorniyga ayting! Varnada o'n minglab xalq bayroqlar, plakat va guldastalar bilan aeroportdan shaharchaga ko'chalarni to'ldirib hurmatli sovet rahbarini kutmoqda! Bolgar xalqiga nisbatan bunday hurmatsizlik qilish mumkin emas! Bu xalqaro g'alvaga sabab bo'ladi! – dedi bu gapdan xabar topgan Bolgariya kompartiyasi siyosiy byurosi a'zoligiga nomzod Todor Stanchev Bernovga maxsus aloqa orqali qo'ng'iroq qilib.

– Borilmasa bo'lmas ekan, o'rtoq Stanchev telefon qildi, – dedi Bernov Podgorniy huzuriga kirib.

– He shu bolgarlaringni onasini... – so'kindi Podgorniy noiloj o'rnidan qo'zg'alar ekan.

– Tinchlikmi? Nega shefning bu qadar avzoyi buzuv? – so'radi Bernov delegatsiyadagi KGB zobiti oldiga kelib.

– Kal kallasidan kechasi ari chaqib olibdi. Tre-voga bo‘lib ketdi. «Qanaqa ahmoq ko‘rsan, Sovet davlati boshlig‘ining boshidan ari chaqishiga qanday yo‘l qo‘ydinglaring?» – deya to‘polon ko‘tar-di. U bilan olti kunlik Isroil-Misr urushi paytida Qohiraga borganimizda ham muttasil ming‘irlab qonimizni ichgandi, – javob qildi KGB zobiti. – Siz Markazqo‘m vakilisiz, kimdir kirib uning bu kabi injiqliklarini Leonid Ilichga aytishi kerak. Lozim bo‘lsa men shu kabi boshqa holatlarni ham yozib beraman.

– Yozib bering, men Mixail Andreyevichga yet-kazaman, – dedi Bernov ofitserga.

...Mixail Suslov Bernov va KGB ofitseri yoz-gan bildirishlar bitilgan qog‘ozni taqdim etarkan, Brejnev diqqat bilan o‘qiy boshladi.

«Podgorniy Kiyevga kelganida Shelestga shun-day dedi: Shelepin va Polyanskiyga suyanish mumkin. Balki, Kirilenkoga ham. Biroq u jiddiy odam emas, gumonchi va vahimachi odam. Xu-shomadgo‘ylikning ham kashtasini keltiradi. U bilan g‘oyat ehtiyotkorlik bilan gaplash. Lyonya bilan u qadar samimiy bo‘lma, ochiq-oydin gap-lashma. Leonid Ilich Ukrainaning qay bir viloyati-ga borsa, ta‘qib qilib, kim bilan nimani gaplashga-nini so‘rab-surishtiradi».

Ikki varaqni ikki bor qayta o‘qigan Brejnev bir zum o‘ylanib turdi.

– Bu katta va kal kalla ari chaqishdan boshqa narsaga yaramaydi, Mixail Andreyevich, – dedi Brejnev «Malboro» sigaretasini tutatar ekan. – Mi-yasida suv ko‘p bo‘lganlarning boshi ana shunday katta bo‘lar ekan. Xalq tilida bundaylarni bosh-monkalla deyishadi. Bunday suvmiya kishilar ko‘p gapiradilar va so‘ngida miyalari suyulib ke-tar ekan. Menga Chazov aytdi. Ibn Sino shunday degan ekan. Ukraina uchun uni yana bir muddat ushlab turamiz. U komsomoldan chiqqan o‘pkalar va Moskvaning o‘zi xon, ko‘lankasi maydon hov-liqmasi kabi xavfli emas. O‘zimizning sinalgan, to‘nka shaytonimiz. Qaysi sigir-u buzoqning qay bir molxona-yu somonxonagacha qochib borishi bizga kunday ravshan. Eng yuqori hokimiyatlar-da keksalar emas, doimo yoshlar xavfli bo‘lgan. Poyezdi o‘tgan oqsoqollar tinchini va taxtini o‘y-lab kelajakdan umidlarini uzgan bo‘ladilar. Yosh amalarastlar esa oliy hokimiyat uchun ot-u

baytal qamchilaydilar. Ikki ko‘zlari siz-u bizning kursimizda, – dedi Brejnev chekilgan sigaretasini kuldonga bosib, yangisini tutatar ekan.

Stalin o‘limidan so‘ng Kremldan quvilgan dav-latpanohi Nikita Xrushyovning muruvvat-u mar-hamati bilan Brejnev Kremlga qirol bo‘lib qayti-shini tushida ham ko‘rmagan edi.

Kremlning tosh qoplangan yo‘laklarida yur-moq nasib etganidan beri u to‘rt bora davlat to‘nta-rishining guvoh-u ishtirokchisi bo‘ldi. Stalinning vafoti-yu Malenkovning taxtdan ag‘darilib sur-gun qilinishi, Malenkov, Molotov va Kaganovich uchligining davlat to‘ntarishiga urinishining oldi olinganligi, so‘ngida o‘zidan ketgan sobiq ustoz Nikita Xrushyovni talafotsiz taxtdan tushirilishi...

O‘sha alg‘ov-dalg‘ov, xavf-xatarga to‘la, hayot-mamot damlarni eslar ekan, bir narsa – shunday kunlar ertaga o‘z boshiga ham tushishi mumkinli-gini o‘ylab o‘yiga yetolmasdi. Ertami-kechmi, oxi-ri bir kun amallab turgan amalini kimgadir top-shirishi kerak. Biroq shu paytgacha kamdan kam rahbar bu qizil devorli koshonadan obro‘-e‘tibor bilan ketgan. Ketsa Kremldan-da, Moskvadan-da uzoqlashtirilgan.

Sababi, o‘rmon qonuniga amal qiladigan ish-chi, dehqon, etikdo‘z-u cho‘chqaboqarlar davlat-u mamlakatida katta siyosiy madaniyat, dunyoviy si-yosiy axloq-u odob, komil-u fozil, asil donishman-dona siyosiy aqli zako shaxsiyatlar haqida gapirish nari tursin, shunchaki tasavvur ham xira edi.

To‘qay tuzugiga amal qilib, quyon-u olmaxon, kiyig-u bug‘u kabi jonivorlarni ayig‘u sher, bo‘ri-yu tulkilar ixtiyoriga topshirib kunni o‘tkazishga to‘g‘ri kelardi. Sherlar-u ayiqlar, bo‘rilar-u tulki-larning ham yetakchisi, yo‘lboshchisi bo‘ladi va bu mavqe uchun liderlik savashlari takrorlanib turadi. Kuchlisan – hokimsan, kuchsizsan – yen-gilasan va to‘dani tark etasan.

Bolaligidan kaptar-u musicha, qarg‘a-yu chumchuq otib ovchilik xastalikka aylangan Le-onid Brejnev siyosat ko‘pkarisida ham tajribali mergan edi. Stalin-u Xrushyov taxtiga o‘tirar ekan, ilk qilgan ishi Nikita Xrushyovning sovet xalqini non uchun navbatga tizishiga barham berib, don-u dunni sotsialistik mamlakatlarga jo‘natishni to‘xtatdi. Odamlar og‘zi oq bug‘doy nonga yetdi va uni alqay boshladilar.

Zotan, bu bechora, ma'nan pachoq va peshonasiga eshak tepgan elga ko'p narsa kerak emas. Bir parcha non, bir kosa osh, ust-boshi bo'lsa bo'ldi. Undan baxtiyor odam yo'q. Brejnev atrofidagilardan aynan shuni talab qildi.

Tarix tajribasi va xalq donoligida aytilganidek, peshonasiga eshak tepgan elning tepasiga o'zidan hukmdor chiqmaydi. Uning boshiga yot va munofiqlik, qoni buzuqlik zolimlar keladi. Leonid Brejnev zolim emas edi. Biroq egallab turgani, dunyoning eng katta hisoblangan davlati tepasida tura oladigan darajada dono va adolatli ham emasdi. U ham barcha ojiz, kamsavod va qo'rqqoq hukmdorlar kabi o'zidan aqlli va iste'dodli kishilar, iqtidorli yoshlarni atrofida to'plamas, darajasi o'zidan-da past, dunyoqarashi haminqadar bo'lgan o'rtamiyona va undan pastroqlarni yig'ardi.

Bu tepasi o'yiqlar esa undan daholarning dahosi yasab ko'klarga ko'tarishar, til-u tanglaylari qonab madh-u sano to'qishar va o'qishardi.

Brejnevdan burun daholikka da'vogarlikdan ulotirilgan Nikita Sergeyevich Xrushyov surgunda pomidor va bodiring yetishtirish barobarida kechmishda Amerikaga borganida pepsi ichgani surati bois reklama agentiga aylanib, imperialistlarning choychaqa-yu sadaqasiga ko'z tikib o'tirganini, o'g'li Sergey Xrushyov otasi reklamasiga berilgan dollarlarni olmoq uchun AQShga juftakni urishga hozirlik ko'rayotganligidan xabardor Brejnev sal jilovni bo'sh qo'ysa, ustoz Xrushyovdan-da battar ahvolga tushajagini, bu odamlar, bu jamiyat, bu tuzum va uni ko'tar-ko'tar qilayotgan shotirlari bir zumda to'nlarini teskari kiyib, uni tanimaslikka olishlarini ham bilardi.

Boisi, bu toat-ibodat, bu tirikchiliklar, bu xayoliy g'oya va targ'ibot-u tashviqotning tagkursisi yanglish, noto'g'ri va qiyshiq edi.

Bunday notabiiy, xayoliy orzular, nimaligini hech kim bilmaydigan kommunizm degan tushunchalar aslida tagi bo'sh bir tirikchilik ekanligini aksar oqil-u dono, dunyoviy fikrlaydigan oydinlar sez-salar-da, bu dahshatli tegirmon toshining aylanishiga Soljenitsin, Nabokov, Saxarov kabi birda yarim kishilargina qarshi fikr bildirar, ko'chalarni to'ldirgan el-u elatlar stalino-gitlerizmdan chekkan azob-u uqubatlari oldida Brejnev davrining, uning o'z ta'rifi bo'yicha, «rivojlangan sotsializm»

ekanligiga ishonar, ursang-da, so'ksang-da, qor-nimga tepma deya usti but, qorni to'qligigi uchun Xudoga shukr deya yashardi.

Brejnev zamonasi Stalin va Xrushyov davridan yaxshi va to'kinroq, ma'naviy va jismoniy qatag'on ham deyarli yo'q hisob edi.

O'n sakkiz yillik Brejnev davri xalq uchun tinchlik va astoydil mehnat yillari bo'ldi. Ayniqsa bu davrda o'zi qo'ygan va o'zini qo'llagan hech bir rahbarni jazolab-u ishdan haydamadi.

Nikita Xrushyov esa uning aksi edi. Oniy, kim-saning aqliga kelmagan qaror-u ko'rsatmalari bilan katta-yu kichik rahbarlarni shaxmat taxtasidagi shakllar kabi o'ynatar, bir respublikani boshqarib turgan rahbarni cho'lga surgun qilsa, Kremlda o'tirgan ittifoq miqyosidagi arbobni uzoq bir respublikaga o'qituvchi qilib jo'natar va o'sha yerlarga borganda o'lganning ustiga tepgandek qilib ular ustidan kulib, masxara-yu tanqid qilardi.

Nikita Xrushyov Butunittifoq bo'ylab kezib maishat qilishni xush ko'rsa, Leonid Brejnev Podmoskovyedagi dacha va Zavidovo o'rmonlarida bazmi jamshidni yo'lga qo'ygandi.

1968-yil. Jizzax viloyatining «Moskva» kolxoz-i. Farg'ona davlat pedagogika institutining tarix fakultetiga o'n olti ball bilan kunduzgi bo'limga o'qishga kira olmadim. Konkursdan so'ng osilgan ro'yxatdan familiyalarimizni qidirar ekanmiz, bizni kuzatib turgan yoshi ulug'roq kishi shunday dedi:

– Tarix fakultetiga yigirma besh nafar talaba olindi. Ro'yxat allaqachon tuzilgan. Bu fakultetga faqat rahbarlar va puldorlarning bolasi kiradi, sal-pal haqiqat Rossiya tomonda bor. Bizda esa mana shu ahvol. Borib qabul komissiyasidan hujjatlaringni olib ketaveringlar. Elliginchi yillarda qishloqlardan talabalarni majburlab, yalinib yolvorib olib kelardik. Endi esa...

– Shu ball bilan bemalol sirtqiga kirasiz. Hujjatlaringizni o'tkazib qo'yaman, – dedi yoqimli tabassumli, qorachadan kelgan juvon Marg'ilon lahjasida.

Hujjatlarni qoldirib Jizzaxga qaytdim.

– Maktabimizga yanvardan pioner vojatiylik o'ri berilyapti. Sen yaxshi o'qigansan, ishga olamiz, – dedi 22-sonli Bobur nomli maktabimiz direktori Normat Abdullayev.

Xursand bo'ldim va birinchi yanvardan ilhom ila ishga kirishdim. Oy so'ngida hamma maoshini oldi. Mendan boshqa...

– Xafa bo'lma, Nurali, yangi ishga kirganlar dastlabki oyliklarini RayONO mudiriga berishi kerak. Og'zimni ochib ularga biror nima deya olmadim, – dedi qizargancha direktorimiz xijolatomuz ohangda. – Otangga o'zim aytib qo'yaman.

Bu holatning pora berish ekanligini men so'ngroq angladim va hayotimda ilk bor duch kelgan edim. Bir bitikchi o'laroq hayotni o'rganishda davom etar ekanman, cho'pon, podachi, ishchi va dehqon kabi oddiy kasb egalari Kommunistik partiyaga majburlab qabul qilishardi. Oliy ma'lumotli injener, doktor va o'qituvchi kabi partiyaga kirib karyera qilmoqchi bo'lganlardan besh yuzdan ming so'mgacha pora olishar ekan.

Vodiy viloyatlaridan biriga borganimda sirdosh viloyat gazetasining bosh muharriri «Bizning birinchini taxallusi kirpich» (aslida, turkcha kirpish demak) deb qoldi.

– Tuzukroq tushuntiring, nima degani bu? – so'radim hayron bo'lib.

– Birinchimiz qaysi bir rayonga chiqsa, «kirpich» tayyorlanishi shart. Bu – o'n ming so'm degani. Rayonning birinchisi inshoot va qurilishlari plan – byudjetga kirishi kerak bo'lgan tashkilotlar rahbarlaridan ana shu aqchani to'plab, viloyat birinchisiga beradi. U esa bu summani Moskva va Toshkentdagi masalani hal qiluvchi odamlar bilan bo'lishadi. Butun Sovet Ittifoqi bo'ylab mana shu ahvol. Siz-u biz esa tunukani dang'illatgan tentakdek haq-u haqiqat, adl-u adolat, porloq kommunizm to'g'risida ahmoq bo'lib bong uramiz. Bu bong sasini esa o'zimizdan boshqa kimsa tinglamaydi va eshitmaydi. Bizning siyosatimiz ura-ura va ko'zbo'yamachilik ustiga qurilgan.

Bu kurmaklar o'sib, tomir otib, saksoninchi yillar so'ngidagi «paxta ishi» va «o'zbeklar ishi» kabi moddiy, ma'naviy va jismoniy gdlyanoivanovizm qatag'onlariga olib keldi.

Nega gdlyanoivanovizm terrori O'zbekistondan boshlandi? Nechun Ozarbayjon, Gruziya, Qozog'iston yoki Tojikistondan emas? Boltiqbo'yi respublikalari haqida esa gapirmasa ham bo'ladi. Ular o'z yurtlariga Kremlning komissiyasi nari tursin, ko'ppagini ham yo'latmas, bir-birlarini sot-

mas edilar va bir xalqdan iborat edilar. Biz kabi atala-yu bulomiy qavm emasdilar.

Bir va shakllangan ulus yurti Qozog'istonda esa Moskvaning boltasi toshga bir necha bor urilgan, Kremlning kadrlar ko'zasi sindirilgan edi.

O'zbekistonni esa Rashidovning Brejnev bilan bo'lgan ijobiy munosabati ushlab turar, ustoz yahudiy va ashaddiy stalinist-kommunist Yuriy Andropov eski raqibi Sharof Rashidovdan o'ch olishni kechiktirmagandi.

Qolaversa, Rashidovning atrofida haqiqiy shaxs, davlat va hukumat odami sifatida shakllangan, Vatan va millatning asil va tub manfaatlarini himoya qilishga qodir butun kishilar yo'q hisob edi.

Yuriy Andropov buni juda yaxshi bilar, bu chalamillat va chalavatanchilarning hech biri yurti va ulusini munosib ravishda himoya eta olmasligini sezardi. Va shunday bo'ldi ham.

Gdlyan hamda Ivanovga yordam berib, hamkorlik qilgan bir necha kishi omon qoldi va butun boshli mamlakatning rahbarlari gurros-gurros bo'lib Butirka, Lubyanka va Matrosskaya tishinaning tuprog'ini «tavof» etdi. Bir-birini sotib, olgan-u bergan rishvatlarini aytib-u qaytarib berib olam ahli oldida sharmandayi sharmisor bo'ldilar. Moskvada, maxsus joyda tepalik qilib uyilgan, O'zbekistondan to'plangan oltin-u brilliant va pullar tepaligi suratini ko'rgan Mixail Gorbachyovning tepa sochi tik bo'lgan ekan va Moskvada uchrashganimizda u bizdan bu haqida so'rab-surishtirgandi.

Bu mavzu atrofidagi fikr-mulohazalarimizni batafsil ravishda keyinroq, navbatdagi kitobda o'qiysiz.

Zotan...

Tentakka tel berdilar,

U tulpor otda edi.

Kattalarga kul-u xas,

Kichikka o'tdek edi.

El-u qo'li bolda-yu,

Tanglayi totda edi.

Nafsi hakalak otgan,

Yonchiq ham to'rtta edi.

Yelpatak, yaloqilar

Saf-saf-u soxta edi.

Uzun dastin uzatsa,

Urganch-u Kotda edi.

Jilov ot izin bosgan
 Ko'ppag-u itda edi.
 Shohona boshlar egik,
 Talangan bitda edi.
 Oqil-u dono zoti
 Nazardan chetda edi.
 Tojga tarmashganlarning
 Yo'rig'i yotda edi.
 Uluskim arosatda,
 Boshsiz bosh taxtda edi.
 Dardga chora cho'bir-u,
 Chorcho'p-u taxta edi.

**6. Moskva ko'chalari-yu Kreml koridorida-
 gi gap-so'zlar-u Gensekning sevgilisi! Arablar
 nimaga yaraydi yoxud yoppa talar siyosati-yu
 bozor ko'rgan-u tog'da yurgan echkilar! Bir
 kunda besh quti sigaret chekkan president-u
 siyosatdagi asosiy qurol nima?**

*Olimlarga ozor bergan
 Jahannamning itidir.*

B. Mashrab

*Masxaraboz mamlakatni boshqarsa-da, shohga
 aylanib qolmaydi. Saroyini masxarabozxonaga ay-
 lantiradi.*

Eski turk otaso'zi

Amerikani yomonlaganlar Amerikada o'ladilar.

Xalq so'zi

*Savodli odamlar to'lib-toshib yotibdi, haqiqiy
 sadoqatlilar esa juda oz.*

L. Brejnev

*Birlikchilar va erkchilarning boshliqlari televi-
 zorga chiqib, men bilan bahslashmoqchi emishlar.
 O'zbekistonda men bilan bahslasha oladigan odam
 bor ekanmi?*

**I. Karimovning Oliy Majlis sessiyasida ayt-
 gan so'zi**

KPSS Markaziy Komiteti Prezidiumida ko'zga
 ko'ringan va ko'rinmagan siyosiy kuchlar kurashi
 davlat ichidagi davlatchalar mujodalasi Xrush-
 yov ketib, Brejnev kelgan kundanoq boshlanib,
 davom etardi. Brejnevn vaqtinchalik odam deb
 bilganlar uning atrofidagi kuchli shaxslarga nis-
 batan har tomonlama past ekanligini, fikrlash va
 salohiyat, qobiliyat-u bilimdonlik nuqtayi naza-
 ridan MK sekretari Aleksandr Nikolayevich She-

lepinning tizzasidan ham kelmaydi degan gaplar
 Moskva ko'chalari va Kreml koridorlarida takror-
 lanib turardi.

Tabiiyki, KGBning katta-kichik agentlari, uzun-
 quloq va ayg'oqchilari har qanday gap-so'zni te-
 gishli doiralarga yetkazishar, ular esa o'z navbati-
 da birinchi rahbarga axborot berishardi.

Ayni damda, MK Prezidiumida kuchlar muvo-
 zanati muallaq edi. Brejnev, Kosigin va Podgorniy
 uchligidan so'ng hamma hisoblashib tan oladi-
 gan kuchli shaxsiyat MK sekretari Aleksandr Ni-
 kolayevich Shelepin edi.

Yaxshi-yomon, oqil-u nodon, butun-u chala
 shaxsiyatlarni ajrata oladigan, siyosatni tushun-
 gan, to'g'ri fikrlash salohiyatiga sohib kishilar
 Shelepinning birinchi rahbar bo'lishini kutishar-
 di. Biroq hal qiluvchi pallada «Moskva to'dasi»ni
 Ukraina guruhi bosib ketdi-yu birinchilik Shele-
 pindan bir necha yelka past turadigan Brejnev-
 ning chekiga tushdi.

1966-yilga qadar Markazqo'mda bir muammo
 ochiq edi. Brejnev liderlikda davom etadimi yoki
 partiya tepasiga Shelepin keladimi degan. Mar-
 kazqo'mga kelgan har qanday viloyat va respubli-
 kaning birinchi sekretari dastlab Brejnevga kirsar,
 so'ngra Shelepinga, Shelepinga uchrashgan bo'l-
 sa, so'ngra Brejnevga kirardi.

Chernishevskiy nomidagi mashhur tarix, filo-
 sofiya va adabiyot institutini bitirgan, tom ma'-
 noda bilimli Shelepinning oldida Brejnev kolxoz
 partkomi kabi edi. U Brejnevdan o'n ikki yosh ki-
 chik, Voronejda o'sgan, shahar ko'rgan ko'zi ochiq
 shaxsiyat edi.

Shelepin bozor ko'rgan echki bo'lsa, Brejnev
 tog'da yurgan echki kabi edi.

U student ekan, komsomol komitetining sek-
 retari etib saylashgandi. Ixtiyoriy ketgan fin uru-
 shidan qaytgach, Moskva komsomol komitetining
 sekretari Nikolay Krasavchenko uning taqdirini
 hal qildi. U instruktor, bo'lim boshlig'i, harbiy
 ishlar bo'yicha sekretar vazifalarida ishladi. 1942-
 yili «Qizil Yulduz» ordeni olishi bilan VLKSM Mar-
 kaziy Komitetiga ishga olishdi. Sekretar, ikkinchi
 sekretar vazifasida ishlar ekan, o'lmasidan bir yil
 burun Stalin uni birinchi sekretarlikka tayinladi.
 Albatta, komsomol yovuz dohiy maddohligining
 tashabbuskori, Shelepin esa bayroqdori edi.

Aleksandr Shelepin 1957-yilda Xrushyovni ag'darishga uringan Molotov, Bulganin, Malenkov va Kaganovichlarni ag'dargan guruhda O'zbekiston lideri Nuriddin Muhiddinov bilan hamkorlikda jidd-u jahd ko'rsatgan, Muhiddinov ikkisi Xrushyovni astoydil himoya qilgan, Brejnev esa Voroshilovning bir do'qidan cho'chib qochib ketgan va xastaligini bahona qilib yotib olgandi. O'shanda Voroshilov Brejnevdan so'ng unga ham g'azabini sochgandi.

– Ey sen bolacha! Biz senga izoh bermaymiz! Yaxshisi, uzun ishtonni kiyishni o'rgan oldin! – o'shqirdi Voroshilov.

– Sizlar beldan pastga tushib o'rgangan stalinchilarsiz! Hech qachon beldan yuqoriga chiqa olmaysizlar! – deya marshalning og'ziga urgandi yosh Shelepin.

Nikita Xrushyov astoydil himoyachisini unutmadi. Ko'p o'tmay uni KPSS MKning ittifoqchi respublikalar bo'yicha partiya tashkilotlari bo'limi boshlig'i etib tayinladi. Partiya apparatida uzoq ishlamadi. 1958-yili, qirq yoshida KGBning raisi etib, 1961-yilning oktyabrida esa Markaziy Komitet sekretari etib saylandi. Bir hafta so'ngra do'sti Vladimir Semichastniy uning o'rniga KGB raisi etib tayinlandi.

Ikki yil o'tgach Xrushyov unga yana ikki mas'ul vazifani yukladi. 1962-yilning noyabrida Partiyadavlat kontroli komiteti tashkil qilinib, rais etib Shelepin tayinlandi. Tashkilotning shu qadar huquqlari cheksiz ediki, unga partiya, hukumat, harbiy tashkilotlar, hatto KGBni ham tekshirish vakolati berilgandi.

Shelepinga ministrnlarni ham nazorat etishni yuklagan Xrushyov uni Ministrlar Soveti raisi, ya'ni o'zining o'rinbosarligiga ham tayinladi. Ushbu tayinlovlar Shelepinni deyarli Xrushyov bilan teng rahbarga aylantirgan, hokimiyat asta-sekin undan Shelepinga o'ta boshlagandi. Mamlakatdagi siyosiy vaziyatni anglagan kishilar Shelepinning hokimiyat tepasiga kelishini kutardi.

Brejnev – Shelepin tandemi uch oy chamasi davom etdi. Do'sti Semichastniy bilan dardlashgan Shelepin Xrushyovning ag'darish, davlat to'ntarishi ishiga bosh qo'shib xato qilganlarini anglay boshladilar. Tabiatan chekinmaydigan Shelepin Brejnev bilan bo'ladigan so'nggi siyosiy

olishuvga hozirlik ko'rar, Dzerjinskiyga mengzagan tarafdorlari uni «Temir Shurik» deb atashar, kuchni kuch bilan yengish mumkin deb o'ylagan Shelepin siyosatdagi asosiy qurol aldov va shumlik ekanligini unutmadi. Bu borada u Stalin va Xrushyovning siyosiy tegirmonida toblangan ustoz siyosiy aktyor Leonid Brejnevdan ancha ortda edi.

Aslida, Shelepin barcha tashkilotlardagi sobiq komsomollari bilan partiya, hukumat va xavfsizlik tashkilotlarigacha egallab bo'lgan, bir zarba bilan Brejnevni ustoz Xrushyovning ortidan jo'natish niyatini eng yaqin kishilaridan yashirmasdi.

Brejnevning KGBdagi ishonchli odami Shelepinning u haqidagi fikri qayd etilgan ma'lumotni yetkazganda birinchi sekretar hayotida ilk bor bir kunda besh quti sigareta chekdi.

«Шелепин воспринимал Брежнева как работника максимум областного масштаба, а не руководителя огромного государства. Примитивный, две-три мысли связать не в состоянии, теоретических знаний никаких. Ему все речи писали...»

– Ularning ildizini qirqishni Shelepidan emas, KGBni boshqarib turgan Semichastniydan boshlaymiz. Mana uning xodimlari Ukrainaning Ternopol viloyatida olib borayotgan targ'ibot ishlari haqidagi ma'lumotnoma. Shelest olib keldi, – deya varaqni Suslovga uzatdi Brejnev. – Svetlana Stalina Amerikaga qochib ketganligi uchun ham bemalol uning yumshoq joyiga tepsa bo'ladi. Siz ma'lumotnomani o'qing, so'ngra men Semichastniyga qo'ng'iroq qilaman.

Suslov Ukraina KGBsining bergan ma'lumotnomasini o'qishga kirishdi.

«Начальник КГБ Украины сообщил Шелесту, что в области побывала большая группа работников центрального аппарата КГБ. Московские чекисты, не стесняясь говорили о Брежневе. По словам начальника областного управления, «Москвичи Брежнева не любят и как государственного деятеля всерьёз не принимают. Говорят, что он случайный человек, пришёл к власти в результате дворцового переворота, по тому что его поддерживали доверчивые люди. Ни умом, ни организаторскими способностями не блещет, хозяйства не зна-

ет. Он интриган и артист, но не для большой сцены, а для провинциальных подмошков. Можно только удивляться, что человек с такими личными качествами оказался во главе ЦК КПСС».

– Zudlik bilan bo'shatish kerak, – dedi ma'lumotnomani o'qigan Suslov yuzi tirishib.

– Uni ham tinglashgan. Barcha tegishli bilgilar qo'limizda, – deya maxsus hukumat telefonidan Semichastniyning raqamini terdi Brejnev.

– Volodya! Sening boshqa lavozimga o'tishing vaqti keldi, chamamda, – dedi Brejnev odatdagidek samimiy ohangda. – Balki Markazqo'mga kelarsan?

– Menimcha, hali erta, Leonid Ilich. KGBga kelganimga endi uch yil bo'ldi. Yana biroz ishlasam degandim, – javob qildi Semichastniy.

– Ketmoqchi emas, – dedi Brejnev yangi sigaretani tutatar ekan. – Mayda Semichastniyning, iyunda Moskva shaharkomi birinchi sekretari Yegorichevning va sentyabrda Shelepinning pattasini qo'lga tutqazamiz. U amalparast fitnachilar bilan sichqon-mushuk o'yini o'ynab o'tirmaymiz, – dedi Brejnev Suslovga eng xavfsiragan odamlarini birin-ketin qiyratajagiga ishora etib. – Yigitlarga ta'limot bering, hozirlikni boshlashsin.

– Kirilenkogo tayinlab qo'ysangiz, Leonid Ilich. Dachasidagi bir ziyofatda u kimgadir: «Bu enag'ar yoshlarning barchasini haydaymiz», – debdi. Buni eshitgan bir qo'shiqchi kelib gapni Gostele-radio raisi Mesyasga aytibdi, – dedi Suslov.

– Mesyas ham ularning odami, uni ham haydaymiz. Kirilenkoga aytaman, – javob qildi Brejnev.

O'n to'qqizinchi may kuni to'plangan Siyosiy byuro yig'ilishida Semichastniy vazifasidan ozod etildi. Kutilmaganda Markazqo'm byurosiga chaqirilgan Semichastniy talvasada edi.

– Boshqa ishga o'tganligi munosabati bilan KGB raisi o'z vazifasidan ozod etiladi, – deya majlisni boshladi Brejnev uning nomini ham tilga olmay.

– Nima uchun? Bu haqida men bilan hech kim gaplashgani yo'q. Boshqa ishga o'tishimning sababini ham bilmayman, – dedi Semichastniy hayron bo'lib.

– KGB ishida kamchiliklar juda ko'p. Qay birini aytaylik? Razvedka va agentura ishi yomon yo'lga qo'yilgan. Svetlana Alliluyeva ishini hamma

biladi. U qanday Hindistonga, undan Amerikaga qochishi mumkin? Siz Ukrainaga borasiz, – dedi Brejnev amirona ohangda.

– U yerda nima qilaman?

– Sizga loyiq ish topamiz, – javob qildi Shelest.

– Qachondan beri siz meni ish bilan ta'minlaydigan bo'lib qoldingiz? Men KPSS MK a'zosiman, Ukraina MKning emas va Moskva partiya tashkiloti hisobida turaman.

Semichastniyning hech kim tinglamadi. KGBning yangi rahbari etib yahudiyliги aniq bo'lgan Markaziy Komitet sekretari Yuriy Andropov tasdiqlandi.

– Men Kiyevga ketmoqdaman, Leonid Ilich, – dedi yo'lga chiqarkan Semichastniy.

– Oldimga kir, menga aytadigan biron-bir gaping bormi? – odatdagidek barcha bilan samimiy gaplashardi Brejnev.

– Sizga aytadigan hech qanday gapim yo'q! – dedi Semichastniy iddaoli ohangda.

Uning bu javobidan Brejnev xafa bo'ldi. Semichastniyning Ukraina Ministrlar Soveti raisining birinchi o'rinbosari etib tayinlashdi.

Yurak xuruji bilan to'rt oy Kiyev kasalxonasida yotgan Semichastniy o'zini Moskvaga qaytarishni so'rab Brejnevga uchta maktub yozdi. Uni Chernenko huzuriga chorlab, Butunittifoq «Bilim» jamiyati raisining o'rinbosarligiga tayinlanishini aytdi. Bu paytda tarix ko'rsatkichi 1981-yilning may oyini ko'rsatardi. U shu lavozimdan pensiyaga chiqdi.

– Bir narsadan barchamiz hayronmiz, – dedi Moskva shaharkomining birinchi sekretari Yegorichev kirib kelganda Brejnev. – Markazqo'm Prezidiumidagi maxfiy gaplar Moskva ko'chalariga chiqib ketyapti. Bu qanday hol? Sen yigitlaringga ayt, maxfiy informatsiyalarni kim tarqatmoqda va tezda menga xabar ber.

Yegorichev bu masalani o'rganishni KGBning Moskva shahri va viloyati bo'yicha boshlig'iga topshirdi.

– Nikolay Grigorevich, noxush xabar! – dedi Yegorichevning kabinetiga kirib kelgan KGB boshlig'i.

– Nima gap?

– Biz manbani topdik. Moskva mehmonxonalarining birida qavat navbatchisi. Yoshgina qizcha, ismi Olya. Barcha gap-so'zlar shu qizdan chiqayotgan ekan.

– Qayerdan bilar ekan u?

– Kecha-yu kunduz Leonid Ilichning uylarida ekan. Qizlari Galina Leonidovnaning dugonasi bo'larkan. Hatto u kishi bilan intim munosabatlarni ham yashirmas ekan, – ovozini pastlatdi chekistlar boshlig'i. – Biz uning bu so'zlarini qayd etmadik.

Yegorichev o'tirgan joyida qotib qoldi. Shu kuni kechqurun Brejnevning huzuriga bordi.

– Topdik, Leonid Ilich, – dedi Yegorichev.

– Kim ekan? – qalin qoshlarini chimirdi Brejnev.

– Kecha-yu kunduz oilangiz bilan birga bo'ladigan Olya ismli mehmonxona mulozimi bo'lmish qiz ekan. Bu qizni zudlik bilan uydan haydash kerak, Leonid Ilich!

Sholg'omdek qizarib ketgan Brejnev chuqur nafas olganча jimib qoldi.

– Bu ish bilan bog'liq materiallarni yoqib yuborishni buyurdim, – dedi Yegorichev.

Tiliga kalima kelmagan Brejnev sigareta chekishni ham unutmagan ma'nosiz nigohini suhbatdoshiga tikib bosh solladi. O'rnidan turib u bilan xayrlashmadi ham. Ishtonini ho'llab qo'ygan boladek kursisida o'tirdi qoldi.

Shelepinni qodirlar bilan shug'ullanishdan chetlatib, uning vakolati olib berilgan, eplab insho yoza olmaydigan Markazqo'm sekretari Ivan Kapitonov banan yeb, limonli choy ichar, sigareta tutuni xonani to'ldirgan edi. Brejnev Yegorichev masalasini cho'chqaboqar qiyofali Kapitonovga topshirgandi.

– Fashistlarning Moskva ostonalarida tor-mor etilishining yigirma besh yilligi tantanalariga siz jang qilgan Novorossiysk delegatsiyasini chaqirmabdi. Men aytgandan so'ng taklif etdi. Biroq delegatsiya boshlig'iga so'z berish masalasida rozi bo'lmay oyoq tirab turib oldi. Tantanaga marshal Jukovni taklif etib, uzoq olqishlatdi. «Pravda» gazetasida nutqini bir sahifa qilib chop ettirib, o'zini bosh qahramon qilib ko'rsatmoqda. Dokladda sizning nomingizni bir marotaba tilga olgan xolos. Birinchilikka saylangan plenumda ham yopiq ovoz berish yo'li bilan yuz foiz ovoz olgan. Tarixda hech kim bu kabi saylovda yuz foiz ovoz olmagan. Odamlar uni siz bilan raqobatlashmoqda deyishmoqda. Kabinetida ham sizning portretangiz yo'q ekan.

– «Pravda» gazetasida faqat partiya yo'l boshchilarining nutqlari bir yoki undan ortiq sahifada

bosilgan. Biror shahar yoki viloyat birinchi sekretarining emas, – dedi Brejnev qaltiroq ovozda. – Plenumga hozirlik tugadimi? Mavzu qanday?

– «Sovet Ittifoqining Yaqin Sharqda Isroil agres-siyasiga nisbatan munosabati to'g'risida». Mana dokladingiz, ko'rib chiqib fikrlaringizni aytsangiz. O'n chog'li eng kuchli mutaxassislarni jalb etib yozdirdik.

...Plenumda Brejnev uzoq nutq so'zladi. So'ng-ra ro'yxat bo'yicha doklad yuzasidan muzokaralar boshlandi. Hammasi silliq ketayotgan edi. Moskva shaharkomining birinchi sekretari Nikolay Yegorichev so'zga chiqquniga qadar...

– Siyosiy byuro topshirig'i bilan delegatsiya rahbari sifatida bir hafta Yaqin Sharqda bo'lib qaytdim, o'rtoqlar! – deya so'z boshladi Yegorichev. – Olti kunlik Isroil-arab urushida yahudiylar arab birlashgan kuchlarini sharmandalarcha mag'lub etdi. Dunyoda tek deya maqtanganimiz sovet harbiy texnikalari bilan qurollangan arablar hech qanday urushga hozir emasliklarini ko'rsatib, o'zlariga qo'shib bizni ham razil etdilar. Ularni o'rganib shunday fikrga keldimki, bu qavm namoz o'qish-u maishat qilish-u xotin olishdan boshqa ishga yaramaydi. Bu ketishda bir necha millionlik yahudiylar bir necha yuz millionlik arablarning og'ziga ip o'lchab xarob qiladi. Sovet rahbariyati arab mamlakatlari va xalqlari haqida mutlaqo noto'g'ri tasavvurga ega!

Yegorichevning kutilmagan tanqidiy fikrlaridan hayron bo'lgan solinda g'ala-g'ovur boshlandi.

– U tomonda vaziyat juda qaltis va omonat! – so'zida davom etdi Yegorichev. – Safardan qaytgach delegatsiya rahbari sifatida Markaziy Komitetga batafsil ma'lumotnoma yozdim. Shu xususda o'rtoq Brejnevning qabul qilishni so'radim. Leonid Ilich va'da berdi-yu, o'ziyam, boshqa birov ham meni eshitishni istamadi. Biz Misr Arab Respublikasi lideri Jamol Abdul Nosir bilan munosabatda diqqatli va talabchan bo'lishimiz kerak. Bu sahroyi odamlar, prezidentmi, cho'ponmi, hech bir masalaga jiddiy yondashmas ekanlar. Prezident Nosir bizni orqa qilib «arablar hech qachon Isroil degan davlatni tan olmaydilar» va Misr radio-sining «Nihoyat arablar Isroilga o'lim sabog'ini beradilar» degan shantajlardan tiyilishlari kerak. Isroil aviatsiyasi va harbiy texnikasining arablar

ustidan g'alabasi biz berayotgan harbiy texnikalarning Amerika va boshqa kapitalistik davlatlar texnikalari oldida ojizligini ko'rsatib qo'ydi. Bu holat shuni ko'rsatadiki, demak, Moskva, poytaxtimizning ham havo hujumiga qarshi himoyasi ko'ngildagidek emas. Biz dushmanning havo hujumiga qarshi munosib ravishda himoyalanganmizmi? Oniy, kayfiy va puxta o'ylanmagan, bir kishining xohish-irodasi bilan qabul qilingan qarorlar qurolli kuchlarimiz, ayniqsa aviatsiya, harbiy flot, shu jumladan, mexanizatsiyalashgan bo'linmalarga salbiy ta'sir etdi. Generallar Moskva havodan ishonchli ravishda himoya qilingan deya takrorlab keladilar. Menimcha, ular mavjud holatni bo'rttirmoqdalar. Yaqindagi plenumlardan birida mamlakat mudofaa ahvolini muhokama etish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Moskva harbiy okrugi harbiy sovetining a'zosi sifatida shaharning havo himoyasidan tashvishdaman! Mavjud sistema har tomonlama eskirgan. Modernizatsiyalash kutilgan natijani bermayotir. Yangi havo himoyasi mudofaasini yaratish ishi kechikmoqda...

Yegorichev so'zlar ekan, solinga qabriston sukunati cho'kdi. Pashsha uchsa eshitilar, barchaning ko'zi o'zaro shivirlashib gaplashayotgan Brejnev bilan Ustinovda edi. Ustinov Markaziy Komitet sekretari sifatida harbiy sanoat va armiyani nazorat qilardi.

– Bu o'pkaning miyasi aynigan, chog'i. Gitlerning onasini ko'ziga ko'rsatgan, Amerikani Karib dengizida tiz cho'ktirgan sovet raketalariga qarshi kim raketa otar ekan? Bu populistning changini chiqarish kerak, – dedi Ustinov yonida o'tirgan Brejnevga.

– Mayli, vaysayversin! Bizga uning laqillagani kerak. Shu nutq bilan u o'zining siyosiy o'limiga hukm o'qidi. Bu muttaham ham Shelepin kabi mening kursimni ko'zlamoqda. Birin-ketin barchasining dumini tugamiz. Biz ovchimiz, ko'p hollarda o'ljaning ortidan quvmay, uning yaqin kelishini yoki qopqonimizga tushishini kutamiz. U bizning qopqonga emas, bizga deya mo'ljallab, aslida esa o'z bo'yicha o'lchab qazigan chohga tushdi, – dedi Brejnev xirillagan ovozda.

Solin Nikolay Yegorichevni gulduros va davomli qarsaklarla olqishlab kuzatdi. Hech kim uning o'z tashabbusi bilan bu qadar erkin va keskin so'zlashiga ishonmas, nutq matnini Brejnev tasdiqlagan bo'lsa kerak deya zahn etishgandi.

– Ne qadar ajoyib chiqish!

– Muammolarni mardonavor o'rtaga qo'ydi, qoyil!

– G'oyat teran fikrlar! – muhokama etishardi ishtirokchilar.

Davomi kelgusi sonlarda

AJDODLAR SHONLI HAYOTINI AKS ETTIRUVCHI MASKAN

ANDIJONDAGI QATAG'ON QURBONLARI XOTIRASI MUZEYI FAOLIYATIDAN

Sharof Ubaydullayev, «Nuroni» jamg'armasi respublika boshqaruvi raisining birinchi o'rinbosari,
Soibjon Hoshimov, Andijon davlat universiteti professori, tarix fanlari doktori

Andijon viloyati hokimi Shuhrat Abdurahmonov 2019-yil 4-sentyabr kuni Andijon davlat universiteti tuzilmasidagi Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyiga tashrif buyurib, muzey eksponatlari bilan tanishib, bu muzey jahondagi muzeylar bilan bimalol bellasha olishi hamda Andijondan qatag'on bo'lgan buyuk siymolar va yurt fidoyilarining xotirasini muqaddas bilib, ular haqidagi bor haqiqatni yoshlarga, xalqimizga yetkazishning ahamiyati haqida purma'no fikrlarini izhor etdi.

Tarixni, uning zamirida milliy o'zlikni anglash, ajdodlarning shonli hayotini, ular qoldirgan boy ma'naviy merosni o'rganish jamiyatni ma'naviy yuksaltirishda, milliy g'oyani mustahkamlashda, yosh avlodni vatanparvarlik va milliy qadriyatlariga hurmat ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017-yil 31-avgustda Toshkent shahridagi Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyiga tashrif buyurganida bu muzey muzeylarning muzeyi, Andijonda ham, Qoraqalpog'istonda ham, Xorazmda ham, Qashqadaryoda ham, har bir viloyatning markazida yoki universitetlarning qoshida Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyining filiallarini ochishimiz kerak deb ta'kidlagan edi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 22-noyabrdagi «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Qatag'on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi va hududlardagi oliy ta'lim muassasalari tuzilmasida Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeylarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori asosida mamlakatimizdagi qator oliy o'quv yurtlari, shu jumladan, Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti tuzilmasida ham Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyi barpo etilgan bo'lib, tarix fanlari doktori, professor Rustambek Shamsutdinov rahbarligida muzey jamoasi tomonidan qatag'on qurbonlari xotirasini abadiylashtirishga qaratilgan keng ko'lamli ishlar va izlanishlar boshlab yuborildi.

Universitetning 1000 o'rinli yangi o'quv binosi birinchi qavatida muzey uchun ajratilgan umumiy maydoni 741,8 m kv joy to'liq kapital ta'mirdan chiqarilib, eksponat va ko'rgazmali vositalar uchun yangi va zamonaviy jihozlar hamda infokiosk, videoprojektorlar kabi texnik vositalar, ekspozitsiya zallarining mikroiklimini mo'tadillashtirib turuvchi sovutkich-isitkichli qurilmalar o'rnatildi. Ne-ne azoblarga solingan minglab ayanchli taqdirilar haqidagi eksponatlar, mash'um siyosat qurbonlari xotirasini abadiylashtirishga qaratilgan ma'lumotlar topilib, muzeyga joylashtirildi.

2018-yil 15-avgustda ochilgan mazkur muzey eksponatlari «Rossiya imperiyasi bosqini va mustamlaka istibdodiga qarshi kurash (1865–1917)»,

«Andijonda mustamlaka boshqaruvining joriy etilishi. Jadidchilik harakati», «Tergov xonasini. GULAG dahshatlari», «Sovet hokimiyatining o'rnatilishi va unga qarshi milliy ozodlik harakatlari (1917–1935-yillar)», «Kollektivlashtirish, quloqqa tortish, surgun va uning fojiali oqibatlari», «Katta terror» va uning Andijondagi fojialari (1937–1938-yillar)», «Paxta ishi», «O'zbek ishi»da qatag'on qilinganlar», «Qatag'on va reabilitatsiya: huquqiy hujjatlar. Qatag'on qilingan 1727 nafar andijonliklar ro'yxati», «Andijon mustaqillik yillarida, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy, buyuk bunyodkorlik zafarlari» deb nomlangan 9 ta bo'limga joylashtirilgan.

Andijon viloyatida mustamlakachilarning zulm va zo'ravonligiga, ekspluatatsiyasiga qarshi, o'z erki va hurriyati uchun jon olib, jon berib, mislsiz og'ir kurash olib borgan va bu qutlug' ozodlik yo'lida jon fido etgan, maxsus posyolkalarga, GULAG lagerlariga surgun qilingan, aybsiz qamoq, otuvga hukm qilinib, begona yurtlarda kafansiz, janozasiz yer bag'riga qo'yilgan yurtdoshlarimizning taqdiri va qismati aks etgan tarixiy hujjatlar mazkur muzey orqali keng jamoatchilikka yetkazilmoqda.

O'zbekistondagi davlat arxivlarida saqlanayotgan materiallar barobarida «Meros» xalqaro jamoat fondi homiyligida professor R.T. Shamsutdinov Rossiya Federatsiyasi, Ozarbayjon, Ukraina va xorijiy davlatlarga hamda mamlakatimiz bo'ylab uyushtirgan ilmiy ekspeditsiyalar chog'ida topilgan, mahalliy davlat arxiv hamda shaxsiy fondlarida saqlanayotgan yurtimiz, xalqimiz tarixiga doir qimmatli materiallar bilan boyitdi. Jumladan, 1920-yil sentyabr oyida Bokuda o'tkazilgan Sharq xalqlari 1-qurultoyi va unda qatnashgan vatan-doshlarimiz haqidagi tarixiy hujjatlar va kinoxronik materiallar, Rossiyadagi «DmitLag»dagi o'zbek mahbuslarining kanal qurilishidagi ishtiroki haqidagi hujjatlar va fotosuratlar, kanal qurilgach, Moskva yaqinidagi «Butovo poligoni»da qatil etilganlar bilan bog'liq arxiv ma'lumotlari, fotosuratlar, 1937–1938-yillardagi «Katta qirg'in»dagi omaviy qatag'on qurboni bo'lgan yurtdoshlarimiz qismati, quloqlashtirish kampaniyasi davrida Ukrainaning Xerson oblasti Goloprstan, Kaxovskiy, Skadovskiy rayonlariga, Shimoliy Qozog'iston-

O'ngdan ikkinchi mashhur adib va shoir, publitsist Nurali Qobul, muzey direktori Rustambek Shamsutdinov, AnDU prorektori Iqboljon Karimov, Respublika Nuroniyalar jamg'armasi raisi o'rinbosari Sharof Ubaydullayev, AnDU rektori, professor Baxtiyorjon Akbaraliyevlar muzeyda, 2026-yil 30-mart

ning Qarag'anda, Shortandi, Kokchetav hududlariga, O'rta Osiyoning ichki cho'l-dasht rayonlariga surgun qilingan «quloq xo'jaliklari»ning taqdiriga doir materiallar va boshqa qo'lyozma, gazeta, esdaliklarda, so'nggi yillarda Rossiyada va boshqa chet davlatlarda nashr etilgan ko'plab yangi adabiyotlarda mustabid tuzum davrida Turkiston, O'zbekiston xalqlari boshiga tushgan og'ir, mashaqqatli, fojiali kunlar va voqealar o'z aksini topgan hujjatlar olib kelindi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Chor Rossiyasining o'lkani zabt etish jarayonida andijonlik Amir-lashkar Alimqulning bosqinchilarga qarshi olib borgan janglari va uning tarixdagi roli, andijonlik-larning Chor Rossiyasi bosqini davrida ko'rsatgan qahramonliklari, jasorati, matonati, mustamlaka tuzum Andijon xalqining boshiga solgan zulm va istibdodlar, Andijonda ko'tarilgan Po'latxon (1873-1876-yillar), Yetimxon (1878-yil), Darvishxon (1885-yil), Dukchi Eshon (1898-yil) boshchiligidagi mustamlakachilik siyosatiga qarshi qaratilgan xalq harakatlari, qo'zg'olonlar va qo'zg'olon ish-tirokchilarining jazolanishi, taqdiri tarixiy faktlar,

hujjatlar, fotosuratlar, audio va video materiallar hamda boshqa manbalar asosida ko'rsatiladi.

Shuningdek, XX asr boshidagi Andijonda ma'naviy-ma'rifiy va ijtimoiy-siyosiy sohalardagi o'zgarishlar, uyg'onishlar – taraqqiyparvarlik, jadidchilik harakatlarining yuzaga kelishi tas-viriy kartinalarda, rasmlarda, tarixiy hujjat va qo'lyozmalarda o'z aksini topgan. Ularning ichi-da Andijonning hozirdagi mohir musavvirlari to-monidan ishlangan Andijonning bosib olinishi, Dukchi Eshon qo'zg'oloni, 1916-yilning iyul oyi-da bo'lib o'tgan mardikor oldi siyosati va unga qarshi Andijonda ko'tarilgan xalq harakati va uning dahshatli tarzda bostirilishi, harakat qat-nashchilarining podshoh Rossiyasi jazolovchi idoralari tomonidan jazoga tortilishi aks ettiril-gan kartinalar muzeyga tashrif buyurganlarning e'tiborini tortadi.

1917-yili Turkistondagi uch hokimiyatchilik davrida andijonlik taraqqiyparvarlar, milliy tad-birkorlardan Mirkomilboy Mo'minboyev, Ro'zio-xunboy Nazarboyev, Ahmadbek hoji Temirbekov kabilarning qatag'on qilinishi, Turkiston muxto-

riyatiga qarshi bolsheviklar tajovuzidan aziyat chekkan andijonliklarning qismati ham yoritilgan.

Mustabidlik asosiga qurilgan sovetlar hukmronligiga qarshi milliy ozodlik va qurolli qarshilik harakatlari tarixiy rasm va hujjatlar vositasida namoyish etilgan. Jumladan, bolsheviklar tomonidan qonga botirilgan Turkiston muxtoriyati, sovetlarning targ'ibot va qatag'on ishlarini amalga oshirgan «Qizil Sharq» poyezdi, uning Andijonda bo'lishi hamda bir qator andijonliklarning qatag'on domiga tortilishi, Andijon zaminida sovet hokimiyatiga qarshi kechgan ozodlik uchun kurashgan qurolli qarshilik harakatining rahbarlari Madaminbek, Shermuhammadbek, Oxunjon, Parpibek, Abdurazzoq, Isroil va boshqa yurt himoyachilarining qahramonliklari, erkinlik yo'lida qurbon bo'lganlar haqidagi hujjat va materiallar muzeydan joy olgan. Ayniqsa, Shermuhammadbekning o'g'li Davronbek bilan professor R.T. Shamsutdinovning Nyu-York (AQSh) shahridagi uchrashuvida olib kelingan ma'lumotlarning ushbu bo'limga joylashtirilishi muzeyga tashrif buyruvchilarda katta qiziqish uyg'otmoqda.

Professor Rustambek Shamsutdinovning Moskva shahriga qilgan ilmiy safari chog'ida davlat va jamoat arbobi, mohir diplomat, o'zbek xalqining otashin farzandi, qatag'on domiga tortilgan Inomjon Xidiraliyevning faoliyatiga oid yangi arxiv ma'lumotlari hamda uning 1928-yil 31-dekabrda Moskvadagi «Natsional» mehmonxonasida sirli ravishda o'ldirilishi va jasi 1929-yil 3-yanvarda krematoriyda kuydirilganiga oid ma'lumotlar, «Pravda» gazetasi 1929-yil 3-yanvardagi sonida e'lon qilingan nekrologlar ham o'rin olgan.

O'rta Osiyoda milliy davlat chegaralanishi davrida millatchilikda ayblangan, «Milliy Ittihad», «18 lar guruhi», «Botir gapchilar», «Inog'omovchilik», «Qosimovchilik», «Badriddinovchilik», «O'ng trotskiychilar bloki»ga daxldorlikda ayblangan andijonliklarning fojiali qismlari haqidagi manba va ma'lumotlar muzey eksponatlari qatoriga kiritilgan.

Shuningdek, muzeydan sovetlar olib borgan kollektivlashtirish siyosati va uning fojiali oqibatlari, quloqqa tortish va Ukraina, Shimoliy Qozog'istonda surgunda bo'lgan andijonliklar qismati, «Katta terror»ning boshlanishi, qatag'onga uch-

ragan yurtdoshlarimizning GULAG lagerlaridagi mashaqqatli mehnati aks ettirilgan.

Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lponga bag'ishlangan ekspozitsiyada shoirning 1920-yili Boku shahrida o'tkazilgan Sharq xalqlari qurultoyidagi ishtirokiga doir kinoxronika, SSSR Oliy sudi harbiy kollegiyasi sayyor sessiyasining Cho'lponni otuvga hukm qilgani haqidagi hujjatlar berilgan.

Muzeyga tashrif buyurganlar 1929–1934-yillardagi kollektivlashtirish jarayonida dehqon xo'jaliklarining ma'lum qismiga «quloqlar» degan tamg'a yopishtirilib, ularning dushman kuch sifatida qatag'on qilinishining butun tizimi, shakllari asosli ravishda hujjat va materiallar asosida ochib berilganini ko'radi. Bu bo'lim ekspozitsiyalarida quloqlashtirish, surgun qilish, qamoq jazosiga va otuvga hukm qilinganlar, GULAG lagerlaridagi mahbuslar va ularning taqdiri, 1937–1938-yillardagi «Katta qirg'in»da qatag'on qilinganlar, Ikkinchi jahon urushida fashizmga qarshi kurashga safarbar etilgan sobiq quloqlar va ularning farzandlarining frontlarda ko'rsatgan jasoratlari, urushda noilojlikdan, o'zlariga bog'liq bo'lmagan holatda asir tushgan, asirlikdan ozod bo'lib sovetlar tomonidan konslagerlarga hukm etilganlarning fojialari ham o'rin oladi.

Muzey koridoridagi eksponatlar ham mavzu jihatidan sovetlarning «Katta terror» qirg'ini jarayoni bilan bog'liq. Bu yerda Andijondan qatag'on bo'lgan, otilgan va uzoq muddatga qamalangan 1500 dan ortiq ajdodlarimizning ismi-shariflari va maxsus arxivlarda saqlanib qolgan ma'lumotlari berilgan.

Siyosiy qatag'onning eng kulminatsion nuqtasi – 1937–1938-yillardagi mudhish «Katta qirg'in»ning O'zbekiston xalqlari taqdiridagi mash'um sahifalari, Stalin davri qatag'onlarining davomi, bu davrda qatag'onga uchragan vatan-doshlarimizning achchiq qismati rasm va yozuv materiallar bilan namoyish etilgan. XX asrning 30–50-yillarda amalga oshirilgan siyosiy kampaniyalar natijasida viloyatda minglab davlat va jamoat, ta'lim, fan va madaniyat arboblari, sanoat, qishloq xo'jaligi va transport xodimlari, ruho-niylar va oddiy mehnatkashlarning qatag'on qilinish tarixini muzey vositalari va arxiv ashyolari asosida aks ettiriladi.

Muzeyga tashrif buyuruvchilar XX asrning 80-yillaridagi «Paxta ishi», «O'zbeklar ishi»ga doir eksponatlar, Gdlyan va Ivanov boshliq partiya «desanti»ning O'zbekistonga xuruji va ularning kirdikorlari haqida ham shu bo'limda tanishishlari mumkin.

Shuningdek, O'zbekistonning davlat mustaqilligiga erishishi, mustaqillik yillarida Andijon viloyati aholisi erishgan ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy, ma'rifiy sohalaridagi yutuqlar va ular amalga oshirgan bunyodkorlik sohasidagi yutuqlar stendlarda namoyish etilgan.

Andijon davlat universiteti tuzilmasidagi Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyi nafaqat mahalliy, balki xorijlik sayyoh va mutaxassislarining ham e'tiborini o'ziga jalb etmoqda. Hozirgi kunga qadar muzeyga 100 dan ortiq xorijlik mehmonlar tashrif buyurishgan.

«Andijon davlat universitetiga tashrif davomida universitet tuzilmasidagi Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyida ham bo'ldik. Bu yerda tarix fanlari doktori, professor Rustambek Shamsutdinov bilan tanishish baxtiga musharraf bo'ldim. Muzeyda hududdagi «Katta terror» davri hodisalari keng yoritilgan bo'lib, bundan tashqari, mustamlakachilikka qarshi kurashgan, yurt ozodligi va mustaqilligi uchun qon to'kkan

Andijon farzandlari haqida berilgan ma'lumotlar bilan ham tanishdim. Yana bir e'tiborimni tortgan narsa muzeydagi ma'lumotlar o'zbek va rus tillarida berilganligi bo'ldi. Bu esa xorijlik mehmonlar uchun ham muzey ma'lumotlari bilan tanishish imkoniyatini oshirgan. Muzey xodimlariga keyingi ishlarida ulkan zafarlar tilayman. O'ylaymanki, muzey tarix sohasidagi faoliyati bilan juda ko'p yillar insoniyatga xizmat qiladi», – deya fikr-mulohazalarini bayon etgan AQShning Indiana antropologiya universiteti professori Marianna Kamp.

Sankt-Peterburg davlat meditsina universiteti katta ilmiy xodimasi Kamilla Yuryevna, Tomsk davlat universiteti professori, tarix va siyosiy fanlar doktori Janna Anatolyevna, janubiy koreyalik olim Lim Song Xo, Qirg'iziston Fanlar akademiyasi akademigi M. Mamasaidov va O'sh viloyati o'zbek milliy madaniyati raisi R. Xodjayev, Jalolobodagi Xalqlar do'stligi universitetining faxriy professori, Qirg'iziston Jurnalistlar uyushmasi a'zosi Ulug'bek Abdusalomov kabi nufuzli mehmonlar ham yuqoridagi kabi iliq fikrlarni bildirishgan.

Ayniqsa qatag'on qurbonlari bo'lgan yurtdoshlarimizning avlodlari o'z ajdodlarini eslab, hozirgi mustaqillik davrining sevinch va shukronalik hissi bilan to'lib-toshgan tuyg'ulari sabab sizib chiq-

Muzey direktori Rustambek Shamsutdinov talabalarga sovet hokimiyatining O'zbekistonda amalga oshirgan qatag'on siyosati va uning fojiali oqibatlari haqida tushuncha bermoqda

qan ko'zyoshlarini yashirolmasliklari ham fikrimizning isbotidir. Chunki ular «quloqning o'g'li», «vatan xoinining farzandi», «bosmachining bolasi», «xalq dushmanining farzandi» degan og'ir tamg'ani gardanida uzoq yillar ko'tarib yurish qanday ekanini o'z vujudlarida his qilganlar. Shuning uchun ularning qalbi bugungi ozod va obod hamda farovon hayotimizdan minnatdorlik tuyg'ulari bilan to'lib-toshadi.

Andijon davlat universiteti tuzilmasidagi Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyi viloyat tarixi ham turli davrlarda qatag'on qilingan fidoyi yurtdoshlarimizning hayotini aks ettiruvchi ma'rifiy ko'zguga aylangan bo'lib, ayniqsa yoshlarni vatandarparvarlik ruhida tarbiyalashga munosib hissa qo'shmoqda.

«O‘ZBEKISTON TARIXI»DA TARI- XIYLIK, UZVIYLIK VA XOLISLIK TAMOYILLARINING YORITILISHI

Baxtiyor Rasulov, Andijon davlat pedagogika instituti rektori, tarix fanlari doktori, professor
Soibjon Hoshimov, Z.M. Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti O‘zbekiston tarixi kafedrası mudiri,
tarix fanlari doktori, professor

«O‘rta Osiyo va O‘zbekiston tarixi bo‘yicha yirik mutaxassis sifatida Rustambek Shamsutdinovning o‘zbek tilidan tashqari ingliz, rus, fransuz, nemis, arab, hind, qirg‘iz, urdu va boshqa tillarda e‘lon qilingan fundamental asar hamda monografiyalari xalqaro ilmiy jamoatchilik orasida ham yaxshi ma‘lum. Uning muallifligida chop etilgan darslik va o‘quv qo‘llanmalar, ilmiy-ommabop kitoblar, arxiv hujjatlari to‘plamlari bugungi kunda yosh avlodni tarix saboqlari asosida vatanparvar insonlar etib tarbiyalashda ta‘sirchan va samarali vosita bo‘lib xizmat qilmoqda».

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti maslahatchisi Xayriddin Sultonov¹⁸

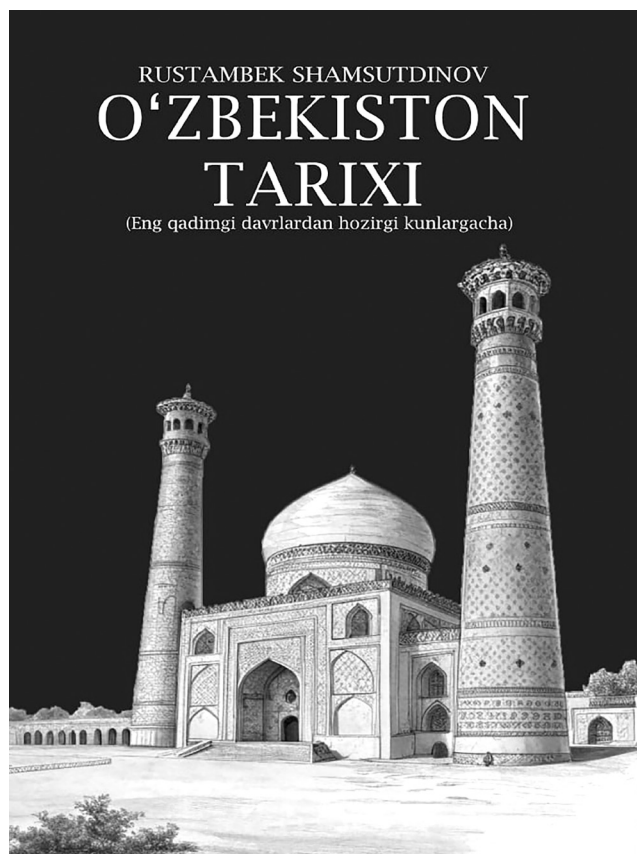
Darhaqiqat, tarix fanlari doktori, professor Rustambek Shamsutdinov tomonidan tayyorlanib, 2026-yili Toshkentdagi «Ijod Press» nashriyotida chop etilgan «O‘zbekiston tarixi (Eng qadimgi davrdan hozirgi kunlargacha)» nomli o‘quv qo‘llanmasi ham O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti maslahatchisining yuqoridagi fikrlarining yorqin isbotidir.

O‘zbekiston tarixini ilmiy asosda o‘rganish na faqat o‘tmish voqealarini eslash, balki xalqning o‘zligini, davlatchilik tafakkurini, madaniy xotirasini va bugungi ijtimoiy-ma‘naviy taraqqiyot il-dizlarini anglash jarayonidir. Tarix fanlari doktori, professor Rustambek Shamsutdinovning «O‘zbekiston tarixi» nomli o‘quv qo‘llanmasi aynan shu ehtiyojdan kelib chiqqan holda yozilgan bo‘lib, unda tarixiy voqealar oddiy sanalar yig‘indisi sifa-

tida emas, balki bir-biri bilan bog‘langan, sabab-oqibat munosabatlariga ega bo‘lgan murakkab ijtimoiy jarayon sifatida yoritiladi.

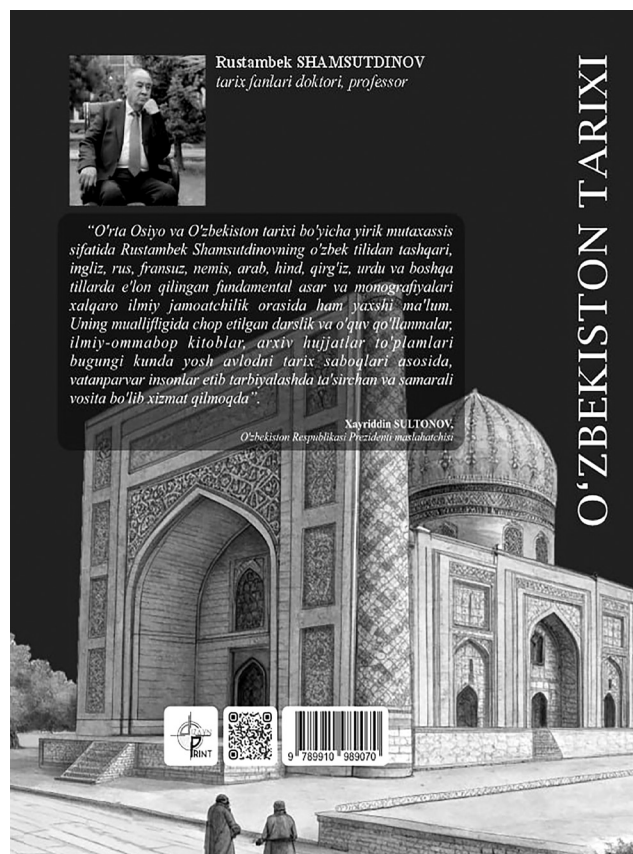
Kitobning kirish qismida O‘zbekiston tarixini o‘qitish va o‘rganish masalasi mustaqillik sharo-itida yangicha ilmiy qarashlar bilan bog‘langan. Muallif tarixiy xotiraning tiklanishi, milliy o‘zlikni anglash, ajdodlar merosiga hurmat va yosh avlod-da tarixiy ongni shakllantirish masalalariga alo-hida urg‘u beradi. Bu jihatdan kirish qismi butun qo‘llanma uchun nazariy va ma‘naviy yo‘nalishni belgilab beradi. Unda tarixni o‘rganish faqat o‘quv fani doirasidagi vazifa bo‘libgina qolmay, jamiyat-ni ma‘naviy barkamolligi, fuqarolik ongining shakllanishi va milliy g‘ururning mustahkamlani-shi bilan bog‘liq jarayon sifatida talqin etiladi.

¹⁸ Zahmatkash olim, qalbi daryo inson // Shamsutdinov R. Millat fidoyilari. Moziy istiqbolning tarozusidir. – Toshkent: Shaffof, 2025. – B.4.

O'quv qo'llanmaning mundarijasidan ham ko'rinadiki, muallif siyosiy tarix bilan cheklanib qolmaydi. Unda ijtimoiy-iqtisodiy hayot, madaniyat, ilm-fan, me'morchilik, san'at, din, ma'rifat, adabiyot, xalq og'zaki ijodi, davlat boshqaruvi, ozodlik harakatlari va milliy mustaqillik g'oyalari alohida o'rin olgan. Bu yondashuv tarixiy voqealikni ko'p qirrali hodisa sifatida tushunishga imkon beradi. Shu sababli qo'llanma mazmunida tarixiylik bilan birga uzviylik ham kuchli namoyon bo'ladi: siyosiy jarayonlar madaniy taraqqiyot bilan, davlatchilik masalalari xalq hayoti bilan, ozodlik kurashlari esa milliy ong rivoji bilan bog'lab yoritiladi.

Kitobning yana bir e'tiborli jihati shundaki, muallif o'zbek xalqining tarixini faqat hududiy voqealar doirasida emas, balki Markaziy Osiyo, Sharq va umumjahon tarixiy jarayonlari bilan aloqador holda talqin qiladi. Ahamoniylar, Iskandar Zulqarnayn yurishlari, Arab xalifaligi, mo'g'ullar bosqini, temuriylar davridagi xalqaro munosabatlar, Chor Rossiyasi mustamlakachiligi va sovet tuzumining ta'siri bunga misol bo'la oladi. Bu yondashuv o'quvchiga O'zbekiston tarixining jahon sivilizat-

siyasi bilan bog'liq jihatlarini anglash imkonini beradi.

Kitobning I bobi, vatanimiz tarixining eng qadimgi davri qismida qadimgi odamlar izlari, o'rta va yangi tosh asri, mis-tosh va bronza asri masalalari keng va izchil yoritilgan. Ushbu bobda tarixiy ma'lumotlar uzviylik va tarixiylik tamoyillari asosida bayon qilinib, voqealar alohida-alohida faktlar sifatida emas, balki O'zbekiston hududida kechgan umumiy taraqqiyot jarayonining muhim bosqichi sifatida talqin etilgan. Rustambek Shamsutdinovning yondashuvida insoniyat tarixining boshlang'ich bosqichlari, mehnat qurollari, yashash tarzi va ilk madaniy tajribalar markaziy o'rin egallaydi.

Mazkur bobning ilmiy qiymati shundaki, unda tarixiy hodisalar o'z davrining ichki mantig'i bilan tushuntirilgan. Masalan, eng qadimgi odamlar izlari, o'rta va yangi tosh asri, mis-tosh va bronza asri kabi yo'nalishlar bir-biridan ajratilmaydi, ammo ular siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy omillar bilan bog'liq holda bayon qilinadi. Bunday uslub tarixiylik tamoyilining amaliy ifodasidir.

Chunki tarixiy jarayonni to'g'ri anglash uchun har bir hodisaning paydo bo'lish sharti, rivojlanish sababi va keyingi davrlarga ta'siri hisobga olinishi kerak. Muallif aynan shu yo'l bilan o'quvchida sabab-oqibat asosida fikrlash ko'nikmasini shakllantiradi.

Ushbu bo'limda keltirilgan faktik ma'lumotlar orqali o'quvchi insoniyat tarixining boshlang'ich bosqichlari, mehnat qurollari, yashash tarzi va ilk madaniy tajribalar to'g'risida keng tushunchalarga ega bo'ladi. Tarixiy jarayonlarda xalqning yashash tarzi, mehnat tajribasi, ozodlikka intilishi, davlat tuzish salohiyati, ilmga munosabati va ma'naviy qadriyatlari doimo bir-birini to'ldirib kelgan. Shu bois ushbu bob faqat o'tmish haqida axborot bermaydi, balki bugungi avlodga tarixiy xotira, mas'uliyat va tafakkur madaniyatini singdirishga xizmat qiladi.

Kitobning II bobi, ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi va qadimgi davlat tuzilmalari qismida urug'chilik jamoasining yemirilishi, ilk davlatlar, ahamoniylar va Iskandar Zulqarnaynga qarshi kurash masalalari izchil va atroflicha yoritilgan. Muallifning yondashuvida jamiyatda mulkiy tabaqalanish, boshqaruv ehtiyoji va ozodlik g'oyalarning shakllanishi markaziy mazmun sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa o'quvchiga mazkur davrni faqat sanalar va shaxslar yig'indisi orqali emas, balki jamiyat hayoti, davlatchilik tajribasi va madaniy taraqqiyot bilan bog'liq murakkab jarayon sifatida anglash imkonini beradi.

Mazkur bobning ilmiy qiymati shundaki, unda tarixiy hodisalar o'z davrining ichki mantiqi bilan tushuntiriladi. Masalan, urug'chilik jamoasining yemirilishi, ilk davlatlar, ahamoniylar va Iskandar Zulqarnaynga qarshi kurash kabi yo'nalishlar bir-biridan ajratilmaydi; aksincha, ular siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy omillar bilan bog'liq holda bayon qilinadi. Bobdagi ma'lumotlardan o'quvchi yoshlar qadimgi jamiyatda mulkiy tabaqalanish, boshqaruv ehtiyoji va ozodlik g'oyalarning shakllanishi jarayonlarini anglab oladi. Tarixiy jarayonlarda xalqning yashash tarzi, mehnat tajribasi, ozodlikka intilishi, davlat tuzish salohiyati, ilmga munosabati va ma'naviy qadriyatlari doimo bir-birini to'ldirib kelgan. Xolislik jihatidan qaralganda, muallif davr voqealarini bir tomonla-

ma baholashdan ko'ra ularning murakkabligi, ziddiyatlari va tarixiy oqibatlarini ochishga intilgan.

Kitobning uchinchi bobi, Markaziy Osiyodagi qadimgi davlatlar qismida Salavkiylar, Parfiya, Yunon-Baqtriya, Qang', Dovon, Kushon davlatlari, Buyuk Ipak yo'li va qadimgi yozuvlar masalalari keng va izchil bayon qilingan. Muallifning yondashuvida davlatchilik tajribasi, savdo yo'llari, madaniy almashinuv va diniy qarashlar markaziy mazmun sifatida namoyon bo'lgan. Bu bobda davlatchilik tajribasi, savdo yo'llari, madaniy almashinuv va diniy qarashlar to'g'risida ma'lumotlar ega bo'linadi. Shu bois ushbu bob faqat o'tmish haqida axborot bermaydi, balki bugungi avlodga tarixiy xotira, mas'uliyat va tafakkur madaniyatini singdirishga xizmat qiladi.

To'rtinchi bobda, yer egaligi munosabatlari, Eftaliylar davlati va Turk xoqonligi qismida Eftaliylar davlati, Turk xoqonligi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot masalalari keng va izchil yoritilgan. Muallifning yondashuvida ko'chmanchi va o'troq madaniyatlar aloqasi, siyosiy birlik va hududiy boshqaruv markaziy mazmun sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur bobning ilmiy qiymati shundaki, unda tarixiy hodisalar o'z davrining ichki mantiqi bilan tushuntiriladi. Masalan, Eftaliylar davlati, Turk xoqonligi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot kabi yo'nalishlar bir-biridan ajratilmaydi; aksincha, ular siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy omillar bilan bog'liq holda bayon qilinadi. Chunki tarixiy jarayonni to'g'ri anglash uchun har bir hodisaning paydo bo'lish sharti, rivojlanish sababi va keyingi davrlarga ta'siri hisobga olinishi kerak.

Bobdagi ma'lumotlardan ko'chmanchi va o'troq madaniyatlar aloqasi, siyosiy birlik va hududiy boshqaruv masalalarini bilib olish mumkin. Tarixiy jarayonlarda xalqning yashash tarzi, mehnat tajribasi, ozodlikka intilishi, davlat tuzish salohiyati, ilmga munosabati va ma'naviy qadriyatlari doimo bir-birini to'ldirib kelgan. Shu sababli ushbu bob faqat o'tmish haqida axborot bermay, bugungi avlodga tarixiy xotira, mas'uliyat va tafakkur madaniyatini singdirishga xizmat qiladi.

O'quv qo'llanmaning V bobi Movarounnahr arab istilosi davrida deb nomlangan bo'lib, unda Arab xalifaligi, fath jarayonlari, Qur'oni karim,

ozodlik harakatlari, Abu Muslim va Muqanna qo'zg'olonlari masalalari izchil yoritilgan. Ushbu bobda tarixiy ma'lumotlar uzviylik va tarixiylik tamoyillari asosida berilib, voqealar O'zbekiston hududida kechgan umumiy taraqqiyot jarayonining muhim bosqichi sifatida talqin qilinadi. Muallifning yondashuvida diniy-mafkuraviy o'zgarishlar, siyosiy qarshilik va mahalliy aholining erkinlikka intilishi markaziy mazmun sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa kitobxonga mazkur davrni faqat sanalar va shaxslar yig'indisi orqali emas, balki jamiyat hayoti, davlatchilik tajribasi va madaniy taraqqiyot bilan bog'liq murakkab jarayon sifatida anglash imkonini beradi.

«Markazlashgan davlatlarning tashkil topishi» qismida tohiriylar, somoniylar, qoraxoniylar, g'aznaviylar, saljuqiylar va xorazmshohlar masalalari keng va izchil yoritilgan. Muallifning yondashuvida mahalliy davlatchilikning qayta tiklanishi, markazlashuv va boshqaruv tajribasi markaziy mazmun sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa o'quvchiga ushbu tarixiy bosqichni faqat sana va tarixiy shaxslar majmuyi sifatida emas, balki jamiyat taraqqiyoti, davlatchilik an'analari hamda madaniy rivojlanish bilan chambarchas bog'langan murakkab tarixiy jarayon sifatida idrok etishga yordam beradi.

Mazkur bobning ilmiy ahamiyati shundaki, unda tarixiy voqea-hodisalar o'sha davrga xos ichki qonuniyatlar asosida izohlanadi. Jumladan, tohiriylar, somoniylar, qoraxoniylar, g'aznaviylar, saljuqiylar hamda xorazmshohlar faoliyati alohida-alohida hodisa sifatida emas, balki siyosiy hayot, iqtisodiy munosabatlar, madaniy yuksalish va ma'naviy omillar bilan uzviy bog'langan jarayon tarzida yoritiladi. Bunday bayon usuli tarixiylik prinsipining amalda namoyon bo'lishi hisoblanadi.

Kitobning IX–XII asrlarda Movarounnahr va Xorazmda madaniy hayot deb nomlangan qismida madaniyat, me'morchilik, san'at, musiqa, xalq og'zaki ijodi va o'zbeklarning xalq sifatida shakllanishi masalalari keng va izchil yoritilgan. Mazkur bobda tarixiy dalillar uzviylik hamda tarixiylik mezonlariga tayangan holda yoritilib, voqea-hodisalar yakka-yakka faktlar ko'rinishida emas, balki O'zbekiston hududida yuz bergan keng qamrovli tarixiy taraqqiyotning muhim bir bosqichi sifatida izohlanadi. Muallifning yondashuvida Sharq uyg'onishi,

ilm-ma'rifat taraqqiyoti va etnik-madaniy jarayonlar markaziy mazmun sifatida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, ushbu masalada madaniyat, me'morchilik, san'at, musiqa, xalq og'zaki ijodi va o'zbeklarning xalq sifatida shakllanishi kabi yo'nalishlar bir-biridan ajratilmaydi; aksincha, ular siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy omillar bilan bog'liq holda bayon qilinadi. Chunki tarixiy jarayonni to'g'ri anglash uchun har bir hodisaning paydo bo'lish sharti, rivojlanish sababi va keyingi davrlarga ta'siri hisobga olinishi kerak.

Asarning «Movarounnahr va Xorazmda mo'g'ullar bosqini» deb nomlangan VIII bobida Chingizxon davlati, Xorazmshoh bilan munosabatlar, Urganch fojiasi, Jaloliddin Manguberdi jasorati va istilodan keyingi vaziyat masalalari keng va izchil yoritilgan. Mazkur bobda tarixiy ma'lumotlar izchillik va tarixiylik tamoyillariga tayangan holda bayon etilib, voqea-hodisalar bir-biridan uzilgan alohida faktlar asosida hamda O'zbekiston hududida kechgan umumiy tarixiy rivojlanish jarayonining muhim tarkibiy bosqichi sifatida sharhlanaadi. Muallif talqinida istiloning oqibatlarini, xalqning ozodlik yo'lidagi kurashi, davlatchilik tizimidagi tanazzul hamda qahramonlik siymolari asosiy mazmun sifatida ochib berilgan.

Kitobning «Amir Temur va temuriylar davri» nomli qismida Amir Temurning tarix sahnasiga chiqishi, Samarqand uchun kurash, saltanat qurilishi, yurishlar va ichki hayot masalalari atroflicha bayon qilingan. Ushbu bobda tarixiy ma'lumotlar uzviylik va tarixiylik tamoyillari asosida berilib, voqealar alohida-alohida faktlar yordamida hamda O'zbekiston hududida kechgan umumiy taraqqiyot jarayonining muhim bosqichi sifatida talqin qilinadi. Ushbu bobda markazlashgan davlat g'oyasi, siyosiy iroda, harbiy san'at va tarixiy shaxs mas'uliyati markaziy mazmun sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur bobda tarixiy hodisalar o'z davrining ichki mantig'i bilan tushuntirilgan. Bu o'rinda Amir Temurning tarix sahnasiga chiqishi, Samarqand uchun kurash, saltanat qurilishi, yurishlar va ichki hayot kabi yo'nalishlar bir-biridan ajratilmaydi; aksincha, ular siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy omillar bilan bog'liq holda bayon qilinadi. Ushbu bobdagi ma'lumotlarda esa markaz-

lashgan davlat g'oyasi, siyosiy iroda, harbiy san'at va tarixiy shaxs mas'uliyati kabi masalalar o'rin olgan.

«Temuriylar davrida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot» nomli qismida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, madaniyat, me'morchilik, Ulug'bek akademiyasi, tarixshunoslik va san'at masalalari keng va izchil yoritilgan. Mazkur bobda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, madaniyat, me'morchilik va san'at kabi yo'nalishlar bir-biridan ajratilmay, aksincha, siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy omillar bilan bog'liq holda bayon qilinadi. Bobdagi ma'lumotlar Amir Temur va temuriylar davri madaniy yuksalishi, me'moriy meros va ma'rifiy tafakkur masalalaridagi yuksalish masalalarini keng yoritadi.

Kitobning XI bobi, «Shayboniylar davlati» qismida Shayboniylar, Bobur bilan munosabatlar, Buxoro xonligi, Ashtarxoniylar, madaniyat va boburiylar merosi masalalari keng bayon etilgan. Muallifning yondashuvida siyosiy raqobat, sulolaviy almashinuv, madaniy davomiylik va o'zaro tarixiy ta'sir markaziy mazmun sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur bobda shayboniylarning Zahiriddin Muhammad Bobur bilan munosabatlari, Buxoro xonligi, Ashtarxoniylar, madaniyat va boburiylar merosi kabi yo'nalishlar bir-biridan ajratilmaydi; aksincha, ular siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy omillar bilan bog'liq holda bayon qilinadi.

Kitobning «O'zbek xonliklari» deb nomlangan bobida Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonligi, qoraqalpoqlar, ta'lim, fan va madaniyat masalalari keng va izchil yoritilgan. Muallifning yondashuvida xonliklar davridagi siyosiy tarqoqlik, mahalliy boshqaruv, madaniy hayot va ijtimoiy ziddiyatlar markaziy mazmun sifatida namoyon bo'ladi.

Kitobning «Turkistonning Chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi» nomli qismida Turkistonning zabt etilishi, Buxoro amirligi va Xiva xonligiga qarshi yurishlar, Qo'qon xonligining tugatilishi masalalari bayon etilgan. Ushbu bobda mustamlakachilik siyosati, harbiy bosim, siyosiy qaramlik va xalq hayotidagi o'zgarishlar markaziy mazmun sifatida namoyon bo'ladi. Muallif Turkistonni zabt etish, Buxoro va Xiva davlatlariga qarshi yurishlar masalalarini yangi ma'lumotlar asosida bayon qiladi.

Rossiyaning Turkistonni mustamlakaga aylantirishi, milliy zulm, ko'chirish siyosati, qo'zg'olonlar va Dukchi eshon qo'zg'oloni masalalari keng va izchil ravishda XIV bobda yoritilgan. Kitobning «Mustamlaka Turkistonda madaniy hayot» qismida esa maorif, ta'lim, matbuot va madaniy muhit masalalari yoritilgan.

Qo'llanmaning «Turkiston XX asr boshlaridagi siyosiy jarayonlar davrida» deb nomlangan XVI bobida Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat, demokratik va milliy harakatlar, jadidchilik masalalari bayon qilingan. Chor mustamlakachiligi sharoitida yuzaga kelgan jadidchilik harakati xalqning ma'rifiy uyg'onishi, milliy o'zlikni anglash va yangilanish g'oyalarining ifodasi sifatida yoritiladi. Jadidlar ta'lim, matbuot, teatr, adabiyot va ijtimoiy fikr orqali jamiyatni isloh qilishga intilgan ma'rifatparvar ziyolilar sifatida ko'rsatiladi.

Kitobning XVII bobida eski tuzumning tugatilishi va yangi boshqaruv shakllari masalalari keng va izchil yoritilgan. Bu bobda sovet hokimiyatining o'rnatilishi, eski tuzumning tugatilishi va yangi bolshevikcha boshqaruv shakllarining namoyon bo'lishi masalalari yoritiladi.

«O'zbekistonda sovet tuzumi» nomli XVIII bobida O'zbekiston SSRning tuzilishi, ijtimoiy-siyosiy hayot, quloqlar operatsiyasi va qatag'onlar masalalari yoritilgan.

«O'zbekiston Ikkinchi jahon urushi davrida» deb nomlangan XIX bobda urushning boshlanishi, sanoat, qishloq xo'jaligi, fan, maorif, jangchilar jasorati va ozod qilingan hududlarga yordam kabi yo'nalishlar bir-biridan ajratilmay, aksincha, siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy omillar bilan bog'liq holda bayon qilingan. Bobdagi ma'lumotlarni tarixiy nuqtayi nazardan baholaganda front va frontorti birligi, xalq matonati, fidoyilik va tarixiy xotira inson va jamiyat taraqqiyotining muhim belgisi sifatida ko'rinadi.

Kitobning XX bobi, «Sovetlar davrida O'zbekistonning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti» qismida urushdan keyingi boshqaruv, siyosiy kampaniyalar, iqtisodiy rivojlanish, ta'lim, fan va madaniyat masalalari yoritilgan.

O'quv qo'llanmaning XXI bobida O'zbekistonning mustaqillikka erishishi, milliy davlatchilikning tiklanishi va iqtisodiy hamda madaniy

sohalaridagi islohotlar tahlil qilingan. Muallif mustaqillikni tasodifiy voqea emas, balki xalqning uzoq tarixiy orzusi, milliy o'zlikni anglash jarayoni va davr talabi sifatida izohlaydi. Bobda Konstitutsiyaning qabul qilinishi, davlat ramzlari, milliy valyuta, mustaqil tashqi siyosat va bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish kabi jarayonlar tarixiy uzviylikda yoritiladi.

Kitobning «Huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati asoslarining barpo etilishi» deb nomlangan bobida mustaqil O'zbekiston tarixidagi eng muhim siyosiy-huquqiy jarayonlardan biri – milliy davlatchilikning zamonaviy demokratik tamoyillar asosida shakllanishi keng yoritilgan. Mazkur bobda, mustaqillik yillarida O'zbekistonda huquqiy davlat, demokratik boshqaruv, fuqarolik jamiyati, inson huquqlari, qonun ustuvorligi va ijtimoiy adolat kabi tushunchalarning bosqichma-bosqich hayotga tatbiq etilishi tahlil qilingan. Muallif bu jarayonni oddiy siyosiy islohotlar majmuyi sifatida emas, balki xalqning tarixiy orzusi, milliy davlatchilik tajribasi va zamonaviy taraqqiyot ehtiyojlari bilan uzviy bog'liq holda ochib beradi.

«Mustaqillik yillarida O'zbekistonning iqtisodiy taraqqiyoti» nomli keyingi bobda mamlakatning mustaqillikdan keyingi iqtisodiy hayoti, bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish jarayoni hamda milliy iqtisodiyot poydevorining shakllanishi keng yoritilgan. Muallif iqtisodiy taraqqiyotni faqat ishlab chiqarish yoki moliyaviy ko'rsatkichlar orqali emas, balki davlat mustaqilligini mustahkamlash, xalq farovonligini oshirish va jamiyat hayotini yangilash bilan bog'liq tarixiy jarayon sifatida talqin qilgan. Bobda mulkchilik shakllarining o'zgarishi, tadbirkorlikning rivojlanishi, sanoat, qishloq xo'jaligi, bank-moliya tizimi va investitsiya siyosatidagi yangilanishlar uzviylik asosida ochib beriladi. Ayniqsa, iqtisodiy islohotlarning bosqichma-bosqich amalga oshirilgani mamlakatda ijtimoiy barqarorlikni saqlash va bozor iqtisodiyotiga keskin silkinishlarsiz o'tish imkonini bergani ta'kidlanadi.

«O'zbekistonning ma'naviy va madaniy taraqqiyoti» nomli XXIV bobda mustaqillik yillarida xalqning ma'naviy hayoti, milliy qadriyatlarining tiklanishi, tarixiy xotira, madaniyat, san'at, ta'lim va ilm-fan sohalaridagi yangilanishlar keng

yoritilgan. Muallif bu jarayonni faqat madaniy tadbirlar yoki ma'naviy-ma'rifiy ishlar majmuyi sifatida emas, balki milliy o'zlikni anglash, tarixiy merosga qaytish va jamiyat tafakkurini yangilash bilan bog'liq chuqur tarixiy jarayon sifatida talqin qiladi. Bobda buyuk ajdodlar merosini o'rganish, milliy bayramlar, urf-odatlar, diniy-ma'rifiy qadriyatlar va madaniy muassasalar faoliyatining rivojlanishi uzviylik asosida ochib beriladi. Ayniqsa ma'naviy taraqqiyot mustaqil davlatning mafkuraviy poydevorini mustahkamlash, yosh avlodni vatanparvarlik va milliy g'urur ruhida tarbiyalash bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Mazkur bobning ahamiyati shundaki, unda madaniy-ma'naviy yangilanishlar xalqning tarixiy xotirasi, milliy qadriyatlarga hurmati va kelajak taraqqiyoti bilan bog'langan holda izohlanadi.

«O'zbekiston va jahon hamjamiyati» nomli XXV bobda mustaqillik yillarida O'zbekistonning xalqaro maydonga mustaqil davlat sifatida chiqishi, tashqi siyosat tamoyillarining shakllanishi va jahon hamjamiyati bilan hamkorlik aloqalarining rivojlanishi yoritilgan. Muallif bu jarayonni faqat diplomatik munosabatlar tarixi sifatida emas, balki milliy manfaatlarni himoya qilish, davlat suverenitetini mustahkamlash va xalqaro maydonda munosib o'rin egallash bilan bog'liq muhim tarixiy bosqich sifatida talqin etadi. Bobda O'zbekistonning BMT, MDH, SHHT va Islom hamkorlik tashkiloti kabi xalqaro tuzilmalar bilan aloqalari, qo'shni davlatlar bilan hamkorligi hamda tashqi iqtisodiy va madaniy munosabatlari uzviylik asosida ochib beriladi. Ayniqsa tinchliksevar tashqi siyosat, o'zaro manfaatli hamkorlik, mintaqaviy xavfsizlik va xalqaro maydonda ochiqlik tamoyillari bobning asosiy mazmunini tashkil etadi. Mazkur bobning ahamiyati shundaki, unda O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga qo'shilishi mustaqillikning tabiiy davomi va milliy davlatchilik taraqqiyotining muhim belgisi sifatida ko'rsatiladi.

«Yangilanayotgan O'zbekistonda taraqqiyot bosqichlari» nomli keyingi bobda esa mamlakat hayotida so'nggi yillarda yuz bergan yangilanishlar, islohotlar va taraqqiyot yo'nalishlari keng tahlil qilinadi. Muallif bu davrni mustaqillik yillarida yaratilgan davlatchilik poydevorining mantiqiy davomi sifatida ko'rsatadi. Bobda davlat boshqaruvi-

ni takomillashtirish, xalq bilan muloqot tizimini kuchaytirish, inson qadri va manfaatlarini ustuvor qo'yish, iqtisodiyotni erkinlashtirish, ta'lim, ilm-fan, madaniyat hamda ijtimoiy sohalardagi islohotlar uzviylik asosida yoritiladi. Ayniqsa «inson qadri uchun» g'oyasi mazkur davrning asosiy falsafiy mazmuni sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu bobda taraqqiyot jarayonlari oddiy ma'muriy o'zgarishlar sifatida emas, balki jamiyat tafakkurini yangilash, fuqarolarning davlatga ishonchini mustahkamlash va xalq farovonligini oshirishga qaratilgan keng tarixiy jarayon sifatida talqin qilinadi. Muallif O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev davridagi islohotlarni ochiqlik, adolat, pragmatik tashqi siyosat va ijtimoiy mas'uliyat tamoyillarda bilan bog'lab tahlil qiladi. Ushbu bobda yangi O'zbekiston taraqqiyoti avvalgi tarixiy bosqichlardan uzilmagan holda, ularning tajribasi, yutuqlari va ehtiyojlari asosida rivojlantirilgan jarayon sifatida ko'rsatiladi. Shu jihatdan, mazkur bob o'quvchiga yangilanayotgan O'zbekistonning bugungi taraqqiyot yo'lini tarixiylik, xolislik va falsafiy mushohada asosida anglash imkonini beradi.

Xullas, Rustambek Shamsutdinovning «O'zbekiston tarixi» o'quv qo'llanmasi O'zbekiston ta-

rixini eng qadimgi davrlardan to zamonaviy bosqichlargacha izchil, mantiqiy va tarixiylik tamoyili asosida yoritgan muhim o'quv-metodik manbadir. Kitobning har bir bobida muayyan davrga oid tarixiy ma'lumotlar keng yoritilib, ular o'zaro uzviy bog'langan taraqqiyot jarayoni sifatida talqin etilgan. Eng qadimgi davrlar, ilk davlatlar, arab istilosi, markazlashgan davlatlar, madaniy yuksalishlar, mo'g'ullar bosqini, temuriylar davri, xonliklar, mustamlakachilik, jadidchilik, sovet davri va mustaqillik davridagi jarayonlar bir-biridan ajralmagan holda, xalq tarixining yagona mantiqiy yo'li sifatida ko'rsatilgan.

Kitobning ilmiy ahamiyati shundaki, unda tarixiylik, uzviylik, xolislik va tarixiy tahlil bir-birini to'ldiradi. Tarixiylik voqealarni o'z davri sharoitida baholashga, uzviylik davrlar orasidagi bog'liklikni anglashga, xolislik biryoqlama qarashlardan saqlanishga, tarixiy tahlil esa tarixiy faktlarning ijtimoiy-ma'naviy mohiyatini tushunishga xizmat qiladi. Shu sababli mazkur qo'llanma nafaqat talabalarga tarixiy bilim beruvchi manba, balki ular-da mustaqil fikrlash, tarixiy mas'uliyat va milliy g'urur tuyg'ularini shakllantiruvchi ilmiy-ma'rifiy asar sifatida ham muhimdir.

«JADID» GAZETASI VA UNING TURKUM TO'PLAMLARI – JAMIYAT KO'ZGUSI

Umid Bekmuhammad, Xorazm Ma'mun akademiyasi katta ilmiy xodimi,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Bugungi internet rivojlangan, turli ijtimoiy tarmoqlar, saytlar ommalashgan davrda televideniye, radioning ham o'ziga xos o'rni bo'lganidek, matbuotning ham muxlislari mavjud. Qolaversa, matbuot nashrlari mushohada, mulohazalarni batafsil yozish, jarayonlarni tafsilotlar bilan berish uchun ham qulay.

Butun dunyodagi singari respublikamizda ham matbuot nashrlarining sayti, ijtimoiy tarmoqlarda sahifalari mavjudligi gazeta-jurnallar ham tezkor zamonga moslashgani, targ'ibotni yo'lga qo'yganligining dalolatidir. Negaki raqobat muhiti sharoitida zamon bilan hamqadam yurmaslikning boshqa iloji ham yo'q.

Qolaversa, matbuotning tarixni o'rganishdagi ahamiyati katta bo'lib, boshqa manbalar – qo'l-yozma asarlar, arxiv hujjatlari, memuarlar bilan qiyosiy taqqoslash, tadqiq qilish orqali o'tmishda bo'lgan jarayonlarni xolis, haqqoniy tasvirlashga imkon yaratadi. Shuningdek, matbuot nashr etilgan davr manzarasini oradan yillar, asrlar o'tib ham o'quvchi ko'z o'ngida yaqqol namoyon qiluvchi ko'zgudir.

Shu jihatdan olganda, «Jadid» gazetasining xuddi o'tmishdagi «Tarjimon» nashri singari **«Tilda, fikrda, ishda birlik»** shiori bilan chop etilayotgani matbuotning davr bilan hamnafasligi, jamiyat ko'zgusi vazifasini o'tayotganini ko'rsatadi.

«Jadid» so'zi arabchadan tarjima qilinganda o'z nomi bilan yangi ma'nosiga ega. Gazeta ham 2024-yilda o'zbek matbuoti safiga yangi ruh, yangicha shiddat bilan kirib keldiki, bu ezgu an'ana hanuz davom etmoqda. Ayniqsa sarhisob tarzidagi «Jadid» kutubxonasi seriyasidagi to'plamning

yuzaga kelishi muxlislar uchun munosib tuhfa bo'ldi.

Bu faqat gazetada chop etilgan maqolalarni kitob shaklida qayta o'qish uchungina emas, o'tgan yilga nazar, eng sara, salmoqli maqolalar, suhbatlar, reportaj, badiiy asarlarni sarhisob, yaxlit tarzida mutolaa qilish imkoniyatidir. Shu jihatdan olganda, loyiha muallifi, gazeta bosh muharriri Iqbol Mirzo, tahrir hay'atidagi olim-u ijodkorlar, mas'ul muharrir Shahriyor Shavkat, taqrizchi Ikrom Iskandar va tahririyat a'zolarining bu mehnatlari samarasi tahsinga, e'tirofga loyiq.

Ma'lumki, Ismoil Gaspralining «Tarjimon» gazetasiga havas qilib Turkiston zaminida ham jadidlarning ko'plab matbuot nashrlari chop etilgan, «Turon» kutubxonasiga asos solingandi. Mana, oradan bir asrdan oshiq vaqt o'tib o'sha davr gazeta-jurnallari arxiv hujjatlari, memuarlarga taqqoslab tariximizni tadqiq qilishdagi muhim manba sifatida qayd etiladi.

«Jadid» gazetasida ham tarixda chuqur iz qoldirgan, jadidlar tomonidan asos solingan matbuotdagi maqolalardan foydalanilayotgani o'sha davr manzarasini yaqqol aks ettirishga xizmat qilmoqda.

Ma'lumki, jadidlar jamiyatga yangilik olib kirish, dunyo bilan hamqadam yurish, taraqqiy qilgan davlatlar bilan tenglashish uchun jamiyatdagi barcha sohalarga shiddat bilan kirib borishgan, bu borada keng xalq ommasiga o'z g'oyalari, maqsad-u vazifalarini yoyish uchun matbuotdan unumli foydalanishgan. Faqatgina bo'layotgan jarayonlarga oid yangilik, xabarlargina emas, jamiyat, inson fe'l-u atvori, mentalitetga singib ketgan isrofgarchilik, dabdababozlik, monarxiyaga

xos qoloq boshqaruv haqida erkin mushohada, tahliliy maqolalarni chop etishgan. Behbudiy, Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Abdulla Avloniy, Mirmuhsin Shermuhammedov, Hoji Muin singari yuzlab jadid namoyandalari publitsistik merosi bu fikrimizning yaqqol dalilidir.

Shu boisdan XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistondagi vaziyat, xalq turmush tarzi, jarayonlarni o'rganishda jadidlar publitsistikasining ilmiy ahamiyati katta.

Oradan yillar, ne bir voqealar, jarayonlar, asr o'tdi. Afsuski, jadidlar publitsistikasida ko'tarilgan isrofgarchilik, dabdabozlik va boshqa illatlar hamon bor. Aynan bu qusurlarning o'tmishdagi maqolalardan iqtiboslar keltirilgan, bugungi davr nigohi bilan mushohada qilingan holda berib borilayotgani esa «Jadid» gazetasi moziy bilan uzviy bog'langan, bugun bilan hamqadam nashr ekanligi dalolatidir.

Ayniqsa, jadidlar deyilganda nomi doimo qayd etilaverib ko'pchilik yodiga muhrlangan ajdodlardan tashqari o'z davrining matonatli, vatan ozodligi uchun istibdodga qarshi kurashgan, taraqqiyotga intilganlar faoliyati «Millat fidoyilari» rukni bilan yoritilayotgani e'tiborlidir. Bu borada esa professor Rustambek Shamsutdinovning deyarli har bir sonda berib borilayotgan arxiv hujjatlari, birlamchi manbalarni ilmiy iste'molga olib kirishga asoslangan maqolalari ko'plab jadidlar nomining barhayotligini ta'minlamoqda.

Xullas, «Jadid» gazetasi va ushbu nashrda chop etilgan maqolalardan iborat «Jadid» kutubxonasi turkumidagi to'plamlarning ilmiy ahamiyati kattadir.

Aynan 2025-yilga sarhisob tarzida nashr qilingan to'plamni varaqlab «Jadid» gazetasi jamiyatning ko'zgusi vazifasini bajarmoqda deyish mumkin. Ayniqsa to'plamdagi «Millat oydinlari peshvosi» (Zaynobiddin Abdurashidov), «Behbudiy izdoshlari Germaniyada (Muhayyo Rustamova), «Turkiston va Ozarbayjon jadidlik harakati tamsilchisi» (Hamidulla Boltaboyev, Yashar Qosimbeyli), «Tokioda Behbudiixonlik» (Bahodir Karim), «Behbudiyning xo'jandlik muhiblari» (Nu'monjon G'afforiy), «Behbudiy bilan suhbat» (Nigora Yunusova) singari Mahmudxo'ja Behbu-

diy va uning faoliyati, ijodiy merosiga bag'ishlangan maqolalar Turkiston jadidlarining sardori xotirasini yodlagani bilan ahamiyatlidir. Negaki jadidlar harakatini Behbudiysiz tasavvur etish qiyin va milliy uyg'onish harakati haqida so'z ketsa bu ulug' siymo nomi, faoliyati, asarlari qayd etilishi an'anaga aylangan.

Yuqoridagi va «Jadid» gazetasidagi boshqa maqolalarda ham Behbudiy hayoti, faoliyati, merosi va uning jamiyatda tutgan o'rni, bugungi kunda ushbu siymo bilan bog'liq tadqiqotlar yoritib berilgan. Ya'ni Behbudiy faoliyati, uning publitsistikasi, asarlaridagi millat, vatan istiqboli bilan bog'liq mulohazalar bugun ham barhayotligining nishonasidir. Shu boisdan ham Behbudiy merosi faqat O'zbekistonda emas, olis Yevropa-yu Yaponiyada ham tadqiqotlarga mavzu bo'lmoqda. Ana shu jihatdan turkum kitoblarga kiritilgan Behbudiy faoliyatini bugungi davr bilan bog'lagan maqolalarning ahamiyati katta.

Ma'lumki, «Jadid» gazetasida tariximizda yorqin iz qoldirgan ajdodlarimiz, xususan, Amir Temur, Bobur Mirzo va boshqa ulug'larimiz faoliyati, ular yashagan davr haqida ko'plab maqolalar nashr etib borilmoqda. Turkumga Amir Temur (Muhammad Ali), Bobur Mirzo (Rustam Jabborov) haqidagi maqolalar bilan birga «Alisher Navoiy va Sharq Renessansi» simpoziumi taassurotlari» (Bedirxon Ahmedli, Derya Soy-sal), «Yozganingiz ulusqa marg'ub bo'lg'ay» (Xayriddin Sulton), «Hudud bilmas daholik» (Sultonmurod Olim) kabi Navoiy hazratlarining millatimiz yuksalishi va dunyo adabiyoti, sharq uyg'onishiga qo'shgan hissasi, nodir merosi haqidagi falsafiy mushohadalarga boy maqolalar ham kiritilgani Navoiy hazratlari, buyuk siyomning hayoti, faoliyati, merosi doimo barhayotligi nishonasidir.

Gazetada muntazam ravishda respublikamiz ilm-u fani, adabiyot va san'at namoyandalari bilan dolzarb mavzularda suhbatlar chop etib borish an'anaga aylangan. E'tiborli jihati, suhbatlarning sarlavhalari o'quvchi e'tiborini tortadi va bildirilgan fikr-mushohadalar insonni uyg'olikka undaydi. Bu borada aynan ushbu to'plamga ham shu singari suhbatlar saralab joylanib-

di: Ya'ni «Jadidlik endi o'lmaydigan harakatga aylandi» (O'zbekiston Qahramoni Ibrohim G'afurov va Iqbol Mirzo suhbat), «Adab yotlardan adabiyot qutqaradi» (professor Jabbor Eshonqul va Zarnigor Ibrohimova suhbat), «Ilmga asoslarnib ishga kirishmoq kerak» (akademik Abdulla A'zam va Abdulhamid Muxtorov), «Savob va tavob» (professor Baxtiyor Hasanov va Zarnigor Ibrohimova), «Tarix – ibrat maktabi» ((Muhammad Yahyoxon Xo'qandiy va Iqbol Mirzo), «Nega yapon yuz yil yashar-u...» (Bahodir Iskandarov va Iqbol Mirzo) nomli suhbatlarni o'qir ekansiz, sizni ham hayrat, quvonch-u dardli mushohadalar chulg'ab oladi.

Bu kabi suhbatlarning 2026-yilgi nashrlarda ham davom etayotganligi «Jadid» gazetasi ilmiy fan, adabiyot, kino, san'at borasidagi yangilanishlar, o'zgarish, islohotlarni xalqqa tobora keng targ'ib qilayotganigina emas, sohadagi muammolar, ularga oid yechimlarni ham taklif sifatida taqdim etayotganini ko'rsatadi. Ya'nikim gazetxon bilan tahririyatning hamnafasligi, zamon bilan hamqadamligi shu tarzda davom etmoqda.

Ma'lumki, o'zbek to'ylari, bu qutlug' tadbirning ortiqcha dabdaba, isrofgarchilik bilan o'tayotgani to'g'risida 100 yillar oldin jadid ajdodlarimiz matbuotda doimo bong urishgan. «Jadid» gazetasi bu boradagi fikr-mulohazalar hamon dolzarb ekanligi uchun ibrat tarzida o'tmishdagi jadidlarning maqolalaridan iqtibos beribgina qolmay, Hisao Kumatsu (Yaponiya)ning «O'zbek to'ylari: o'tmishda va hozir», Shahodat Ulug' (Niderlandiya)ning «Niderlandda o't yoqsam yoki Ovro'paning odmi to'ylari» nomli maqolalarni chop etib bormoqda. Ushbu maqolalarning mazkur to'plamga kiritilishi esa dunyoga teran nazar bilan boqish sari tashlangan ibratli nigohdir.

Gazeta nashr etilganidan to hozirgacha mustamlakachilik davri qurbonlari, jabrdiydalari,

o'sha davrdagi vaziyat, dolg'ali zamondagi jara-yonlarga oid maqolalarni muntazam chop etib kelmoqda. Arxiv ma'lumotlari, xoriydagi ilmiy adabiyotlar, o'sha davrda nashr etilgan matbuot sahifalariga taqqoslangan holda qatag'on qurbonlari, jabrdiydalarining hayoti, faoliyati qamrab olingan maqolalarda shaxs taqdiri batafsil yoritilgan.

To'plam hajmidan kelib chiqib 2025-yilda nashr etilgan ko'pdan ko'p maqolalardan faqat ayrimlarigina kiritilgan. Ya'ni «O'z davridan o'zgan inson» (Rustambek Shamsutdinov), «Alash qahramoni» (Bahrom Irzayev) sarlavhali maqolalarda taqdiri qatag'on davri bilan bog'liq insonlar faoliyati arxiv hujjatlari asosida yoritib berilgan. Shu o'rinda «Jadid» gazetasida professor Rustambek Shamsutdinov maqolalari tahririyat tashabbusi bilan «Millat fidoyilari» nomida kitob tarzida nashr etilganini olqishlamoq kerak. Shu bilan birga, professor Rustambek Shamsutdinov maqolalaridan iborat navbatdagi to'plam nashri rejalashtirilayotgani ham quvonchli xabardir. Negaki o'sha qatag'on davri jabr-zulmlari, nohaq ayblashlar davrida yashagan, millat, vatan kelajagi yo'lida faoliyat ko'rsatib «xalq dushmani»ga aylantirilganlar taqdirini o'rganish, keng ommaga yetkazib berish tarixchilar oldidagi mas'uliyatli vazifadir.

Umuman olganda, «Jadid» gazetasidagi maqolalar asosida sarhisob tarzidagi turkum to'plamlar nashr etilayotgani ibratli, ma'rifiy, ilmiy voqe'lik, ezgu an'anadir. O'ylaymanki, ushbu an'ana har yili faqat bir to'plam tarzidagina emas, balki ikki yoki uch jildlik to'plam tarzida ham nashr etilsa yaxshi bo'lardi. Negaki «Jadid» gazetasida bir nechta jildlarga yetgulik, vaqtlar o'tib ham ahamiyatini yo'qotmaydigan maqolalar, she'rlar, ocherklar, suhbatlar mavjud. Shunday ekan, gazeta va uning turkum to'plamlari ham muntazam, davomli tarzda millatimizning oydin yo'lini yoritishda davom etishi aniq.